

Per Aspera ad Astra

A Pécsi Tudományegyetem művelődés-
és egyetemtörténeti közleményei

2025/1

Per Aspera ad Astra

A Pécsi Tudományegyetem művelődés- és egyetemtörténeti közleményei
XII. évfolyam, 2025/1. szám

PER ASPERA AD ASTRA

A PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM MŰVELŐDÉS- ÉS EGYETEMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEI

Megjelenik évente kétszer
XII. évfolyam, 2025/1. szám

FELELŐS KIADÓ:

Miseta Attila, a Pécsi Tudományegyetem rektora

SZAKMAI TANÁCSADÓ TESTÜLET:

Ambrusné Kéri Katalin, F. Dárdai Ágnes (alapító főszerkesztő), Font Márta,
Jankovits László, Kajtár István, Kaposi Zoltán, Kis-Halasz Judit, Lénárd László,
Majorossy Judit, Monok István, Szógi László, Vonyó József

FŐSZERKESZTŐ:

Polyák Petra

A SZÁMOT SZERKESZTETTE:

Vámos Eszter

SZERKESZTŐSÉG:

Bedő Zsigmond, Dezső Krisztina, Lengvári István, Méreg Martin,
Pálmai Dóra, Raposa Vivien Kitti, Vámos Eszter

LEKTOROK:

Ablonczy Balázs, Ring Orsolya

OLVASÓSZERKESZTŐ:

Szilágyi Mariann, Varga Krisztina

TÖRDELŐSZERKESZTŐ:

Acél Róbert

A SZERKESZTŐSÉG CÍME:

PTE Egyetemi Könyvtár és Tudásközpont – Történeti Gyűjtemények Osztálya

7621 Pécs, Szepesy Ignác utca 3.

+36-72/501-600/22651

paaa.szerk@gmail.com

<https://journals.lib.pte.hu/index.php/paaa>

Borítóterv: Balogh Fanni

A borítón látható fotó forrása:

Fortepan / UWM Libraries (260434)

ISSN 2064-6038

10.15170/PAAA.2025.12.01.

Tartalom

TANULMÁNYOK

Baráth Katalin

Szórakozik az elit: az autós túraversenyek kezdetei Magyarországon (1909–1912)..... 7

Raposa Vivien Kitti

A pécsi egyetemi tanárok részvétele a helyi egyesületi életben a két világháború között..... 23

Tangl Balázs

Szabadidő az Osztrák–Magyar Monarchia haderejében a 19–20. század fordulóján..... 54

Vidó Gábor Tamás

Amatőr, öntevékeny, műkedvelő: a színhátszás megnevezésének változásai a Kádár-korban..... 75

MŰHELY

Papp Viktor

Fényképalbummal a közönség kegyeiért. Schrecker Ignác és a Magyar Akadémiai Album megszületése 97

Vasné Tóth Kornélia

A heraldikus ex librisek üzenete. Berényi Zsigmond és Klimo György püspökök könyvjegyei a Klimo Könyvtárban..... 115

Landgraf Ildikó

Erzsébet királyné mint a magyarok oltalmazója a populáris olvasmányokban és a folklórban..... 134

VISSZAPILLANTÓ

Elszakadóban. Beszélgetés Mikuli Jánossal, a JESZ alapítójával (Az interjút készítette Dezső Krisztina)..... 151

SZEMLE

Vörös Attila

Háború utáni mozinézők Nagy-Britanniában 166

Content

STUDIES

Katalin Baráth

Elites Are Having Fun: The Beginnings of Touring Car Races in Hungary (1909–1912)..... 7

Vivien Kitti Raposa

The Participation of the Professors at Elisabeth University in the Association Life of Pécs During the Interwar Period..... 23

Balázs Tangl

Leisure in the Austro-Hungarian Army at the Turn of the 19th and 20th Centuries..... 54

Gábor Tamás Vidó

Amateur, Self-Active, Dilettante: Changes in the Naming of Non-Professional-Theatre During the Kádár Era..... 75

COMMUNICATIONS

Viktor Papp

A Photo Album for the Public's Pleasure. Ignác Schrecker and the Birth of the Hungarian Academic Album..... 97

Kornélia Vasné Tóth

The Message of Heraldic Ex-libris. Bookplates of Bishops Zsigmond Berényi and György Klimó in the Klimó Library..... 115

Ildikó Landgraf

Queen Elisabeth as the Protector of Hungarians in the Popular Readings and in Hungarian Folk Narratives..... 134

RETROSPECTIVE

Breaking Away. Interview with János Mikuli, Founder of JESZ (by Krisztina Dezső)..... 151

REVIEW

Attila Vörös

Post-war Cinemagoers in Great Britain..... 166

TANULMÁNYOK

Baráth Katalin

Szórakozik az elit: az autós túraversenyek kezdetei Magyarországon (1909–1912)

„Amint régen a kincskeresők vándortüzeket követtek, úgy követ a mai társadalom beteges feltűnni vágyása fényes neveket: ha valaki, úgy az autóclub gondoskodhat arról, hogy a versenye előkelő legyen, s azután a gyerekes társadalom szívesen iszik gyógyszert a mézes szélű pohárból.

S az újságírás majd itt lesz akkor, s ha leír egy-két autóköpenyegét és szemüveget, melyet ez és ez a nagy úr viselt, sokkal jobban érdeklődik X. Y. úr is, a kinek sokkal több van az, ha nincs autója, mert már nálunk is drága az idő: az autó pedig, ha kér is pénzt, de takarít időt.”¹

Az *Ujság* című napilap sportmellékletének „n. p.” szignójú szerzője, mint a föntiekből kitetszik, a korabeli társadalom mintakövetési hajlandóságában bízott, amikor 1912-ben az autók népszerűségének növekedéséért szurkolt. Vagyis abban, hogy a „beteges feltűnni vágyás” egyre többeket rávesz majd, hogy a motorizáció hívéül szegődjenek. Ha látják majd, hogy a „fényes nevek”, a „nagy urak” autóznak és autós kellékeket (köpenyt, szemüveget) viselnek, Magyarországon mi sem vet gátat annak, hogy a „kisebb urak” közül is mind többen kipróbálják, milyen egy motorral működő jármű kormányza mögött fogyasztani a tájat és a távolságot. (Mert autót csakis úr vezet.)

Az utókor olvasójában fölmerülhet a kérdés, miért ítélte úgy a szerző, hogy az autózás elterjedése – szükséglet. Miért épp az autó fog megtakarítani időt? Hovatovább: kinek és miért kell időt megtakarítania? A cikkből sokat megtudunk arról, hogy a szerző szerint mi jellemezte a magyar társadalom autóhoz való viszonyát a 20. század második évtizedének elején, az autóhasználat pozitívumaihoz azonban jócskán figyelmesen kell olvasnunk a szöveget; mintha ezek a pozitívumok közismertek vagy maguktól értetődőek volnának a hazai autózástörténet első, „státuszszimbólum-sportszer” szakaszában.² Értésülhetünk például arról, hogy a „nagynevű születési és pénzarisztokratáink” (példaként csak arisztokraták, Károlyi Imre és Zichy Béla Rezső grófok neve kerül elő) 25–30 ezer koronás és „50–60 há-pés [hp: horsepower, vagyis lóerő]³ *limuzen*”-nel, „80-as faeton”-nal járnak, ám ez nem szabad, hogy mintaként szolgáljon a motorizálandó polgári rétegnek, akik autóval járhatnak „a kliensekhez, a munkálatokhoz”. (Ebből nehéz pontosan meghatározni, miféle célközönségre gondolt a szerző azon túl, hogy valamiféle vállalkozókra.) Nekik bőven elegendő lett volna a „kiskocsi”, vagyis a 15–20 lóerős, 7–8 ezer koronás gép három–négy száz korona havi fizetésű sofőr és ugyancsak borsos árú garázs nélkül. (Hogy az utazónak magának kellene az autó vezetésével és fenntartásával foglalkozni, az nem számít

1 N. p.: Az auto és a magyar társadalom. *Az Ujság*, 1912. április 21. 33–34.

2 Az autók hétköznapi fogyasztási cikké alakulásának történetét így szokás szakaszolni: a luxuscikk-korszakot a két világháború között a munkaeszköz-korszak váltotta föl, a második világháborút követő évtizedekben a tömegcikk-korszak, végül pedig a telítődés korszaka érkezett el. BARÁTH 2023.

3 A korabeli autós zsargonnak több, ma már nem használatos eleme volt; a *hápén* kívül például a „gumiabroncs” jelentésű *pneumatik* vagy *pneu* is igen gyakran előfordult a kapcsolódó szövegekben, reklámokban.

idővesztésnek, fáradságnak.) A drága és erős autók („*hatalmas reprezentáló gép*”-ek) tulajdonosait a kiskocsisokkal szemben a státuszuk és anyagi helyzetük kifejezetten kötelezte a luxus választására. A szerző megfogalmazásában: „*ők nagytőkéik és jövedelmükkel internacionális értelemben kell hogy reprezentáljanak*”.⁴ A Zichy és Károlyiak tehát a nemzetközi elvárásoknak tettek eleget, autóik a nemzetek fölötti *noblesse oblige* benzin működtette kifejezőeszközei, akárcsak a címer, az öltözék, a modor vagy éppen a családtörténet. A nagy- és kisurak, vagyis az arisztokrácia és a középosztály urai közti különbség ezek szerint lóerő alapján, számokkal is elhatárolható: a középosztály a maximum 20 lóerős járművéről (ha van neki ilyen), az elit pedig az annál erősebb autócsodáiról ismerszik meg.

No de miért kellett az automobilizmust 1912-ben propagálni? Száz évvel később hajlamosak lennénk azt hinni, a technikátörténet minden útja a tömeges autóhasználat felé vezetett. A szerző a motorizációs kampány szüksége mellett, láthattuk, azzal érvelt, miszerint „*az autó pedig, ha kér is pénzt, de takarít időt*”. Továbbá: mert az autóval a tulajdonos egy „*éjjel-nappal rendelkezésre álló, végtelenül engedelmes jármű*”-höz jut. (A vasúttal és a ló vontatta járművekkel szemben, feltehetően.) Az időtakarékoság és a folyamatos rendelkezésre állás érvei azonban csak mellékesen merülnek föl, szemben azokkal az érvekkel, amelyek értelmében a magyar autóipar fellendítését és állami támogatástól mentesítését kell elérni – erről külön bekezdésben értekezett a szerző. Szerinte azért kellett volna minél több kiskocsit rendelni a hazai vállalatoktól, hogy mozgásba jöjjön a hazai autógyártás. Vagyis nem elsősorban a kereslet, inkább a nemzetgazdaság érdekei írták elő, hogy az automobilizmus elveszítse exkluzív jellegét. Legalábbis az idézett 1912-es cikk szerint, amelynek gondolatmenete és adatai bizonyára nem reprezentatívak, ugyanakkor nem is egészen marginálisak, hiszen mégiscsak egy országos napilap hasábjain láttak napvilágot. Az automobilizmus terjedését pedig az akadályozta, hogy a mintaadó, már autózó réteg másolását a polgárság anyagi helyzete nem tette lehetővé – legalábbis Európában és ebben az időszakban még nem.

Az autózás kezdetben, a huszadik század elején a cikk és a szakirodalmi közmegegyezés⁵ szerint is a kiváltságosok időtöltése volt, nagyúri passzió, s mint ilyen, reprezentatív funkcióval bírt. Ebben a korai időszakban és főleg Európában nem mutatta annak a jelét, hogy tömeges elterjedése szükségszerű fejlemény lenne, a feltételezett technológiai és társadalmi haladás egy újabb foka, vagy legalább annak az eszköze. Éppen ellenkezőleg: az autó és az autózás első két magyarországi évtizedében a társadalmi rétegek közötti válaszfal egy újabb bástyája volt, a „*nagynevű születési és pénzarisztokraták*” megkülönböztető jegye. A következőkben azt igyekszem megvizsgálni, hogyan fejeződött ki az autós státusz a Királyi Magyar Automobil Club szervezte első túraversenyeken, különösképpen az első önállóan megrendezett, úgynevezett kiskocsiversenyen. Ezzel összefüggésben arra is választ keresek, milyen viszonyba került az autóklub testülete, illetve a versenyzők az országgal és lakosságával egy ilyen túra során; fölfogható volt-e a túra az elit valamiféle civilizatorikus gesztusaként, és ha igen, mindez miben nyilvánult meg.

⁴ N. P.: Az auto és a magyar társadalom. *Az Ujság*, 1912. április 21. 33.

⁵ Például: MOM 2015; MAJTÉNYI 2000.

Az autós túraversenyzés kezdetei Magyarországon

Csatlakozás az autózó Közép-Európához

A motoros járművek dokumentálhatóan az 1890-es években bukkantak föl Magyarországon.⁶ Az évtized végén már nemcsak észlelhető diskurzus folyt a motorizáció jelentőségéről és jövőjéről, hanem a különféle motorral felszerelt, kisebb-nagyobb eszközök időnként meg is mérköztek egymással, esetenként a kerékpáros versenyek programjában. A civil műkedvelők a technika szakembereivel karöltve 1899-ben megszervezték a Magyar Automobil Clubot, ám a klubot a rákövetkező évben újjáalapították, ezúttal a hazai elit, hangsúlyosan az arisztokrácia vezérletével. Az elnöki posztot előbb Szapáry Pál gróf, később pedig Andrassy Sándor, idősebb Andrassy Gyula unokaöccse töltötte be. Az autókлубban igazán meghatározó szerepet az arisztokrácia részéről Zichy Béla Rezső gróf vitt, aki ideje tetemes részében angol földön időzött, talán annak következtében (is?), hogy Mabel Wright személyében egy Angliában élő amerikai asszonyt vett feleségül.⁷ Okkal feltételezhetjük, hogy angliai tartózkodása, ott (is) kiépült nemzetközi kapcsolatai hozzájárultak érdeklődéséhez a technikai sportok iránt, valamint sikereihez a transznacionális túraversenyek megszervezése terén.

Az automobilon bukkanását a nyilvános térben nem kísérte a köz egyöntetű üdvörlése. Ahogyan a tanulmány elején idézett cikkből is kitetszik, az autózást az elit szórakozásának tekintette a technikai újdonságokra kevésbé fogékony réteg, olyan szórakozásnak, amely veszélyeztette az eliten kívüliek életét mind a sebességével, mind a kibocsátott füsttel és bűzzel. A Magyar Automobil Club, amely 1911-től nevébe illeszthette a „Királyi” minősítést is, első évtizede során autókiállításokkal, útépitésekkel, a közlekedés szabályainak nemzetközi szintű alakításával igyekezett legyűrni az ellenszegülést, avagy nyilvánosan tüntetni különleges szórakozásaival – olvasat kérdése.

Hogy az autózás egyre divatosabb elfoglaltság lett, mutatja a forgalomba iktatott automobilon számának megtöbbszöröződése az 1910-es évek elején: az 1910-es 937 személyautóval szemben 1914-ben már összesen 2877 gépjármű száguldozhatott a településeken belül megengedett 25 km/h-val.⁸ A járművek számának gyarapodását elvileg az olcsóbb „kiskocsik” piaci előretörése és a magyar autógyártás elindulása (1909) is indokolhatta – ebben azonban nem lehetünk biztosak, ha megfontoljuk a tanulmány elején idézett cikknek a népszerűsítést szorgalmazó megállapításait, illetve azt, hogy e hét-nyolc ezer koronáért megvásárolható járműveket sem engedhették meg maguknak sokan, ha egyáltalán – akár mint státuszszimbólumot – szükségesnek, megtérülő befektetésnek tekintették az autót.

A tízes évek elején nem pusztán a forgalomba helyezett autók száma jelezte az autós utazás – vagy inkább utazgatás – növekvő népszerűségét. A Magyar Automobil Clubnak

⁶ A hazai autózástörténet első éveire vonatkozóan elsősorban saját korábbi munkámra támaszkodom: BARÁTH 2023, különösen: 221–230.

⁷ Zichy Béla Rezsőné Wright Mabel gyászjelentése, 1926. december 23.; Mabel Wright Yznaga Zichy (American, 1869–1926); Zichy gróf 1944. november 8-án hetvenhetedik életévében föbe lőtte magát Kassán. (Zichy Béla Rezső gyászjelentése, 1944. november 11.; Zichy Béla Rezső gróf föbe lőtte magát. Magyarország, 1944. november 13. 3.)

⁸ LINDNER – ILLÉS 1930. 41.

sikerült bekapcsolódnia a hosszú távú túraversenyek illusztris, Nyugaton szárba szökkenő mozgalmába. Rögtön egy olyan előkelő verseny számára biztosítottak magyarországi szakaszt, amelynek a német császár öccse, Henrik herceg volt a névadója és védnöke. A *Prinz Heinrich Fabrt* „távgépkocsizás” az autófejlesztés elitjét vegyítette a közép-európai, elsősorban német elittel, a főrangokat a Porsche, Bugatti vagy Opel család- és márkanevek viselőivel.

Ízelítő: a Henrik herceg túraút Magyarországon

A Henrik herceg túraút történetének második évében, 1909-ben kanyarodott Kelet felé, a Berlinből 1841,7 kilométeren át Münchenig vezető távba beiktatva Boroszlót, Tátrafüredet, Budapestet, Bécsset és Salzburgot. A sofőrrel vagy önállóan induló autótulajdonosok közép-európai közössége még inkább egybekovácsolódott a szabad estéken, az esti fogadások alkalmával – mondhatnánk, ha ezekre a vacsorákra mind a 108 induló autó utasai meghívót kaptak volna.⁹ A benevezett autók közül egyébként hétnek a tulajdonosa adott meg magyarországi lakcímet, vagyis Henrik herceg kíséretében elsősorban német és osztrák autósok érkeztek Magyarországra.¹⁰

Henrik herceg később nem kormányozta az autós menetet Kelet felé. Sőt: 1911-ben Anglia (Newcastle, London) és Skócia (Edinburgh) lett a cél, amelynek brit részről Viktória királynő fia, egyben a regnáló német császár és az angol király nagybátyja, Connaught hercege volt a védnöke.¹¹ Bár fölroppentek olyan hírek, hogy a jövőben Oroszország, esetleg Románia felé kanyarodna a túraút,¹² e tervek nem valósultak meg. Henrik herceg kezdeményezése pedig nem élelt újjá az első világháború után, amikor vállaltan is a sebességközpontúság vette át az autóversenyek fölötti uralmat. (Az autós túrázás szokása azonban megmaradt, de az, hogy kik és milyen formában űzték, külön vizsgálatot igényelne.)

⁹ A budapesti pihenőnapon sorra kerülő események mutatják, hogy az arisztokraták és tisztek nem mindig vegyültek a verseny polgári résztvevőivel, rendezőivel: „József főherceg vasárnap délben 1 órakor a Park Clubban Henrik porosz herceg tiszteletére déjeunert adott, amelyen részt vettek: József főherceg, Henrik porosz herceg, Vilmos szász-weimari herceg, Solms herceg, Isenburg herceg, Schönburg-Waldenburg herceg, Ratibor herceg, Sierstorppff gróf, Zichy Béla gróf, Münster gróf, Arnim Blumberg gróf, Andrássy Sándor gróf, Pappenheim Szigfrid gróf, Arco gróf, Károlyi Imre gróf, Bopp gróf, Jekelfalussy Zoltán miniszteri tanácsos, Faith Valér dr., Hirsch Leó báró, Krisztinkovich Béla igazgató, De la Croix, Delmár Tivadar dr., Umlauf lovag százados, Henrik herceg szárnysegéde, Szmrecsányi István főudvarmester, Roskoványi százados, szolgálattelvő kamarás, Rechl százados, Orde titkár, Csermák százados, Stoelzing-Lewin dr., Wolff őrnagy, Rieder-Paar báró.” A vígadóbeli esti bankettre, amit a Magyar Automobil Club szervezett, már „az utazó társaság valamennyi tagja” hivatalos volt, ám illően elkülönítve: „A nagyteremben egy főasztal vonult végig a terem ablak felőli oldalán, mely asztalnál foglaltak helyet a celebritások, Henrik herceg és a magyar notabilitások az automobil-klubokkal egyetemben. A többi asztal a főasztalra merőlegesen, egymással és a terem rövidebb oldalával párhuzamosan helyezkedik el.” A Henrik herceg túraút. *Nemzeti Sport*, 1909. június 19. 13–14. A bécsi tartózkodás hasonló rendet követett.

¹⁰ A *Nemzeti Sport*-ban közölt, még 110 főt tartalmazó nevezési lista szerint a magyarok (zárójelben az autógyártó): Baruch Jenő, Budapest (Gobron-Brillié), báró Vay Imre, Féll (Laurin és Klement), gróf Bánffy Miklós, Kolozsvár (Fiat), Dr. Pillassanovich Antal, Magyaróvár (Benz), Dr. Grosz Imre, Üszög (Benz), ifj. Röck István, Budapest (Röck – ő két kocsit is nevezett). *Nemzeti Sport*, 1909. április 10. 7–8.

¹¹ Connaught Artúr herceg balesete. *Budapesti Hírlap*, 1912. február 25. 12.; A Henrik herceg túraút. *Nemzeti Sport*, 1911. július 16. 4.

¹² A jövő évi Henrik herceg túraút. *Nemzeti Sport*, 1911. május 28. 4–5.

Az autóvezetést eluraló sebességkultusznak a világháború előtti túraversenyeken is mutatkoztak már jelei (beiktattak egy-egy sprintszakaszt), ám a szervezők ügyeltek, hogy a túraversenyekről alakuló képen ne a sebesség, hanem a megbízhatóság és az ügyesség kapják a főszerepet. Ezt a célt nem pusztán a „átlagpolgár-gázoló autós nagyurak”-benyomás elhalványítása végett tűzték ki a szervezők. Ugyanis ezek az első túraversenyek az autók műszaki és a sofőrök vezetői képességeit mérték össze, mégpedig úgy, hogy az utak során bekövetkező és megoldandó technikai malőrök (defekt, alkatrészcsere, ütközés, egyéb baleset stb.) büntetőpontokkal jártak, amelyeket az autókban helyet foglaló versenybírák (rendszerint katonatisztek) ítélték meg. Az előkelőségek, valamint az érintett városok és autóklubok által kitűzött díjakat végül azok az autótulajdonosok nyerték el, akiknek a járműve – még ha nem is ők vezették személyesen – a legkevesebb büntetőpontot gyűjtötte. A győzelmek tényét az autó- és abroncsmárkák alaposan kiaknázták, a sportújságokban és -rovatokban nagy felületen, gyakran egész oldalas reklámokban hirdették, hogy termékük jó hírét versenyeredmények öregbítették.

A Henrik túraút a Német Császári Automobil Club teremtménye volt, de 1909-ben a magyaron kívül az osztrák és a bajor autóklub is bekapcsolódott a rendezésbe. A túrautak során formálódó közép-európai autós elit így nyert ízelítőt Magyarországból, igaz, inkább kurtát, mintsem reprezentatívát. A menet a következő településeken haladt át: Tátrafüred (itt megaludtak), Poprád, Igló, Rozsnyó, Rimaszombat, Losonc, Balassagyarmat, Vác, Budapest (itt beiktattak egy nap pihenőt), (Pilis)Vörösvár, (Ó)Szöny, Győr, Moson és Pozsony. A mégoly elfogult sportsajtó is belátta, hogy habár a 312 kilométeres Tátrafüred–Budapest szakasz „a túraút legszebb részlete”, a Budapest–Bécs szakasz, „kivéve Budapest környékét, természeti szépségekben alig bővelkedik”, és nem teszi próbára a járműveket.¹³ A Henrik túraút mindennek ellenére jelentős hazai sajtóvisszhangot váltott ki, és olyan alkalomként tűnt föl, mint amikor egyrészt sikerült versenyre kelni a kettős Monarchia másik felével (elsősorban vendégszeretet terén), másrészt (és főleg) bizonyítani a német közélet fontos szereplői előtt, hogy Magyarország nyitott a járművekben megtestesülő modernitásra.¹⁴

A „nép” mindeközben – ha pillanatokra is, de – közelről tekinthette meg, és persze az előírt lelkesedéssel köszönthette¹⁵ nem csupán a drága gépcsodákat, hanem azokat az arisztokratákat is, akikkel máskülönben aligha szívhatott volna egy levegőt – benzingőzöset sem. Ebből az alsó perspektívából alkotta meg a munkásközeli sajtó, jelesül a *Népszava* a saját narratíváját: „Emlékeztek még a »Prinz Heinrich Fahrt«-ra? Nagy automobilverseny volt ez, amit automobilozó nagyurak és versengő nagykereskedők rendeztek. A magyaroknak voltaképpen semmi, de semmi köze nem volt ehhez az úri játékhoz, hanem ha az, hogy az automobil-túraút országútjait a határtól Budapestig alaposan kijavították.”¹⁶ Ez az ösz-

¹³ Az 1909. évi Henrik herceg túraút. *Nemzeti Sport*, 1909. június 12. 16.

¹⁴ BARÁTH 2023. 240.

¹⁵ A Henrik túraúthoz készült magyar plakátok egyike fölhívta a nézőket, hogy „díszítsük útvonalainkat, merre a német császár öccse, Németország tengeri haderejének feje, Henrik porosz királyi herceg vezetése alatt, az Ő fensége nevére elnevezett nemzetközi automobil mérkőzés, a Prinz Heinrich Fahrt mintegy százötven gépkocsija végighalad.” Ugyanitt egy másik plakát kúriájuk (?) teraszán ábrázol egy házaspárt, akik együtt gyönyörködnek a porfelhőt verve közeledő autóban. Az épületet nemzetiszín szalaggal átfont növényfűzér díszíti. Az 1909. évi Henrik herceg túraút. *Nemzeti Sport*, 1909. június 12. 16.

¹⁶ Javulnak az utak. *Népszava*, 1910. október 11. 8. Az újságíró megállapítása az „automobilozó nagyurak és versengő nagykereskedők” társaságáról nem volt alaptalan. Habár a motorsportokra fogékony közönség társa-

szefoglaló egyrészt megerősíti az automobil társadalmiszakadék-megerősítő funkciójának képzetét, egyben fölhívja a figyelmet a túraversenyek egy sajátosságára: tudniillik, hogy e versenyek, illetve a szervezők az útkarbantartással leginkább foglalkozó kereskedelmi minisztériumon és a megyei hatóságokon keresztül milyen jelentős hatást gyakorolhattak az úthálózat alakulására. Azaz, hogy a túrázók nem feltétlenül abba az irányba robogtak, amerre út vezetett, hanem az utat vezették abba az irányba, amerre az automobilisták robogni óhajtottak.

Az osztrákok mindeközben 1910-től kezdve megrendezték az *alpesi túrautat* (*Alpenfahrt*),¹⁷ amelynek magaslati izgalmaival nem kívánt, nem is kívánhatott versenyre kelni a Magyar Automobil Club vezetősége. Helyette egy kiskocsiverseny rendezése mellett döntöttek (1912), nyomában a jóval ambiciózusabb, egyúttal kudarcos *konstantinápolyi túraúttal* (1912). A rákövetkező év nagy projektje a *Tátra–Adria túraút* volt (1913), míg a(z immár) Királyi Magyar Automobil Club világháború előtti túraút-éráját az 1914. május végi *kárpáti túraút* zárta le.¹⁸ Már a túrautak elnevezéséből is sejthető, hogy az autózás exkluzív szabadidős tevékenysége alkalmat adott a klubba szerveződő (vagy zárkózó?) automobilistáknak, hogy eljussanak az ország távoli végeibe. Ott pedig – ahogyan a beszámolók nyelvezetéből, nézőpontjából kiolvasható – demonstrálják a korlátozott lehetőségeikből (is) adódóan jóval kevésbé mozgékony „technovadaknak” mobilitási és anyagi fölényüket, megmutassák nekik a civilizáció legújabb vívmányát, egyben rácsodálkoznak e csoportok eladdig számukra ismeretlen megjelenésére, viselkedésére, elmaradottságára. Ilyen módon ezek a túrautak 1) a szabadidő-eltöltés egy exkluzív változatán és 2) csoportképző-csoportmegerősítő szerepükön túl 3) egy sajátos gyarmatosító attitűd gyakorlásának is tekinthetők, amely attitűd ebben az időszakban korántsem állt távol a Monarchia elitjétől.¹⁹

A következőkben a Királyi Magyar Automobil Club első önálló szervezésű túraversenyét vizsgálom meg közelebbről, különös tekintettel arra, milyen viszonyt alakított ki az automobilizmust elvileg népszerűsíteni hivatott rendezvény a vidékkel, amelyen áthaladt.

dalmi összetételének vizsgálata külön dolgot igényelne, sokatmondó, hogy a Magyar Automobil Club 1913-as évkönyvében általam összeszámolt 523 rendes klubtag közül 156 neve mellett jelenik meg a *herceg, báró, őrgróf, gróf* cím. Rajtuk kívül jócskán akadnak, akik nevét a *földbirtokos, gyáros, nagykereskedő, vezérigazgató, nagykereskedő* jelölés kíséri. A politikai nyomásgyakorlás lehetőségét a számos udvari tanácsos, államtitkár, főispán, képviselő még valószínűbbé teszi, nem beszélve a szintén tag Lukács László miniszterelnökről. Ugyancsak tipikus csoportnak tűnik a katonatiszteké, a mérnököké (főleg gépészmérnököké) és az ügyvédeké. Az arisztokraták jócskán felülreprezentáltak voltak a vezetőségben: ők adták az elnököt és a két alelnök közül az egyiket, a 9 fős igazgatóság 5 tagját, a 27 fős választmány 8 tagját. Mellettük nemesi előnevű tagok is akadnak szép számmal a klubban. *A Királyi Magyar Automobil Club Évkönyve* 1913. 5–6., 31–96.

¹⁷ Az osztrák alpesi túraút. *Nemzeti Sport*, 1910. július 2. 9.

¹⁸ 1913. október 19-én sor került még egy igencsak egzotikusnak ható automobilos léghajóüldözésre is, amely verseny, habár a Magyar Automobil Club krónikájában szintén mérföldkőként jegyeztetett föl, a túrautak rendszerétől eltérő verseny volt, ezért sem tárgyalom e dolgot. A léghajós kaland egyébként nem tartozott a Club kimondott sikertörténetei közé, lévén az idő szélcsendes, ezért „*Vác irányába andalgott*” mind a hét üldözendő léghajó. Öt közülük végül mégis elvergődött Nógrád megyéig, azon belül Rád, Csóvár, Penc, Nézsza és Keszeg községeig. LINDNER – ILLÉS 1930. 91–94.

¹⁹ A fizikai-kulturális gyarmatosítás különböző módjairól és a gyarmatosító Osztrák–Magyar Monarchiáról lásd például: CSAPLÁR–DEGOVICS 2023; SAUER 2023.

A nemzetközi kiskocsiverseny (1912. június 5–9.)

Előkészületek

Az 1909-es Henrik túraúton mellékszerepet játszó Magyar Automobil Club vezetősége 1912-ben szánta el magát arra, hogy saját versenyt rendezzen. Habár a versenyt övező nyilvános retorikában nem győzték hangsúlyozni, hogy a 16–20 lóerős, 8–10 ezer koronát kóstáló, úgynevezett kiskocsik körbevezetése az országban mindenekelőtt arra hivatott, hogy a középosztállyal megszerettesse az autózást,²⁰ egynémely cikk azért azt is kimondta, hogy elsősorban a külföldi kiskocsiversenyek adták a példát, amelyek mögött pedig a gyártók piacbővítő stratégiája húzódott.²¹ (A magyar autóklub szempontjából leginkább mértékadó Németország és Ausztria már évekkel korábban megrendezte saját kiskocsiversenyeit.) A Budapest–Debrecen, Debrecen–Kolozsvár, Kolozsvár–Temesvár, végül Temesvár–Budapest napi etapokra osztott belföldi körutat nemzetközi versenyként könyvelték el. (Az ötödik napra csak a budapesti díjkiosztó maradt.) A huszonhárom induló közül a sajtó ötöt minősített magyar illetőségűnek, hetet osztráknak, nyolcat németnek, kettőt franciának és egyet olasznak.²² Látható tehát, hogy ez a nemzetköziség a gyakorlatban inkább közép-európaiságot jelentett, hasonlóan a Henrik túraút esetéhez. A magyarként említett autógyártók közül az aradi Marta, Bárdi-Berliet és Csonka, a külföldiek közül a Puch, az Opel, a Renault, a Fiat, a Brennabor, a Mathis, a MAF és a NAG képviseltette magát.²³ A Soroksári út végi célba végül tizennégy érkezett be a versenykiírás szerint benzin- vagy benzolüzemű, négyütemű, négy- vagy hathengeres, 1 és 2,33 liter közötti hengerűrtartalmú motorral, fa vagy fém „korbával” (karosszériával) rendelkező járművekből.²⁴

Az autóklubos elit centrum-periféria perspektíváját is érzékelteti, hogy ez az első saját KMAC-verseny, ahogyan később a többi is, hajnalban indult Budapestről, a Kígyó térről

²⁰ „Azt lehet mondani, hogy a kiskocsi egészen Magyarország számára van teremtve. Képzeltünk-e alkalmasabb közlekedő eszközt a városi vagy éppen a vidéki járásorvos számára, az építkezési vállalkozó, a tagosító, parcellázó mérnök, a gazda részére, akik évenként horribilis kocsi költségeket adnak ki.” PIVNY Aladár: A kiskocsi-verseny útvonala. *Pesti Hírlap*, 1912. április 16. 37.

²¹ „Azok a hírneves, régi európai automobilgyárak, akik nagy, nehéz, sok költséget felemészítő üzemű kocsijaik számára nem találtak újabb vevőkört, oly gépeket igyekeztek konstruálni, amelyeket csekélyebb kiadásokkal is fenn lehetne tartani, ami által viszont egy újabb, több lelket számláló társadalmi réteget véltek megnyerni vevőkörnek.”

Az első automobil verseny Magyarországon. A *Pesti Hírlap* tudósítójától. *Pesti Hírlap*, 1912. március 24. 16.

²² Gaál József (MARTA), Knotz Konstantin (MARTA), Katzer Ödön (MARTA) magyar, Bárdi József (Bárdi-Berliet) magyar, Szabó Ferenc (Csonka) magyar. Kiskocsiverseny. *Világ*, 1912. június 6. 12. Róluk nem ír sokat a korabeli sajtó az autóikkal ellentétben, a névjegyzékekből és más sajtóhírekből valószínűsíthető, hogy afféle gyári csapatot alkotva képviselték a magyar márkákat. Érdekes, hogy a sofőr Knotz és a mérnök Katzer egy-egy autós baleset kapcsán került be a hírekbe (Újabb följelentések a temesvári automobil-katasztrófa ügyében. Özvegy Saigoné vallomása. *Délmagyarország*, 1911. június 3. 4.; Elgázolt iskolásfiú. *Népszava*, 1912. március 27. 7.). A MAF gyaníthatóan a Markranstädter Automobilfabrik, a NAG a Neue Automobil-Gesellschaft rövidítése. Ezek korabeli német autógyártók.

²³ A nemzetközi kiskocsi-verseny. Első nap. (Saját tudósítónktól.) *Az Ujság*, 1912. június 6. 19–20.

²⁴ A karosszéria és az ülések lehetséges méreteit, távolságait is precízen előírták, ahogy a hengerűrtartalomhoz igazított minimális tömeget is (az utóbbi 2,33 liternél 825 kg volt). Kováts Elemér („a Királyi Magyar Automobil Club ügyésze”): A magyarországi kiskocsi verseny. *Nemzeti Sport – Automobil*, 1911. december 17. 1–3.

(ma Ferenciek tere; a klub a Kígyó tér 1. alatt székel). Ez esetben 4 óra 50-kor startolt el az első jármű József főherceg jelenlétében, ami – ugyancsak szokás szerint – a szervezők kocsija volt, végig ez haladt elöl, benne „*gróf Zichy Béla Rezső, a verseny főintézőségének elnöke, Pivny Béla, az Automobil Club titkára és Bussche-Spenburg Károly sportbizottsági tagok ültek*”.²⁵ Őket a külön zászlóval megjelölt sajtós járművek követték, 5 órakor pedig az első versenyző is elrajtolhatott. A verseny útvonala hónapokig vita tárgyát képezte: az első ötletet, a fővárosból kiinduló és oda minden nap végén visszatérő csillagtúrás megoldást leszavazták, részben a Pestről kivezető utak forgalmassága és szekérvájta gödrei miatt.

Az útvonalvitában alkalmazott további érveket érdemes részletesebben is szemügyre venni, ezek ugyanis igencsak beszédesen szólnak arról, hogyan festett az automobilisták közössége nézőpontjából az ország és a nem automobilista többség. Pivny Aladár mérnök, a klub sportbizottságának tagja több cikket is közreadott a szervezési munkálatokról, köztük a túrákat szokott módon megelőző terepbejárásról, vagyis a tervezett útvonal kipróbálásáról. E próbaút során szerzett tapasztalata – azonosítható a klubéval²⁶ – alapján a Budapestről Szegedre vezető út, amelyről az „*autókedvelőnek (...) Petőfinek a nagy magyar Alföldről s annak csodálatos szépségeiről mondott bájos dalai*” jutnának előzetesen eszébe, a valóságban vadnyugatias, sőt egyenesen elátkozott. „*Kiskunfélegyháza és Kistelek között vagyunk, ahol mintegy tizenkét kilométer szakaszon ez idő szerint egy méter magas homokfeltöltés van, amelybe a gép úgy beleragad, mint a légy a lekvárba. Nincs itt már fa sem, kutya nem csahol a gép körül*”.²⁷

A Puch gyártmányú kocsiban sofőrrel utazó klubtag csak ekkor lépett interakcióba a vidék lakóival: a „*tanyabeli legényekkel*”, a dudálásra nehezen fölfigyelő, „*istállószeméttel megrakott*” ökrös szekereket hajtókkal, földmunkásokkal, akikkel e kényszerű viszonya arra korlátozódott, hogy kihúzták a bajból és a gödörből a sorozatosan elakadó autót.

A néptelen síkság az autós számára egyébként sem kívánatos terep, hiszen még egy jól megépített úton is csak unatkozna, tekintete nem talál fogódzót. Ezért a klubnak gondoskodnia kell róla, „*hogy a verseny a legváltozatosabb terepviszonyok közt vonuljon emellett, s a puszták végtelenében pihenésre alig találó szem később lankás dombvidék bájos képeiben, mély perspektívák természeti szépségeiben gazdag változataiban, a tordai havasok vagy a szép Mátra festői rajzában, az itt-ott feltűnő várromok romantikus vonalaiban és a nyílegyenes szakaszok után, a vezetői ügyességet próbára tevő fordulóknak gazdag vonalakon, órákig tartó kacsaringós szerpentinekben gyönyörködhesen*”.²⁸ Az autós szem tehát sajátoosan hierarchizálja Magyarország tájait, az ideális országgépet számára a változatosság, azon belül a lankás dombvidék, a tordai havasok vagy a „*festői*” Mátra, a várrom-romantika, a szerpentinek konstituálják, amibe azért belefér némi puszta is.

Pivny alföldi próbaútján rácsodálkozott továbbá a kutyák sokaságára. Az ebek üldözőbe vették (olykor „*vérbe forgó szemmel, fogait vicsorítva*”) az automobilistát – nem csoda, hogy az utazók aggódtak az elakadás miatt ezen, az autó technikai csodájára még nem érett, vad vidéken.²⁹

²⁵ Kiskocsiverseny. *Világ*, 1912. június 6. 11.

²⁶ Pivny Aladár talán rokoni kapcsolatban állt a klub már említett választmányi tagjával, a szintén mérnök Pivny Bélával.

²⁷ Az ideai kiskocsi-versenyről. *Az Ujság*, 1912. április 28. 33.

²⁸ Automobil. A kiskocsi-verseny útvonala. *Pesti Hírlap*, 1912. április 16. 37–38.

²⁹ Az ideai kiskocsi-versenyről. *Az Ujság*, 1912. április 28. 33–34.

Valamivel később az éppen március 15-ét ünneplő Aradon aztán nem a homok vagy a kátyú, hanem a rendőrök állították meg Pivnyt és Károly nevű sofőrjét, mégpedig azért, mert piros-sárga-kék zászlót tűztek az autóra, holott az tilos. Pivny megmagyarázta, hogy ezek a főváros színei, miközben románul meg-megéljeneztek. Ismét egy hely tehát, ahol tájékozatlanság, sőt etnikai feszültség fogadta az autóst.

A vidékiekről mindezekon kívül Pivnytől megtudjuk még, hogy „*az emberek nem tudnak, vagy nem akarnak ügyelni*” a dudaszóra, még a városokban sem – szerinte talán azért, mert túlságosan ráhúzzák a vastag kucsmát a fejükre. A dudaszóra való el nem mozdulást Pivny még akkor is a vidékiek számlájára írta, amikor a forgalmas korzón akartak áthaladni az autóval, és eközben elütöttek egy bicikliző huszártisztet. A tiszt – a szerző föltevése szerint – a korzózó hölgyekre figyelt a dуда helyett. („*Kard, kerékezető, villa elgörbült, ülés eltört, kerekek nyolcast vetettek.*”)³⁰ Az az indok nem merült föl, hogy ezeknek a közösségeknek talán nincsen kialakult viszonyuk az autózással, sem az, hogy az autósoknak kellene alárendelnie magát a közlekedés helyi szokásaihoz.

Kísérlet a haza technikai kolonizációjára: automobilista elit és közönség találkozásai a kiskocsiversenyen

Pivny Aladárék előzetes terepbejárása után módosult az útvonal, és 1912. június 5-én az előre megszabott rajtsorrendben végre útnak indultak a kiskocsis versenyzők. Hogyan alakult a verseny során az automobilisták és a bejárt vidékek lakóinak viszonya?

Az első napon, a Budapestről Debrecenig vezető út során máris összeütközött Schossberger báró és Halász Gyula járműve (sérülés nem történt). *Az Ujság* Ford kocsin utazó tudósítója, aki tehát szintén autós perspektívából írt,³¹ ezek után hírt adott arról, miszerint „*Tokajtól lefelé olyan automobil-utat készítettek a verseny számára, amely akár melyik Tour de France útjaival kiállja az összehasonlítást*” – újabb bizonyíték az Automobil Club utakat teremtő befolyására.³² A szerző gondosan, név és rang szerint felsorolta az autósokat fogadó debreceni notabilitásokat is (főispán, polgármester, valamint a helyi sportbizottság). A későbbi állomásokon is jellemző maradt, hogy az autós turisták közvetlenül és tervezetten csak a helyi elittel kerültek kapcsolatba, akik jó előre fölkészültek az érkezésükre.

A második napon (Debrecen–Kolozsvár) aztán már nem csak a villásreggelit föltálaló szatmári polgármesterrel találkozott a falvakban diadalkapukon áthaladó menet. Szatmárnémeti után ugyanis az egyik autó elütött egy kislányt („*a gyermek sérülései nem veszedelmesek*”), így – micsoda pech – „*a különben büntető pont nélkül haladó*” Renault-t a szabályoknak megfelelően kizárták a versenyből.

Kolozsváron ismét csak felsorakozott a főispán és a polgármester, velük együtt „*a város egész intelligenciája várta az érkezőket*”.³³ Ugyanez ismétlődött meg a harmadik nap végén, Temesváron, az aznapi villásreggeliről előzőleg a dévai polgármester gondoskodott. A tudósító beszámolt arról is, hogy „*a verseny rendezése kifogástalan volt, csendőrök és kato-*

³⁰ Az ideai kiskocsi-versenyéről. *Az Ujság*, 1912. április 28. 34.

³¹ A nemzetközi kiskocsi-verseny. Első nap. (Saját tudósítónktól.) *Az Ujság*, 1912. június 6. 19–20.

³² A Tour de France alatt ekkor autóversenyt értettek, nem azt a kerékpáros megmérettetést, mint ma.

³³ A nemzetközi kiskocsiverseny. *Az Ujság*, 1912. június 7. 8.

nák az egész vonalon irányították a kocsikat”³⁴ – vagyis az illetékes hatóság a karhatalmat is az autósok szolgálatára rendelte.

Erről tanúskodott a Szegeden megjelent beszámoló is, amely városba a terepbejárók elrettentő tapasztalatai ellenére mégiscsak eljutott a kiskocsis társaság, mégpedig az út Temesvár–Arad–Szeged–Budapest szakaszokat bennfoglaló, 322 kilométer legyűrését követelő zárónapján. „Kilenc órára jelezték az automobilkok érkezését, de már reggel hét óra után értesítették a rendőrséget, hogy a versenyzők néhány perc múlva már a városba vonulnak. A rendőrség megszállta a kijelölt útvonalakat, amelyeken piros-fehér-zöld zászlót lengetett a szél. A háztulajdonosok ebből az alkalomból föllobogózták a házaikat.”³⁵ A nemzet és a klub, esetenként a város színeinek, jelvényének fölmutatása a kor túraútjainak általános jellemzője, ahogyan ez már Pivny beszámolójából is kiderülhetett. Ilyen módon az autósok exkluzív társaságának megjelenése a nézők számára is kötelezően nemzeti érdekűvé, kultikussá, ünnepszerűvé avanszált, passzív szemlélődést, de aktív azonosulást követelve meg tőlük.

A rövid szegedi pihenő leírása (reggeli a Kass szálló teraszán, obligát polgármesteri köszöntővel) abba is betekintést ad ugyanakkor, hogy az autós menetnek mindent azért nem rendeltek alá a helyiek: „a hetipiacra való tekintettel” csak bizonyos útvonalak használatát engedélyezték a versenyzőknek, és „ezeket az utcákat kis piros zászlót tartó rendőrök jelezték”. Itt tehát nem fordulhatott elő újabb biciklishusár-gázolás: az autósokat rendőrökkel különítették el a hetipiacozó póroktól.

Szegedtől Budapest felé véve az irányt több nehézséggel is meg kellett birkózniuk a járműveknek és vezetőiknek. Az út szó szerint göröngyösnek bizonyult, habár – bizonyítván, hogy az előutazó Pivny panasza eljutott a megfelelő fülekbe: „Szegedtől csaknem Budapestig egészen új építmény, – ez út építését éppen az Automobil Klub sürgetésére a kiskocsiverseny alkalmából hajtották végre”.³⁶ Vagyis a szabadidejüket autózva töltők óhaja megváltoztatta a tájat – nem a tájban élők, hanem a verseny kedvéért.

A lakossággal kialakított viszony sem volt problémamentes az utolsó szakaszon. „Minél jobban közeledtünk Budapesthez, annál nagyobb mértékben szállt alá a fogadtatás szívélyessége, az utolsó állomások felé pedig nem egyszer dobáltak köveket, csalánt és tüskés ágakat a kocsikba” – talán annak jeléül, hogy a fővárosiak már ismerték, ámde nem szertették az automobilizmus jelenségét. Ugyane napon kiváltképp megmutatkozott, hogy a kutyákon kívül más állatok, jelesül a lovak sem reagáltak jól arra, hogy gépjárművek vegyültek a forgalomba. Egy csendőrt megrémült lova levetett magáról (súlyos agyrázkódás lett a következmény), az újságírók szállító Fordnak pedig két, szintén megbokrosodott ló szaladt neki. Az autó az árokban kötött ki, de ezúttal nem volt szükség a „tanyasi legények” előtrombitálására, mert a Pestről hamarjában kiszállított pótkerék beszerelése után folytathatták az utat.³⁷

³⁴ A nemzetközi kiskocsiverseny. *Az Ujság*, 1912. június 8. 19.

³⁵ Automobilverseny Szegeden át. (Saját tudósítónktól.) *Délmagyarország*, 1912. június 9. 7.

³⁶ Nemzetközi kiskocsiverseny. Negyedik nap. (Saját tudósítónktól.) *Az Ujság*, 1912. június 9. 17.

³⁷ Az újságírói útbeszámoló egyben a Ford nem túlságosan bújtatott reklámja is volt. A tudósítások ugyanis fölfedték, hogy „maguk a gyárak módot nyújtottak arra, hogy a jól sikerült verseny lefolyásáról a közönség is tudomást szerezzen, amennyiben a sajtó részére külön gépeket adtak. Az egyik a »Ford« amerikai gyár hazai képviselője, a másik a [francia – B. K.] »De Dion Bouton« gyár.” Nem meglepő tehát, hogy az újságírók az autós nézőpontot érvényesítették mindamellett, hogy valóban ott ültek az autókban. A kiskocsiverseny. *Világ*, 1912. június 16. 20.

A szerdán hajnalban induló huszonhárom kocsik közül tíz futott át szombaton, 1912. június 8-án a Soroksári úti diadalkapun büntetőpont nélkül, s vehették górcső alá a versenybírók tagjai az autókat végigkísérő versenybiztosok jelentéseivel együtt. Azonban a szervezőknek csak nyolc díj állt rendelkezésükre, így másnap délelőtt, a városligeti Gerbeaud pavilonban föltálat „dezsőné”³⁸ alkalmával, amelyen a klubelnök, a szervezés konkrét munkálatai során ritkán előkerülő Andrassy Sándor elnökölt, a klub vezetősége úgy döntött, hogy a följánlott díjakat sorsolás útján osztja ki. A döntés nem aratott osztatlan sikert a résztvevők között, többen óvtak is, ami jelzi, hogy a Királyi Magyar Automobil Club tagságának kohéziója a gépjárművek iránti közös lelkesedés ellenére nem volt egészen makulátlan.

A klub első önálló rendezésű, belföldi túraújtját megjárt autókat ugyanekkor közszemlére bocsátották: az érdeklődő publikum a városligeti Iparcsarnokban szemlélhette meg őket. Ez volt az utolsó alkalom arra a verseny során, hogy az automobilista körön kívüliek a beszámolók olvasásánál közvetlenebb viszonyt alakítsanak ki az autózás világával, jelesül műtárgy és néző viszonyát.

Mint láthattuk, ez a volán mögötti perspektívából egy paternalista, aszimmetrikus viszony volt. Miközben a versenyt létrehívó indokok közül az autósok talán leginkább azt hangoztatták, hogy a versenyzéssel az autók szélesebb körű megkedveltetése a cél (kivált a középosztállyal), erre az út során nemigen adtak közelebbi lehetőséget. A szervezők, résztvevők és esetenként csatlakozók számára a közönség, azaz az érintett vidékek lakossága inkább akadályt és bosszúságot jelentett – igaz, a diadalkapukat és a települések ünnepi díszbe öltözését, vagyis a recepciós ornamentikát helyeslően vették tudomásul. (A gépjármű sebessége amúgy is afféle sajátos panoptikumká változtatja az út menti tájat, amelyben az emberek nem többek egy más tempójú, sőt egyenesen állni látszó világ elmosódott tereptárgyainál.) Közvetlen kapcsolatfelvétellel a helyi elittel került sor. Az autókлуб versenyzői egy asztalhoz kizárólag azokkal ültek, akik maguk is ahhoz a társadalmi réteghez tartoztak, amely a Királyi Magyar Automobil Club derékhadát adta. A megcélzott középosztálynak többnyire maradt a közvetett viszony, azaz hogy az autók és tulajdonosaik percnyi fölbukkanása láttán, valamint a sajtóban fölsorolt, jól csengő nevek olvastán maguk is kedvet kapjanak áldozni az automobilizmus oltárán. Tehát lehetőségük csak az autós elit szemlélésére és utánzására nyílt, amelyért a „gyerekes társadalmat” a tanulmány elején idézett cikk kárhoztatta.

„Talán a püspököt várják itt?": a kiskocsiverseny emlékezete húsz évvel később

Azt, hogy az autókлуб történetében a kiskocsiverseny különleges helyet foglalt el, mutatja, hogy az eseményről csaknem húsz évvel később, a klub születésének harmincadik évfordulója alkalmából két, fotókkal illusztrált megemlékező szöveget is olvashattak az autózás hazai kezdetei iránt érdeklődők. Az egyik az *Auto* című szaklapban,³⁹ a klub hivatalos orgánumban jelent meg, a másik pedig a klub már hivatkozott jubiláris „aranykönyvé-

³⁸ A kiskocsiverseny befejezése. *Budapesti Hírlap*, 1912. június 11. 13.

³⁹ I. I. [gyaníthatóan ILLÉS István – B. K.]: Visszaemlékezés az 1912. évi kiskocsiversenyre. Apróságok a Királyi Magyar Automobil Club első nagy rendezéséről. *Auto*, 1931. január 15. 7–8. Itt említik a már készülő jubileumi könyvet, ebből következtethetünk a két szöveg megjelenését illető kis időrendi anomáliára: ugyan az *Auto*-beli megemlékezés 1931. januári keltezésű, bevezetője szerint az 1930-as jubileumi kiadvány a következő februárban lát majd napvilágot.

ben”.⁴⁰ Mindkét megemlékezésre a nosztalgikus, joviális, helyenként diadalittas hangvétel a jellemző. Hangsúlyozzák, hogy a kiskocsitúra történelmi távlatból is a Királyi Magyar Automobil Club sikerprojektje – ami, mint láthattuk, az egykorú tudósítások alapján nem ennyire egyértelmű, különös tekintettel a keserű záróakkordra, vagyis a megóvott végeredményre, a sorsolások eredményhirdetés hatására a klubból kilépéssel fenyegetőzőkre.

„Tizennyolc esztendővel ezelőtt kezdődött a Királyi Magyar Automobil Club versenykorszaka”, jelölte ki az *Autoban* közreadott anekdotikus bekezdésszerű a kiskocsiverseny helyét a klub történetében. Lássuk, e visszaemlékezések szerint milyen viszonyt alakított ki autós és meghódítandó vidék a verseny alatt.

Az *Auto* cikke egy német újságírótól idézett három történetben merül ki, mindháromnak van némi civilizatorikus melléklöngéje. Hans Köhlich, az *Allgemeine Automobil Zeitung* munkatársa zárt kocsiiban igényelt helyet a verseny időtartamára (a túraversenyző járművek jellemzően nyitott karosszériával rendelkeztek). Megkapta, ám írógépét, amelyet az autó tetején szállítottak, lesodorta a versenyzők tiszteletére állított mezőkövesdi diadalkapu – a szellemi munkához szükséges technológia tehát az út, pontosabban a „nép” által emelt alkalmi építmény áldozata lett.

A második esetben Köhlichék kocsija egy Szolnok-Doboka megyei falu éljenző iskolásai között haladt el, akik közt „egy 25–30 év körüli fiatalember fészes vigyázzban állt az út szélén – szmokingban. Ez még nem keltett volna bennünk csodálatot, de a vállán egy kétcsövű fegyver tündökölt, amelynek szíján tisztelegésül gyorsan súrolta végig kezét. – Szent Isten, mi volt ez? – kérdezi utasunk közül valaki.”⁴¹ Egy mai olvasó számára a szmokingos-puskás összeállítás talán nem tűnik kötelezően megmagyarázandó választásnak, a kortársak számára azonban meghökkenítő volt. Köhlich segédjegyzőnek titulálta a fiatalembert, és arra tippelt, hogy egyszerre akart díszbe öltözni és vadászként megmutatkozni. A történet így zárul: „Angliában nem viselik a kettőt együtt. De hol van Szolnokdoboka megye Angliától?” A történetet nehéz másként értelmezni, mint hogy az illő viselkedés nemzetközi szabályai szerint élő nyugati idegen dekódolja a helyi lakosság magatartási kódját, és úgy találja, ott még az elit sincs tisztában a nyugati civilizációs normákkal.

A harmadik történet szerint Köhlich nagyon vágyott borotválkozni, mivel a szöveg szerzőjével együtt „egy szép asszony – dr. Kovács Eleménné – társaságában” utaztak az autóban. „Nem szeretek hölgy társaságában ilyen arccal ülni”, imígyen Köhlich. Kiskunfélegyháza közelében megállni kényszerültek a rossz benzin miatt, mire „a közeli szőlőkből gyorsan egész kis csoport érdeklődő verődött össze.” A járművet és utasait bámulók között akadt egy biciklis legény is, aki úgy nyilatkozott, hogy „a Kenderessy nagyságos urat voltam borotváltni a birtokon.” Köhlich, „a német sajtó jeles képviselője” ilyen csodás módon szabadulhatott meg viselkedési normákat sértő szörzetétől: „a radiateurból csapoltunk egy kis meleg vizet, s (...) a mi és az összeverődött kíváncsi parasztlakó által húzott eleven gyűrűben isten szabad ege alatt megborotválták”.⁴² Ez a történet, akár a többi, az egzotikus utazások útbeszár-

40 LINDNER – ILLÉS 1930. 72–78. Lindner és Illés ez idő tájt az *Auto*, vagyis – fejléce szerint – „A Királyi Magyar Automobil Club és Összes Kartelklubjainak és a Magyar Automobilkereskedők Országos Egyesületének Hivatalos Lapja” szerkesztői.

41 Visszaemlékezés az 1912. évi kiskocsiversenyre. Apróságok a Királyi Magyar Automobil Club első rendezéséről. *Auto*, 1931. január 15. 7.

42 Visszaemlékezés az 1912. évi kiskocsiversenyre. Apróságok a Királyi Magyar Automobil Club első nagy rendezéséről. *Auto*, 1931. január 15. 7–8.

molóinak eddigre bevett hangnemében szól: míg az utazó azzal küzd, hogy az utazás és a körülmények megfosztják civilizáltsága jegyeitől, az út szélén álló vagy a szőlőkből előbújó „vadak” álmétkodva ünneplik és figyelik.

Ugyanezt a hangulatot tükrözi a jubileumi évkönyv szövege, valamint a kiskocsiversenyről ott közölt öt fotó közül három („*A kiskocsiverseny egy résztvevője a gémeskút mellett*”; „*A kiskocsiverseny temesvári célja*”; „*A kiskocsiverseny budapesti célja*”): a helyiek paraszti, kispolgári viseletben állnak az álló vagy mozgó autó mellett, és bámulják. „*Talán a püspököt várják itt?*”, csodálkozott az autós, amikor a „*gyönyörű lányok egész seregét*” fölvonultató Gyöngyösre értek – legalábbis a visszaemlékező szerint.⁴³ Ez az elbeszélés az előzővel szemben nem anekdotikus, hanem kultikus hangvételi: olyan eseményt énekel meg, amely során város és falu, autós és szemlélő egyazon szándékban, a magyar nemzet kivételes teljesítményének fölmutatásában egyesült. „*Különb volt ez a verseny a külföld bármilyen sporteseményénél*”, lelkesedik a narrátor, mert „*az érdeklődő országnak a rendezők ideájával való egybeforrása teljesen és hamisítatlanul magyarrá tette*”.⁴⁴ Az ország egysége tehát „hamisítatlan magyar” jellegzetesség volna. (A logika, lássuk be, nem kikezdehetetlen.) Az elbeszélő egy ponton aztán „*egybeforr*” a nézőközönséggel, és az ő feltételezett akkori gondolataikat közli: „*Tudjuk, hogy a modern élet, gazdasági fellendülés magvát hintitek közibénk, s azért tapsolunk, mert várva várjuk, hogy számunkra is megnyíljen ez a nagyszerű berendezkedés. Készülünk rá, utakat építettünk óriási áldozatok árán, s csak titeket vártunk, hogy megmutassátok, mikért [sic] kössük össze, hozzuk közelebbre a közös érdekből, mindennapi gazdasági szükségéből egymásra utalt községeket, városokat és falvakat. (...) [E]zért ünnepeltek bennünket, csatából hazatért győztes katonákként.*”⁴⁵

A huszonhárom indulóval, tizennégy beérkezővel operáló kiskocsiversenynek a fönti értelmezésben valóságos nemzetegyesítő funkciója volt, amelyben a technológiai forradalom viadalának diadalmas hőseire, azaz „*a modern élet*” és a „*gazdasági fellendülés*” prófétaíra várt a nép. Mondanom sem kell, ez az elbeszélés nélkülözi a kislány elgázolásának vagy a botrányos díjkiosztónak az epizódját; az ország itt merő virág-, zászló- és gyönyörűlány-tenger négy teljes napon át; a versenyzőket legföljebb éhség gyöttri, máskülönben hiánytalanul bizonyítják, hogy a kiskocsi igenis megbízható járműkategória. Világos, hogy ez a szöveg (a jubileumból és kora emlékezetpolitikájából fakadó kultikussága mellett) az automobilizmusnak már egy másik korszakában született. Akkor, amikor már aligha volt kétséges, a tömeges autózás korszaka bekövetkezik majd,⁴⁶ és valóban a személygépkocsi lesz „*a modern élet*” egyik státuszszimbóluma, ha nem is a modern élet maga.

Végszó

A 20. század elejének autós túraversenyei a szabadidő eltöltésének olyan sajátos módjai voltak, amelyeket csak kevesen élvezhettek: a napokban, olykor hetekben mérhető szabad-

43 LINDNER – ILLÉS 1930. 76.

44 LINDNER – ILLÉS 1930. 73.

45 LINDNER – ILLÉS 1930. 74.

46 Magyarországon ez idő tájt nem is a személyautók, hanem a motorkerékpárok számának növekedése a látványos. Míg 1912-ben, a kiskocsiverseny évében 1926 személyautó és 85 motorkerékpár futott az utakon, 1929-re ezek a számok 13293-ra, illetve 10365-re nőttek. (Utóbbi esetben a trianoni Magyarország területére vetítve.) LINDNER – ILLÉS 1930. 41.

idő mellett ugyanis a túrázók nem nélkülözhatték az automobilt. A Magyar Automobil Club arisztokraták vezette tagságának azonban mindez nem okozott gondot. Ezért, amikor a klub az első önállóan, Magyarország határain belül megrendezett túravversenyét 1912-ben meghirdette, csaknem kéttucatnyian jelentkeztek, hogy minél kevesebb büntetőpontot elérve végigrobogjanak a Budapest–Debrecen–Kolozsvár–Temesvár–Budapest útvonalon. Az autók megbízhatóságát összemérő túravverseny mögött az autózás népszerűsítésének ideája rejlett, amit a legföljebb húsz lóerős kiskocsik benevezésével szándékoztak megvalósítani.

Az autóverseny azonban – akárcsak a német szervezésű Henrik herceg túraút magyarországi szakasza – aligha érte el ezt a célt. Ez a „motorizációs elit” ugyanis elkülönült azoktól a rétegektől, amelyek kíváncsiságból vagy parancsra az utak mentén virággal, zászlókkal üdvözölték. Az elkülönülés részben a személygépjárműves közlekedés jellemzően individualista természetéből fakadt (az autó csakis a saját tulajdonosa/vezetője érdekeit szolgálja, ellentétben például a vonattal), részben az autóklub tagságának hatásgyakorló képessége okozta. Ha a klub túravversenyt rendezett, utak teremtődtek, és egyenruhások ügyeltek az üdvözlésre elősereglő nép viselkedésére.

A nép pedig az autósok nézőpontjából inkább akadály, esetleg pillanatnyi látványosság volt, mintsem leendő autós. Nem hallották a túlkölést, kiszaladtak az útra, nem (mindig) siettek az elakadt autós megsegítésére. Az Automobil Club versenyzői a pihenés óráit nem velük, hanem saját társadalmi csoportjuk tagjaival osztották meg – főispánokkal és polgármesterekkel. Ha az autózásban az alsóbb rétegek végül mégis a szórakozás egy vonzó módját fedezték föl, az alighanem a versenyes országjárás során is demonstrált, afféle vándor életmódkiállítás gyanánt „körutasított” exkluzivitás okán fordult elő. A történelmi-politikai, gazdasági, műszaki elitből verbuválódott autós elit ugyanis „önhajtó” járművével az elkülönülés újabb sebességére kapcsolt; nem kellett alkalmazkodnia mások menetrendjéhez, úti céljaihoz, lassúdad tempójához. Mindeközben azonban maga is látványossággá vált – a szabadidő eltöltésének a sajátjától különböző, azzal mégis összefüggő módját kínálva a nem autósoknak.

SAJTÓFORRÁSOK

Auto, 1931

Az Ujság, 1912

Budapesti Hírlap, 1912

Délmagyarország, 1911, 1912

Magyarország, 1944

Nemzeti Sport, 1909–1911

Népszava, 1910, 1912

Pesti Hírlap, 1912

Világ, 1912

GYŰJTEMÉNYEK

New-York Historical Society

Mabel Wright Yznaga Zichy (American, 1869–1926).

<https://emuseum.nyhistory.org/objects/30361/mrs-fernando-ynaga-18691926>
[2024.09.01.]

Pannon Digitális Egyesített Archívum

Zichy Béla Rezső gyászjelentése, 1944. november 11.

<https://dspace.oszk.hu/handle/20.500.12346/642379> [2024.09.01.]

Pannon Digitális Egyesített Archívum

Zichy Béla Rezsőné Wright Mabel gyászjelentése, 1926. december 23.

<https://dspace.oszk.hu/handle/20.500.12346/642380> [2024.09.01.]

IRODALOM

A Királyi Magyar
Automobil Club
Évkönyve 1913

A Királyi Magyar Automobil Club Évkönyve 1913. Budapest, 1913.

BARÁTH 2023

BARÁTH Katalin: Luxushóbort és látványosság. Korai autós élmények és az első nemzetközi autós túraverseny Magyarországon (1909). In: BARÁTH Katalin: *Szórakozik a tömeg. Fejezetek a modern populáris kultúra magyarországi kezdeteiből.* Pécs, 2023. 217–242.

CSAPLÁR-DEGOVICS
2023

CSAPLÁR-DEGOVICS Krisztián: Magyar protokoloniális kaland a századfordulós Albániában. *Aetas* 38. (2023):1. 6–23.

LINDNER – ILLÉS
1930

A Királyi Magyar Automobil Club jubiléris aranykönyve 1900–1930. Szerk. LINDNER Ernő – ILLÉS István. Budapest, 1930.

MAJTÉNYI 2000

MAJTÉNYI György: Életstílus és szubkultúra: az autózás története, 1920–1960. *Korall* (2000):1. 101–118.

MOM 2015

MOM, Gijs: *Atlantic Automobilmism. Emergence and Persistence of the Car, 1895–1940.* New York – Oxford, 2015.

SAUER 2023

SAUER, Walter: A Habsburgok „gyarmatbirodalma” és az osztrák identitás. *Aetas* 38. (2023):1. 179–187.

Elites Are Having Fun: The Beginnings of Touring Car Races in Hungary (1909–1912)

by Katalin Baráth

(Summary)

Touring car races of the early 20th century were a mode of spending free time that only a few could enjoy. This was not a problem for the membership of the Hungarian Automobile Club which was led by aristocrats. The Club announced its first domestic touring car race in 1912 with the aim of comparing the reliability of cars and popularizing driving by small cars with a maximum of twenty horsepower. However, during the races the “motorization elite” which basically appropriated or took back the landscape by the act of travelling around the country, was clearly separated from people greeting them along the roads. From the car owners’ point of view, people were more of an obstacle, or perhaps a spectacle than a potential car enthusiast. Even if spectators had discover an attractive form of entertainment in motor racing, it was because during the races they could admire the elites and their lifestyle up close, like looking at a travelling exhibition. Therefore the carloving elite, built of the historical-political, economic, and engineering elite, also had become an attraction itself.

Raposa Vivien Kitti

A pécsi egyetemi tanárok részvétele a helyi egyesületi életben a két világháború között

Doktori kutatásomban az 1923-ban Pécsre költözött Erzsébet Tudományegyetem (ETE) és a város közötti viszonyt vizsgálom a Horthy-korszakban, melyen belül a professzorok helyi kulturális életben betöltött szerepének elemzése kiemelt helyet kap. Az oktatók kulturális és közéleti szerepvállalásának egyik fő profilja a tudományos ismeretterjesztés volt, de rendszeresen foglalkoztak tanulmányaikban, valamint a helyi sajtóban megjelent rövidebb cikkeikben Pécszet érintő kérdésekkel, illetve a település fejlesztési lehetőségeivel is. Tudományos és alkotótevékenységük mellett elszántan bekapcsolódtak a helyi egyesületi életbe, ahol gyakran vezető pozíciókat töltöttek be, részt vettek a programszervezésben és azok lebonyolításában, védnökként hozzájárultak különféle rendezvények megvalósításához. Jelen tanulmányban az utóbbi témakörrel foglalkozom.

A kutatás tárgyát a tanári kar azon tagjai képezték, akik 1923 és 1945 között az ETÉ-n legalább egyszer elnyerték a rektori, valamint a dékáni címet, illetve hosszabb-rövidebb ideig tanszék-/intézetvezetők voltak.¹ E kritériumoknak huszonkét bölcsész-, húsz jogász- és huszonhét orvosprofesszor felelt meg. Összesen tehát hatvankilenc oktató egyesületi tagságáról gyűjtöttem információkat,² ami során a róluk megjelent életrajzokat és nekrológokat, a pécsi sajtó (*Pécsi Lapok*, *Pécsi Napló*, *Dunántúl*) híradásait, illetve az intézeti alkalmazottak törzslapjait használtam fel. A rendelkezésre álló források töredékessége miatt nem törekedhettem az adatgyűjtés teljességére. A meghatározott időkeret is torzíthatja a kapott eredményeket azoknál a professzoroknál, akik halálozásuk,³ késői kinevezésük⁴ vagy más egyetemre történő távozásuk miatt csak pár évet töltöttek Pécsen.

1 Az orvosprofesszorok elemzésénél a klinikák igazgatóit is figyelembe vettem. A vizsgálatba nem vontam be a Sopronba kihelyezett evangélikus hittudományi kar tanárait, mely értelemszerűen a kutatás pécsi fókuszával magyarázható. LENGVÁRI–SCHMELCZER–POHÁNKA 2017. 80.

2 Az oktatók bekapcsolódtak a helyi jótékonsági, egészségügyi, illetve vallási szervezetek életébe is, a tanulmány terjedelmi korlátai, valamint a folyóirat szabadidő köré szerveződő tematikus száma miatt jelen írásban a professzorok tudományos, kulturális, társadalmi, valamint sportegyesületekben kifejtett szerepvállalására fókuszálok. A tanári kar kötődött a Horthy-korszakban működő ifjúsági szervezetekhez is. A legjelentősebbek a Turul Bajtársi Szövetség, a Foederatio Americana, a Délvidéki Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesülete (DEFHE) és a Magyar Izraelita Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Országos Egyesülete (MIEFHÖE) voltak, melyek működtetésébe a professzorok elsősorban tanárelnöki/patrónusi minőségben vonódtak be. Mivel a bajtársi egyesületek nem az egyetemi hatóságok, hanem a Belügyminisztérium felügyelete alá tartoztak (alapszabályzatukat nem a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium hagyta jóvá, mint a PEAC-ét, a Pécsi Evangélikus Társaságét, az Egyetemi Lutherszövetségét, valamint a Bethlen Gábor Körét), az oktatók a szervezetek tevékenységének inkább megfigyelői, tiszteletbeli tagjai voltak. Főként nevükkel és esetleges anyagi segítyeikkel támogatták fennmaradásukat. A tényleges programok megszervezésébe, a gyűlések menetébe, illetve a költségvetés meghatározásába nem folytak be. A Horthy-korszakban működő ifjúsági egyesületek munkásságáról és a professzorok szerepéről lásd bővebben: RAPOSA 2023; RAPOSA 2024.

3 Fejérváry Géza például az Állattani Intézet vezetői tisztségének 1930-as elnyerése után 1932-ben váratlanul életét vesztette. TÓTH – BÖHME – HIMMEL 2012. 117., 120.

4 Melczer Miklós – a vizsgálat időbeli kereteit alapul véve – meglehetősen későn csatlakozott az oktatógárdához, 1940-től 1951-ig igazgatta a Bőrgyógyászati Klinikát. Pályafutásának nagyobb része tehát a Horthy-

Az elemzés kvantitatív korlátai mellett szükséges megjegyezni, hogy számtalan tényezőtől függhet, hogy egy egyetemi tanár milyen mértékben vett részt a társasági életben, milyen és mennyi egyesülethez csatlakozott. Mindezt befolyásolhatta a professzori kinevezést megelőző karrierút, a tudományos teljesítmény, a szakmai/közéleti ambíciók és lehetőségek, a kapcsolatrendszer, valamint az oktató személyisége is. Nem minden egyetemi tanár volt ugyanis társasági ember, a professzorok sokszor eltérő szórakozási formákat preferáltak. Szerepvállalásukat a helyi egyesületi életben e faktorok összjátéka adja, aminek szisztematikus feltárására nem vállalkozhattam, hiszen ennek bemutatása csakis az egyes oktatók életútjának aprólékos elemzésével lett volna megvalósítható. Mindezek ellenére az adatgyűjtés alapján bizonyos tendenciák jól érzékelhetők, melyeket más források is alátámasztanak.

A pécsi egyetemi tanárok szabadideje

Az egyetemi tanárokkal összefüggésben gyakori az a sztereotípiá, hogy lemondva társasági életükről, idejük nagy részét magányos kutatásaiknak szentelik.⁵ A pécsi oktatók között is voltak olyanok – például Molnár Kálmán közjogászprofesszor –, akik azzal az elhatározással érkeztek a városba, hogy a közéleti tevékenység helyett elsősorban tanári és tudományos munkájukra fognak koncentrálni.⁶ Ennek dacára jellemzően részt vettek a társaséletben, mely elősegítette beilleszkedésüket a helyi társadalomba.⁷

A professzorok előszeretettel éltek a városi szórakozási lehetőségekkel, színházba, moziba vagy kávéházakba jártak. Gyakran látogatták a bálakat, valamint rendszeresen megjelentek különféle hivatalos és privát eseményeken is.⁸ A helyi tudományos élet, illetve az ETE képviselőiként munkájuk részét képezte a reprezentáció, közreműködtek az egyetem ünnepein, konferenciáin, a helyi társaságok és a város rendezvényein. Mindez karrierjük szempontjából is fontos volt, hiszen a kapcsolatépítést szolgálta. A tanárok nyitottak voltak a személyes ismeretségekre épülő, kötetlenebb, baráti jellegű időtöltésre is. Az azonos fakultáson oktató kartársak rendszeresen tartottak szórakozással és tudományos eszmecserevel egybekötött összejöveteleket vendéglőkben, illetve egymás otthonában.⁹ Óriás Nándor jogászprofesszor visszaemlékezése szerint például „*az egyetem ráérő tanárai minden szerda este a színháztéri Korzó Kávéházban*” gyűltek össze baráti beszélgetésekre.¹⁰

Az ETE oktatói tevékenyen részt vettek a társadalmi életben is, különösen a szervezetek munkájában. A tanári kar többsége meghatározó szerepet játszott számos országos, regionális, illetve helyi szervezetben. Reuter Lajos (Reuter Camillo, az Ideg- és Elmegyógyászati Klinika igazgatójának unokája) némiképp idealizáló leírása szerint a professzorok kezdeményezőképességüknek és magas teherbírásuknak köszönhetően fá-

korszak utáni periódushoz kötődött. SCHNEIDER 1985. 1327–1328.

5 POLYÁK 2020. 152–156.

6 TILK 2008. 40.

7 ROZS 2003. 47. Bár Schweitzer Gábor értékelése alapján Molnár Kálmánnak többé-kevésbé sikerült is tartania magát elképzeléséhez, azaz hogy nem hagyja magát befogni „*az egyesületesi és a társadalmi élet jármába*”, hiszen egri működéséhez képest – ahol joglíceumi rendkívüli, majd rendes tanárként dolgozott – viszonylag kevesebb társadalmi szervezetben vállalt aktív közreműködést. Ahogy azonban látni fogjuk, az ETE professzoraként is legalább tizenöt egyesület tagja volt, kilenc ráadásul helyi működésű. SCHWEITZER 2018. 160.

8 LENGVÁRI 2004. 88–89.; VÁMOS 2022. 100–102.

9 POLYÁK 2020. 152–156.

10 ÓRIÁS 2006. 165., 179.

radhatatlan lelkesedéssel munkálkodtak azokért a célkitűzésekért, melyeket szívügyüknek tekintettek. Mindezt fizetséget nem vártak el, sőt, sokszor hajlandók voltak anyagi áldozathozatalra is. Bár mindezek kikapcsolódási lehetőséget biztosítottak számukra, egyúttal felemésztették szabadidejük nagy részét. A tanszékek és a klinikák vezetésével járó feladatok, a dékáni és rektori teendők, az oktatási és az adminisztrációs terhek és persze a tudományos munka mellett igyekeztek becsülettel megfelelni kötelezettségeiknek.¹¹ Mindezt Óriás professzor is alátámasztotta, aki önéletírásában többször is leszögezte, hogy „akkoriban a professzori hivatás teljesítése korántsem volt könnyű feladat”, hivatástudata és motivációja azonban nem lankadt: „Oktatói tevékenységemet szerény erőimből telhetőleg legjobb igyekezettel iparkodtam teljesíteni” – nyilatkozta az oktató.¹² A szerteágazó feladatok azonban sokszor a publikációk számának csökkenését, tudományos tervek háttérbe szorítását eredményezte.¹³

A Horthy-korszakban folyó egyesületi élet a reformkorra nyúlt vissza, eredője a 19. század első felében végbemenő polgárosodás folyamata volt, melynek hatására megalakultak az első modern értelemben vett társadalmi szervezetek (olvasóköri, szabadkőműves páholyok és tudományos társaságok).¹⁴ Ezt a fejlődést a neoabszolutizmus időszaka törte meg, csak az 1850-es évek végén volt példa újabb egyletek szervezésére.¹⁵ A nagymérvű egyesületalapítás első virágkora így a kiegyezést követően bontakozott ki, az 1918 után alakuló társaságok is ezen elődökkel mutattak hasonlóságot például szervezeti felépítésükben és szerepköreikben.¹⁶

Az egyesületi jog átfogó szabályozása nem történt meg sem a 19. század második, sem a 20. század első felében. Az 1848-as törvényhozók nem alkottak önálló egyesületi jogszabályt, a neoabszolutizmus korszakában is csak rendelet útján szigorították az egyletek működésének feltételeit. Az egyesületalapítási szabadságjog elfogadása későn, 1873-ban valósult meg, ezt belügyminiszteri engedélyhez kötötték, a törvényes felügyeletet a törvényhatóságok jogkörébe utalták.¹⁷ Két évvel később, 1875-ben szintén egy miniszteri rendelet tiltotta meg a szervezetek nyílt politikai tevékenységét. Ez lehetővé tette a nem

11 REUTER 2015. 120–123. Az idealizáló leírással szemben kivételként hozható fel Thienemann Tivadar, a Német Intézet vezetője, aki több szempontból is elhanyagolta oktatói tevékenységét. Az 1922-ben alapított Danubia Könyvkiadó vállalat vezetése sok idejét felemésztette, mely bár anyagi függetlenséget hozott számára, egyértelműen kihatott tudományos és oktató munkájára. Óráinak elmaradását Angyal Dávid történész is szóvá tette naplójában. Mások azt emelték ki, hogy a budapesti Centrál Kávéházban sokkal többet lehetett látni a professzort, mint a pécsi egyetemi katedrán. Visszaemlékezésében Thienemann azonban tiltakozott a rágalmazás ellen, melyet, úgy vélte, irigység szült. Állításának bizonyítása érdekében bemutatta a Német Intézet Tanulmányainak három kötetét, hangsúlyozva, hogy „nem volt ekkor [olyan] egyetemi intézet, ami ilyen munkateljesítményt mutathatott volna” fel. THIENEMANN 2010. 43.; UJVÁRY 2016. 115., 132–133., 152–157.

12 ÓRIÁS 2006. 207.

13 Az egyetemi tanári pályával együtt járó kötelezettségek, illetve a huzamosabb ideig tartó ingázás Holub József bölcsészprofesszort például Zala vármegye történetét bemutató monográfiájának kiadásában, illetve akadémiai székfoglaló beszédének megtartásában késleltette. Hodinka Antal publikációinak száma is csökkenni kezdett az Egyetemes Történeti Tanszék vezetői tisztségének elvállalása után. MEDVE 1993. 83.; SZEBERÉNYI 2016. 92–94.

14 BORBÍRÓ 2007. 187.

15 BŐSZE 1997. 12.

16 Kiss 2006. 223–225.

17 BŐSZE 1997. 12–13., 17–18.

kívánt körök, például az agrár és ipari munkásszerveződések ellehetetlenítését, valamint a nemzetiségek egyesületszervező törekvésének kordában tartását.¹⁸

A társadalmi önszerveződés így elsősorban a politika szféráján kívül eső tevékenységekhez kötődött. Magyarországon a művelődést, a szórakozást, a gazdasági fejlődést, illetve a szociális gondoskodást célzó egyesületek váltak népszerűvé.¹⁹ Szervezeteket kizárólag természetes, illetve jogi személyek alakíthattak, alapszabályzatukban elsősorban a tagok által követni kívánt célkitűzéseket rögzítették.²⁰ Felépítésük demokratikus volt: a tisztviselők (az elnök, az alelnök, a jegyző, a titkár, a pénztáros és az ellenőr) mellett működött egy ügyintéző szerv (például az igazgatóság), egy nagyobb létszámú választmány, valamint egy tágabb közgyűlés is. A tagok lehettek rendes, alapító, pártoló és tiszteletbeli tagok, akik a tagsági díj megfizetésével járultak hozzá a szervezeti vagyon gyarapításához.²¹ Bevételeikkel önállóan gazdálkodhattak, azok felhasználásáról a jogszabályok nyújtotta keretek között szabadon dönthettek.²²

A tagokat különböző célok ösztönözhatték belépésre: egyesek meggyőződésüket követték, mások a társadalmi elvárásoknak megfelelően, esetleg divatból igyekeztek minél több társaság tevékenységébe bekapcsolódni, ez pedig befolyásolta, hogy milyen mértékben vettek részt az egyesületek munkásságában. A szervezeti tagság ugyanis egy vezető tisztviselő és egy egyszerű tag életében más-más jelentőséggel bírt. A legfontosabb tisztségeket betöltők esetében az egyletek működtetése sokszor egy mély elköteleződéssel társult, olykor több éven keresztül dolgozva a sikerért és a gyarapodásért. A tagság nagyrésznél részvétele azonban az éves gyűlések és az időszakos programok látogatásában, illetve a kezdeményezések anyagi támogatásában merült ki.²³ Az oktatók által elvállalt pozíciók sem mindig jelentettek tényleges munkát és elhivatottságot. Bizonyos esetekben tudományos szakterületük követelte meg csatlakozásukat, máskor pedig kezdeményezőivé/alakítóivá váltak egy-egy egyesület életének.

Érdeemes először áttekinteni, hogy az egyetemi tanárok hány szervezetben vállaltak szerepet, hogyan oszlottak meg ezek a feladatok az országos és a helyi egyesületek között, valamint milyen eltérések mutatkoznak a különböző fakultások oktatói között.²⁴ A vizsgált húsz jogászprofesszor közül tizenketten (60%) végeztek tíz vagy annál több szervezetben társadalmi, szociális, vallási vagy kulturális munkát.²⁵ Faluhelyi Ferenc huszonhét egyesületi tagságával egyértelműen kitűnt kartársai közül.²⁶ A második helyen Vasváry Ferenc és Bozóky Géza állt, ők húsz társaságban töltötték be pozíciót.²⁷ A skála másik végén álló Falcsik Dezső esetében mindössze egy egyesületet lehetett azonosítani.²⁸

18 GYÁNI 2010. 486–487.

19 GYÁNI 2010. 487–490.

20 BŐSZE 1997. 18–21.

21 BORBÍRÓ 2007. 194., 196.

22 BŐSZE 1997. 18–21.

23 BORBÍRÓ 2007. 197–198.

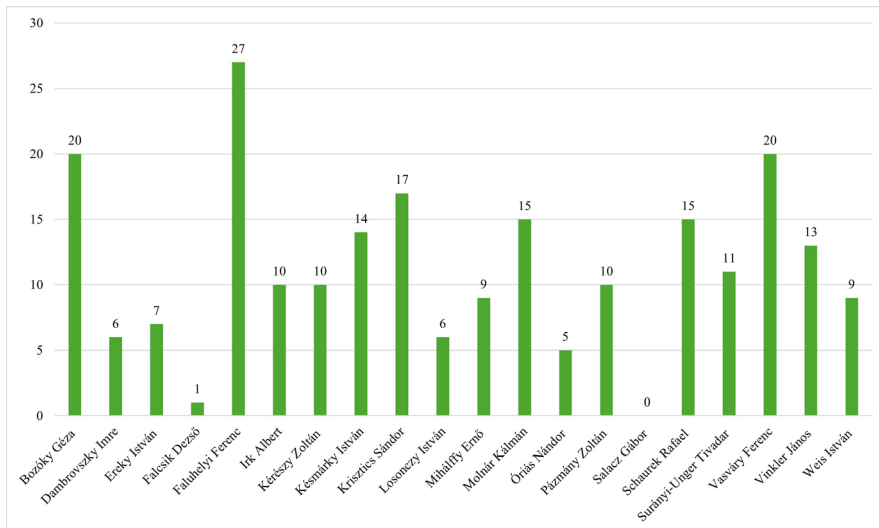
24 A professzorok szervezeti tagságának létrejötté, főként az országos szakmai/tudományos szervezetek esetén nem feltétlenül az oktatók pécsi működéséhez kötődik, Pécsre kerülésükkor többen már kialakult vagy kialakulóban lévő karrierrel bírtak.

25 KAJTÁR 2008; KAJTÁR – POHÁNKA 2009.

26 BÉDI 1994. 126–129.

27 PÓKECZ 2005. 438–439.; SZŐKE 2008. 319.

28 Ennek oka az lehet, hogy Falcsik 1914 augusztusában az akkor még Pozsonyban működő ETÉ-n kapott ny. r. tanári kinevezést. Pécssett mindössze két évet oktatott, hiszen nem sokkal a városba érkezése után 1924-

1. ábra – A pécsi jogászprofesszorok egyesületi tagságának száma a Horthy-korszakban²⁹

A bölcsészkar tanárok hasonló arányban vettek részt a körök életében, mint a jogászok. Huszonkét főből tizenketten (54,54%) rendelkeztek tíz vagy annál több szervezeti tagsággal.³⁰ Weszely Ödön és Gyomlay Gyula például tizenhat,³¹ Thienemann Tivadar és Holub József tizenöt,³² Birkás Géza, valamint Tolnai Vilmos pedig tizennégy egyesület munkájába kapcsolódott be.³³ Tóth Zoltán, Járdányi Paulovics István³⁴ és Kerényi Károly ellenben alig vett részt a szervezetek munkájában.³⁵

Az Orvostudományi Kar professzorai között a „tagsághalmazás” a másik két karhoz képest kevésbé volt jellemző: a huszonhét orvos 40,7%-a (11 fő) tömörült tíz vagy több szervezetbe.³⁶ Ángyán János belgyógyászprofesszor kimagasló részvétele valamelyest árnyalja e képet, aki harminc különböző egyesület munkájába kapcsolódott be.³⁷

ben elhunyt. PEA 2015. 50.

²⁹ SZABÓ 1940; KAJTÁR 2008; KAJTÁR – POHÁNKA 2009; PEA 2015.

³⁰ SZABÓ 1940; PTE EL VIII.102.j. 121. d. Intézeti alkalmazottak és hallgatók törzslapjai.

³¹ KOC SIS 1999. 116.; Weszely Ödön lett a pécsi egyetem új rektora. *Dunántúl*, 1929. június 5. 3.; PTE EL VIII.102.j. 121. d. Gyomlay Gyula szolgálati és minősítési táblázata, d. n.

³² CSIZMADIA 1967. 118.; PEA 2015. 96.

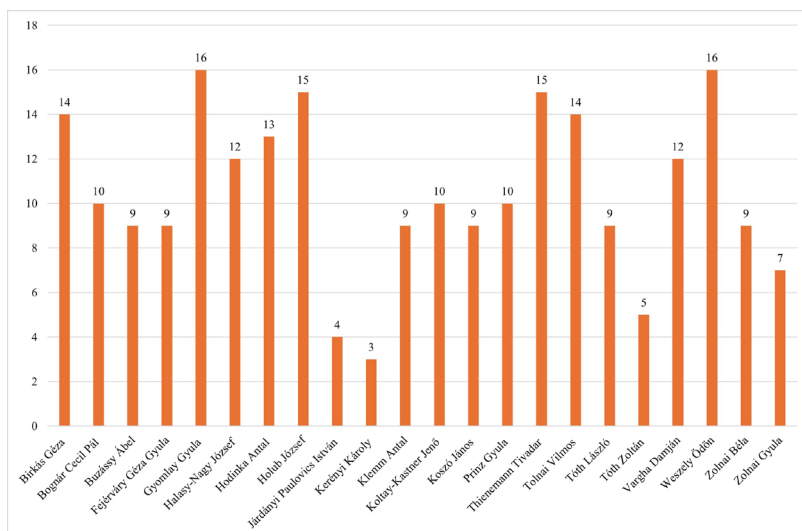
³³ FIGLER 2004a. 100.; BENE 2014. 343.

³⁴ Tóth Zoltán és Járdányi Paulovics István az 1930-as évek végén kapcsolódtak be az ETE munkájába. Tóth 1939-ben nyerte el egyetemi tanári kinevezését, 1939 és 1940 között a Magyar Történelmi Intézetet, majd a bölcsészkar 1940-es szüneteltetése után a jogi karon felállított Történelmi Tanszékot vezette. Járdányi Paulovics 1938-ban került az Ókortörténelmi és Archeológiai Intézet élére. A bölcsészkar szüneteltetése után azonban a Tisza István Tudományegyetem tanára lett, ahol az Ókortörténelmi Tanszékot és a Régészeti Intézetet irányította. Mindkettőre igaz tehát, hogy Pécsen csak pár évet töltöttek el. BUOCZ 1992. 93–96.; PEA 2015. 98–99.

³⁵ Kerényi Károlyt 1934 júliusában nevezték ki a klasszika-filológia ny. rk. tanárának. Pécsi működése nem volt feltétlenül diadalmenet, mely mögött esetleges szakmai, karrierbéli féltékenységek, illetve Kerényi nehéz, szókimondó és sokszor vitatkozó természete állt. Mindez számos konfliktust eredményezett mind a helyi, mind a fővárosi akadémiai-egyetemi körökben. Ezek a körülmények pedig jelentősen befolyásolták társasági életét. HAVASRÉTI 1997. 901–902.; HAVASRÉTI 2010. 22–24., 27.

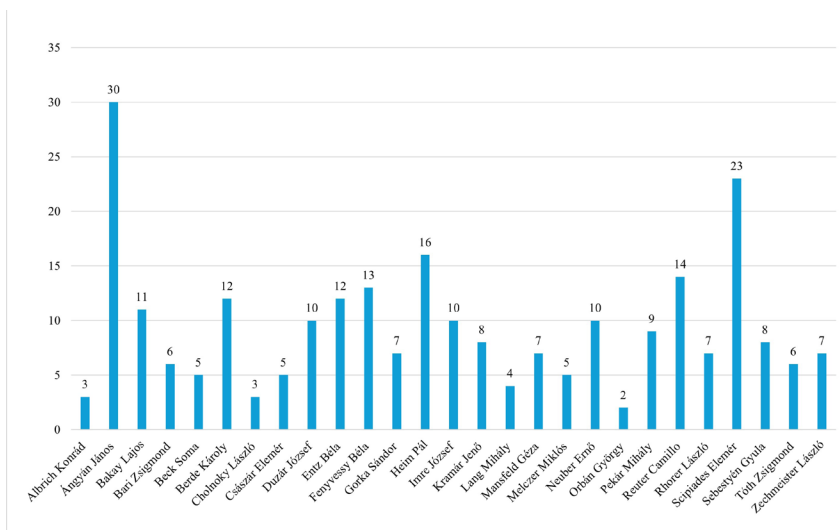
³⁶ SZABÓ 1940; PTE EL VIII.102.j. 121. d. Intézeti alkalmazottak és hallgatók törzslapjai.

³⁷ KOVÁCS – TAKÁCS 2020. 132–133.

2. ábra – A pécsi bölcsészprofesszorok egyesületi tagságának száma a Horthy-korszakban³⁸

Azutána következő Scipiades Elemér már „csak” huszonhárom szervezetben tevékenykedett,³⁹ Heim Pál pedig tizenhatban.⁴⁰ A legkevesebb egyesületi tagsággal Albrich Konrád, Cholnoky László, valamint Orbán György rendelkezett.⁴¹

3. ábra – A pécsi orvosprofesszorok egyesületi tagságának száma a Horthy-korszakban⁴²

38 SZABÓ 1940; PEA 2015; PTE EL VIII. 102. j. 121. d. Intézeti alkalmazottak és hallgatók törzslapjai.

39 S. E.: Scipiades Elemért választották meg a pécsi egyetem rektorává. *Pécsi Napló*, 1937. szeptember 10. 3–4.

40 DEZSŐ 2019.

41 Az 1899-es születésű Cholnoky László, valamint az 1903-as születésű Orbán György a tanári kar legfiatalabb generációjához tartozott. Tudományos karrierjük az általam vizsgált időszak végén kezdett kiteljesedni, vezetői pozícióba is csak az 1940-as években jutottak. SZABÓ 1940. 3–5., 113–116., 723–725.

42 SZABÓ 1940; PEA 2015; PTE EL VIII. 102. j. 121. d. Intézeti alkalmazottak és hallgatók törzslapjai.

Témánk megközelíthető a professzorok országos és helyi szervezeti tagságának megoszlása alapján is. Ennek megfelelően három kategóriát alakítottam ki. Az elsőbe kerültek azok, akik elsősorban külföldi vagy országos hatókörű egyesületekhez csatlakoztak. A második csoportba soroltam azokat, akik nagyjából a pécsi szervezetekben vállaltak szerepet, míg a harmadikhoz azok az egyetemi tanárok tartoztak, akik esetében mind a két típus nagyjából azonos arányban volt jellemző.⁴³

	Jogi kar	Bölcsészkar	Orvosi kar
Országos/külföldi	4 (20%)	13 (59,09%)	4 (14,81%)
Helyi	10 (50%)	2 (9,09%)	12 (44,44%)
Egyenlő megoszlás	5 (25%)	7 (31,81%)	11 (40,74%)

1. táblázat – Az ETE oktatógárdájának megoszlása fakultások és az országos/pécsi egyesületek között a Horthy-korszakban⁴⁴

Kevés jogászprofesszor lett tag, vagy vállalt országos, illetve nemzetközi tudományos egyesületekben tisztséget. Weis István például a Magyar Társadalom Tudományi Társulatban, a Magyar Közgazdasági Társaságban, az Országos Egészségvédő Egyesületben, illetve az Országos Gazdaszövetségben tevékenykedett,⁴⁵ míg Ereky István tagja volt a Magyar Jogászegyletnek, a Magyar Statisztikai Társaságnak és a Magyar Felsőoktatásügyi Egyesületnek.⁴⁶ Pázmány Zoltán a Szent István Akadémia, a Magyar Külügyi Társaság és az Institutio Italiano di Cultura-nak volt a tagja.⁴⁷ Surányi-Unger Tivadar a genfi Preparatory Committee of the World Economic Conference-ben és a párizsi Comité International pour les Industries Agricoles-ben töltött be pozíciót. Esetükben az országos és nemzetközi egyesületekhez való kapcsolódást szakmai ambícióik, doktori fokozatuk megszerzésének helye (a Budapesti Tudományegyetem), valamint a fővárosban kialakított szakmai kapcsolataik határozták meg.⁴⁸

A jogászprofesszorok mintegy fele főképp regionális, illetve helybeli szervezetekbe lépett be. Döntő többségük a Pécsi Püspöki Joglyceum egykori tanára volt,⁴⁹ akik az ETE Pécsre költözésekor már kialakult egzisztenciával bírtak a városban,⁵⁰ a következő években pedig lényegében csak bővítették a korábban már kiépített kapcsolatrendsze-

⁴³ A beosztás elvégzésekor egyenlő megoszlást ítélt meg a professzorok az országos és helyi egyesületi életben betöltött tevékenysége között maximum két vagy annál kevesebb eltérés esetén. Három vagy annál nagyobb különbségnél az oktatókat a másik két kategóriába rendeztem.

⁴⁴ A vizsgált időszakban a maradék 5% semmilyen egyesülethez nem csatlakozott. SZABÓ 1940; PEA 2015; PTE EL VIII. 102. j. 121. d. Intézeti alkalmazottak és hallgatók törzslapjai.

⁴⁵ PTE EL VIII.102.j. 121. d. Weis István szolgálati és minősítési táblázata, d. n.

⁴⁶ SZABÓ 1940. 197–200.

⁴⁷ JUSZTINGER 2008. 292.

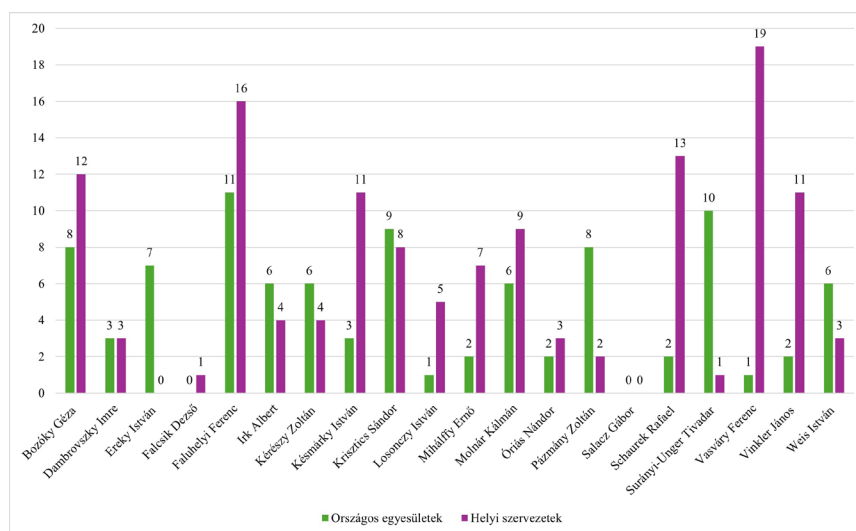
⁴⁸ PEA 2015. 48., 62., 66., 71.; MEUSBURGER 2018. 253–256.

⁴⁹ Az 1883-tól 1923-ig Pécsen működő jogakadémia oktatógárdája komoly szerepet játszott az ETE jogi fakultásának kialakításában. Átvételük 1922-re tehető, amikor Késmárky Istvánt az egyházjogi, Vasváry Ferencet a magánjogi, Schaurek Rafaelt a statisztikai, Mihálffy Ernőt a közigazdaság és pénzügytani, illetve Vinkler Jánost a polgári peres és peren kívüli eljárásjog tanszékére nevezték ki. Az újonnan felállított Nemzetközi Jogi Intézetre Faluhelyi Ferenc nyert felvételt. Közéjük sorolható Bozóky Géza is, aki 1910 és 1912 között a pécsi joglyceumban oktatott a kereskedelmi és váltójog tanáraként, ezután azonban Pozsonyba került, majd innen tért vissza Pécsre. PÓKECZ 2005. 432–433.; LENGVÁRI 2009. 193–194.

⁵⁰ GÁSPÁR 2008. 77–78.

rüket.⁵¹ Vasváry Ferenc például tizenkilenc, Faluhelyi Ferenc tizenhat, Schaurek Rafael tizenhárom helyi egyesületnek volt tagja.⁵² E jogászprofesszorok ráadásul eleve baranyai, illetve tolnai születésűek voltak,⁵³ közép- és felsőfokú tanulmányaikat részben Pécssett folytatták, valamint a városban szerzett munkahelyeik révén is kötődtek a régióhoz.⁵⁴ Az Erzsébet Tudományegyetem Pécsre kerülésével még inkább elköteleződtek a város mellett: Schaurek Rafael annak ellenére Pécssett maradt, hogy a fővárosban kedvezőbb lehetősége lett volna elmélyülni a szakmai munkában. A publikálásban akadályozhatták oktatási feladatai és az elszigeteltsége a budapesti magánjogi tudományos élettől, melybe nem tudott vagy nem akart belefolyjni.⁵⁵ A harmincas években az utánpótlás-nevelés is megkezdődött: Losonczy István 1932-ben szerzett jogi diplomát az ETÉ-n, s végig a fakultás kötelékében maradt először ny. rk., később ny. r. tanárként.⁵⁶

Azok a jogászprofesszorok, akik egyformán jelen voltak a pécsi és az országos egyesületekben, általában az ország különböző részeiből érkeztek Pécsre. Jogi diplomájukat a fővárosban szerezték, és korábbi munkahelyeik is más városokhoz kötötték őket.⁵⁷ Krisztics Sándor a Fővárosi Nyilvános Könyvtár könyvtárosa,⁵⁸ Dambrowszky Imre az egri jogaka-

4. ábra – A jogi fakultáson oktató egyetemi tanárok egyesületi tagságának megoszlása az országos és a helyi szervezetek között a Horthy-korszakban⁵⁹

51 LENGVÁRI 2009. 193–194., 200.

52 SZABÓ 1940. 473–476.; CSAPÓ 2008. 184.; CSÖNDES 2009. 123.; SCHWEITZER 2009. 184–185.; Harmincéves tanári működése és névnapja alkalmából lelkes ünneplésben volt része Schaurek Rafael professzornak. *Pécsi Napló*, 1941. október 24. 5.

53 PEA 2015.

54 CSAPÓ 2008. 179.; LENGVÁRI 2009. 195–196.; MÉREG 2017; KOCSIS 2018. 289–290. Vasváry Ferenc például diplomája megszerzése után, 1898-ban Pécs város aljegyzője lett. Vasváry Ferencet választották meg ma a pécsi egyetem rektorává. *Dunántúl*, 1927. június 9. 2.

55 CSÖNDES 2009. 117–118.; MÉREG 2017.

56 GÁL 2008. 59., 61.

57 PEA 2015. 47., 53–54., 57–58.

58 MONORI 2008. 93.

59 SZABÓ 1940; PEA 2015; PTE EL VIII. 102. j. 121. d. Intézeti alkalmazottak és hallgatók törzslapjai.

démia,⁶⁰ Kérészy Zoltán a debreceni református kollégium jogakadémiájának rendes tanára volt.⁶¹ Nem rendelkeztek pécsi gyökerekkel, de törekedtek arra, hogy bekapcsolódjanak a helyi közéletbe.

A bölcsészprofesszorok esetében azonban más kép rajzolódik ki: ők vettek részt a legkevésbé a helyi szervezetek munkájában. Döntően az országos, illetve a külföldi szakmai egyesületeknek voltak tagjaik, például az Irodalomtörténeti Társaságnak, a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak, a Néprajzi Társaságnak, a Magyar Pedagógiai Társaságnak, a Magyar Filozófiai Társaságnak, a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaságnak, a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak, a Magyar Történelmi Társulatnak, a Historical and Scientific Society-nak, a Société d'histoire du droit-nak, az Archäologisches Institut des Deutschen Reiches-nek stb. A Pázmány Péter Tudományegyetem bölcsészkarán diplomáltak, az országos szervezetekhez is a fővárosban csatlakoztak.⁶² Az említett egyesületeknek nem működtek pécsi fiókegyesületei, hiszen a városban csekély volt az az értelmiségi bázis, melyre a szakterületenként specializált, helyi bölcsészszervezeteket építeni lehetett volna.⁶³ A Pécsre kerülő bölcsészek ráadásul kinevezésük után is többnyire Budapestre figyeltek, ott kívántak katedrához jutni. A visszaemlékezések szerint sokan idegennek érezték magukat a városban. A bölcsészek elvagyódását Halasy-Nagy József, a Pedagógiai Intézet vezetőjének szavai is jól érzékeltetik: „*A bölcsészprofesszorok maguk is idegennek érezték Pécsset. A vidéki egyetem tanárságában holmi számkivetést láttak, s úgy néztek a főváros felé, mint Ovidius Tomiból Róma felé.*”⁶⁴ Kezdetben a helyi közösség is gyanakvással fogadta a pécsi gyökerekkel nem rendelkező tudósokat. Az oktatók többsége távol tartotta magát a helyi társadalmi élettől, óráik megtartása után egyből visszautaztak Budapestre.⁶⁵

Egyesek a tanításban sem leltek örömet. A hallgatók érdeklődésének hiányáról szintén Halasy-Nagy számolt be önéletírásában: „*Érdemes tanítványaik se voltak, mert a pécsi hallgatóság általában igen silány szellemű volt. Kevesen is voltak. Nem sok öröm volt köztük tanítani. A Kar egész fennállásának ideje alatt egy olyan hallgatója volt, aki máig (1961) egyetemi professzorrá tudott lenni, s rajta kívül 2–3 jelent még némi szerepet tudományos életünkben.*”⁶⁶ Kerényi Károly Pécsre helyezését egyenesen kitérőnek tekintette, úgy vélte, tudományos karrierjének csúcán gyakorlatilag büntetésből került a városba, miután összeütközött a harmincas évek konzervatív tudománypolitikájával.⁶⁷ A magyar ókortudomány nemzetközileg elismert képviselője pécsi tartózkodásáról keserű szavakkal beszélt, az ott töltött éveket „*száműzetésként*”, egyfajta „*törésként*” élte meg.⁶⁸ Prinz Gyula földrajztudósnak is határozott célja volt, hogy ny. r. tanári állást nyerjen el a budapesti egyetemen. A kudarcot a megbecsülés hiányaként, sérelemként élte meg.⁶⁹

Az elvagyódás mögött a bölcsészek egzisztenciális bizonytalansága állt, mivel a húszas-harmincas években igen gyakran felmerült a bölcsészkar bezárásának gondolata, an-

60 Dambrowszky Imre egyetemi tanárt ünnepelte az egyetemi ifjúság. *Pécsi Napló*, 1939. november 24. 2.

61 CSIZMADIA 1967. 109.; KOVÁCS 2015. 107., 108–111.

62 PEA 2015. 73–103.

63 FIGLER 2002. 98.; FIGLER 2004b. 41–42.; SZABÓ 2008. 83–84.; BENE 2014. 343.

64 HALASY-NAGY 1999. 230–232.

65 GÁSPÁR 2008. 77–78.

66 HALASY-NAGY 1999. 230–232.

67 HAVASRÉTI 1997. 904–905. Kerényi pécsi kinevezésének hátteréről bővebben lásd: HAVASRÉTI 2010. 20–22.

68 HAVASRÉTI 2010. 20–22.

69 KRAJKÓ 2000. 29.; DÖVÉNYI 2022. 186–187.

nak „haszontalanságának” hangoztatása: egyesek azt tartották a bölcész stúdiumokról, hogy azok a jogi vagy az orvosi tanulmányokhoz képest kevésbé gyakorlatiasak.⁷⁰ A bölcészprofesszorok megbecsülésük hiányaként élték meg azt is, hogy „a kar tizenhét éves fennállása alatt egyetlen bölcésztanárt se jutott eszükbe a pécsieknek pl. városuk képviselő-testületébe beválasztani” – nyilatkozott Halasy-Nagy.⁷¹ A bölcész tudósok emellett nem rendelkeztek olyan széleskörű szakmai lehetőségekkel, szervezeti bázissal Pécsen, mint amivel az orvosok és a jogászok. A bölcészprofesszoroknak Pécs sokáig alkalmatlannak tűnt a tudományos munkához, hiszen kezdetben nem rendelkezett modern, a különböző tudományterületek szerint megfelelően differenciált könyvtárral. A közgyűjtemények és a kulturális létesítmények hiánya jelentősen csökkentette a város vonzerejét. Kerényi Károly kijelentette, hogy Pécsen már csak a könyvtár hiánya miatt sem tekinthette hazájának.⁷² A településen csak a korszak második felében jöttek létre a bölcészeket összefogó kulturális-tudományos egyesületek, mint az 1931-ben alakult Janus Pannonius Társaság, melynek alapító tagjai között szép számban lehetett bölcészeket találni.⁷³

Azok a bölcészprofesszorok, akik nagyjából azonos arányban voltak országos és helyi egyesületek tagjai, szembeszökően sok szervezetben voltak aktívak. Gyomlay Gyula például kilenc országos és hét helyi egyesület munkájába folyt bele, Thienemann Tivadarnál ez az arány nyolc-hetet tett ki.⁷⁴ Tolnai Vilmos hét hazai és hét helyi szervezetnek volt tagja.⁷⁵ Kartársaival ellentétben Thienemann, a Német Intézet vezetője nem érte meg csapásként a pécsi éveket. Nemzetközi kapcsolatokat tartott fent, kiadvállalatot irányított, összekötő kapocs volt a helyi és a fővárosi tudományos élet között.⁷⁶ Visszaemlékezésében a következőket írta az ETÉ-n töltött éveiről: „A pécsi egyetemen boldog tíz évet töltöttem. A magam ura voltam és megvalósítottam terveimet.”⁷⁷ Bár a városi értelmiség kezdeti közömbösségével, a tudományos infrastruktúra hiányosságaival tisztában volt, mégis be tudott illeszkedni a helyi viszonyokba anélkül, hogy fel kellett volna adnia szakmai ambícióit.⁷⁸ E mentalitásbeli különbség magyarázhatja azt is, hogy Thienemann miért érezte magát jobban orvoskollégái körében.⁷⁹

Holub József és Birkás Géza bölcészprofesszorok elsősorban a pécsi szervezeteket preferálták. Mindketten kilenc különféle helyi egyesületben vállaltak tisztséget.⁸⁰ Az aktivitásuk magyarázható azzal, hogy kutatói körülményeik javítására törekedtek, és nem sajnáltak erre energiát vagy időt fordítani. Holubnak nagy problémát jelentett, hogy nem fért hozzá megfelelő közgyűjteményhez (levéltár, könyvtár), mely szakmai működésének alapvető feltétele volt. Kihhasználva fővárosi kapcsolatait, megszerezte Tagányi Károly, nyugalmazott országos főlevéltárnok hagyatékát az egyetemi könyvtár részére.⁸¹

70 ZEMPLÉNYI – DOBÓ 2001. 99.

71 HALASY-NAGY 1999. 230.

72 HAVASRÉTI 2010. 20–22.

73 [M]egalakult a Janus Pannonius Irodalmi Társaság. *Pécsi Napló*, 1931. június 11. 5–6.

74 PEA 2015. 80., 96–97.

75 PTE EL VIII.102.j. 121. d. Tolnai Vilmos szolgálati és minősítési táblázata, d. n.

76 LENGVÁRI 2018. 305–307.

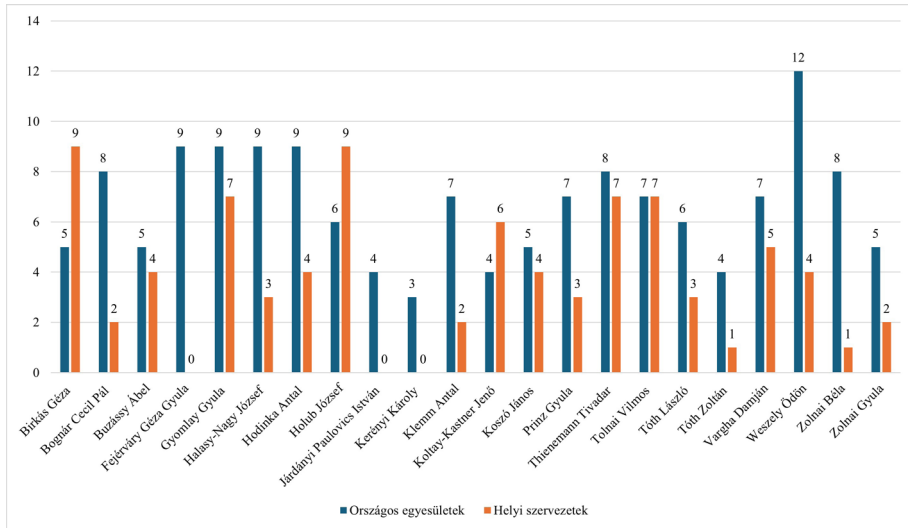
77 THIENEMANN 2010. 109–110.

78 LENGVÁRI 2018. 305–307.

79 LENGVÁRI 2016. 166–171., 173.

80 F. PÉCHY 2010. 150–152.

81 SZEBERÉNYI 2016. 94–99.

5. ábra – A pécsi bölcsészprofesszorok egyesületi tagságának megoszlása az országos és a helyi szervezetek között a Horthy-korszakban.⁸²

Az orvosprofesszorok hasonló tudományszervezői és társadalmi tevékenységet folytattak, mint a jogászok. A huszonhét oktató közül mindössze négyen (14,81%) nem vállaltak pozíciót egyetlen pécsi egyesületben sem.⁸³ Elsősorban a szakterületüknek megfelelő országos szervezetekben, így a Magyar Belorvosok Egyesületében, a Magyar Orvosok Tuberkulózis Egyesületében, az Országos Közegészségügyi Tanácsban, a Magyar Klinikák és Kórházak Szövetségében, a Királyi Magyar Természettudományi Társulatban, a Budapesti Királyi Orvosegyesületben, a Magyar Országos Orvosszövetségben, a Magyar Dermatológiai Társaságban, valamint a Magyar Orvosok Röntgen Egyesületében töltöttek be tisztségeket. Bari Zsigmond, illetve Császár Elemér ezeken kívül tagjai voltak a Deutsche Physikalische Gesellschaft-nak, Sebestyén Gyula pedig a Deutsche Gesellschaft für Chirurgie-nak. Kramár Jenő azonban nemcsak egy, hanem öt külföldi szakmai szervezetben is tevékenykedett, köztük a Leopoldina Német Természettudományos Akadémiában, az American Physiological Society-ben, a Society of Experimental Medicine and Biology-ban, az American Academy of Paediatrics-ban és az Academic Catholica Hungarica-ban.⁸⁴

Tizenegy orvosprofesszor szabadideje szinte egyenlő arányban oszlott meg a helyi, illetve az országos/nemzetközi egyesületek között, átlagosan kettő-öt szervezet munkájában vettek részt.⁸⁵ E kategóriában is megfigyelhető egy-két kiugró adat: Heim Pálnál, akinél hét-kilences, illetve Berde Károlynál, akinél öt-hetes megoszlás mutatható ki.⁸⁶ Az orvosok közel felénél kifejezetten a helyi (nem feltétlenül szakmai) egyesületek domináltak, Ángyán János például tizenhét helyi szervezetnek volt tagja.⁸⁷ Pekár Mihály, Neuber Ernő

⁸² SZABÓ 1940; PEA 2015; PTE EL VIII. 102. j. 121. d. Intézeti alkalmazottak és hallgatók törzslapjai.

⁸³ SZABÓ 1940. 53–55., 121–146., 857–86.

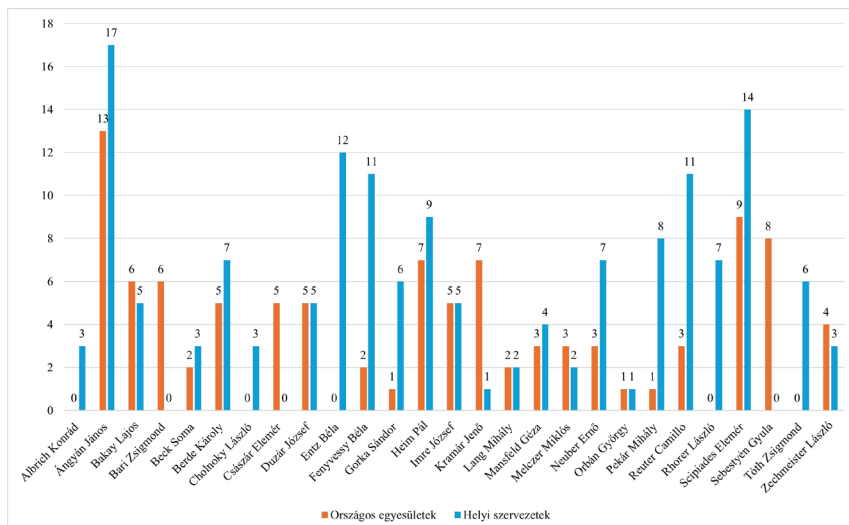
⁸⁴ PEA 2015. 110., 119., 167–168., 148.

⁸⁵ PTE EL VIII.102.j. 121. d. Intézeti alkalmazottak és hallgatók törzslapjai. A pécsi, valamint az országos szervezetekben tevékenykedő professzorok átlagosan nyolc, esetleg tíz egyesületi tagsággal bírtak.

⁸⁶ SZÁLLÁSI 1992. 498.; PÁLMAI 2017.

⁸⁷ KOVÁCS – TAKÁCS 2020. 132–133.

és Gorka Sándor esetében szintén csekély számú országos egyesületet találunk, ellenben hat–nyolc pécsi szervezetben is ott voltak.⁸⁸

6. ábra – Az orvosi fakultáson oktató professzorok egyesületi tagságának megoszlása az országos és a helyi szervezetek között a Horthy-korszakban⁸⁹

Az orvosprofesszorok tudományos szocializációja szintén döntően a fővároshoz kötődött – Bari Zsigmondot és Berde Károlyt leszámítva, akik Kolozsváron tanultak –, valamennyien a Budapesti Tudományegyetemen szereztek diplomát.⁹⁰ Bár az orvosok jelentős része nem kötődött közvetlenül a városhoz,⁹¹ a velük szemben támasztott társadalmi elvárás és a helyiekkel folytatott rendszeres kapcsolattartás révén részt vettek jótékonyági, segélyező és kulturális feladatokban.⁹² Mindezt elősegítette, hogy a pécsi társadalom legkönnyebben az orvosokat fogadta be, hiszen a klinikák révén ők érintkeztek leggyakrabban a városlakókkal. Az irántuk érzett gyanakvás így gyorsan alábbhagyott.⁹³

Maguk az oktatók is nyugalmas időszaknak tartották a megyeszékhelyen töltött éveket. Imre József szemészorvos kutatói életpályájának legtermékenyebb időszaka volt a pécsi korszak. Naphosszat együtt volt beosztottjaival, ezalatt bőven jutott idő szakmai és személyes beszélgetésekre is.⁹⁴ Hasonlókat fogalmazott meg Heim Pál, amikor 1929-ben meghívták a Pázmány Péter Tudományegyetem Gyermekklinikájának élére. Távozásakor a következő búcsúlevelet intézte az egyetemhez:

„Az elmúlt 11 és fél év hosszú idő, nehéz küzdelmekkel, aggodalmakkal, balsikerekkel és sikerekkel, megaláztatással, de jogos büszkeséggel teli idő volt, és mindennek

⁸⁸ PEA 2015. 160., 133.; PTE EL VIII.102.j. 121. d. Neuber Ernő Szolgálati és minősítési táblázata, d. n.

⁸⁹ SZABÓ 1940; PEA 2015; PTE EL VIII. 102. j. 121. d. Intézeti alkalmazottak és hallgatók törzslapjai.

⁹⁰ PEA 2015. 110., 113.

⁹¹ Kivételként hozható fel Cholnoky László, aki az Erzsébet Tudományegyetemen is folytatott tanulmányokat. 1930-ban bölcsészdoktori oklevelet szerzett, Tóth Zsigmond pedig pécsi születésű volt. PEA 2015. 118., 178.

⁹² SZABÓ 1940; BROCKLISS 2000. 160–164.

⁹³ GÁSPÁR 2008. 77–78.

⁹⁴ NÓNAY 1980. 222–223.

dacára életem legdrágább, legeredményesebb és azt merem mondani legboldogabb ideje volt. A pozsonyi, majd budapesti átmeneti és végre a pécsi állandó és végleges klinika felállítása, üzembe helyezése, eredményes, becsületes munkássága oly feladat volt, mely egész embert kívánt. (...) A pécsi évek már nyugodt évek voltak és életem legharmonikusabb évei voltak. Ezen öt év alatt tanultam legtöbbet, dolgoztam legeredményesebben (...). Az Erzsébet Egyetemen két dolgot nem fogok elfelejteni sohasem. Az egyik az, hogy dacára minden küzdelemnek, dacára a sok keserűségnek, ez az egyetem nyújtott nekem alkalmat, adott nekem módot és eszközöket, hogy tovább fejlődhessek, hogy képességeimről tanúbizonyságot tehessek és így neki köszönhetem a budapesti egyetemre való meghívásomat is. A másik pedig az, hogy én ennek az egyetemnek esküt tettem, amelyben megfogadtam, hogy az egyetem rektorát, tanácsát tiszteletben tartom, autonómiáját megvédem, minden dolgát tehetségemhez képest előmozdítom.”⁹⁵

A fentiek alapján elmondható, hogy a pécsi egyesületekben a jogászok voltak a legaktívabbak, ami magyarázható azzal, hogy a városban működő Pécsi Püspöki Joglyceum egykori tanáraiként ők bírtak a legkiterjedtebb regionális kapcsolatrendszerrel. Az orvosok közül is sokan a helyi egyesületeket részesítették előnyben, de majdnem ugyanennyien voltak azok, akik az országos/nemzetközi szervezetek tagjai voltak. Legcsekélyebb mértékben a bölcsészek kapcsolódtak be a város körforgásába, akik Pécsen töltött éveik alatt végig a főváros felé tekintettek.

Az egyetemi tanárok a helyi egyesületi életben

Az egyetemi tanárok egyesületi munkája határozottan hozzájárult ahhoz, hogy szerves részévé váljanak Pécs, Baranya vármegye, valamint a dél-dunántúli régió közéletének. A szervezetek tevékenység típusok szerinti megoszlása mutatja, hogy milyen arányban kapcsolódtak be szakmai/tudományos/kulturális és nem szakmai (szabadidős, sport) egyesületekbe.

Egyesületek	Jogi kar (fő)	Bölcsészkar (fő)	Orvosi kar (fő)	Összesen (fő)
Szakmai szervezetek				
Janus Pannonius Társaság	2	7	1	10
Magyar Jogászegylet Gazdasági Intézetének pécsi csoportja	4	0	0	4
Országos Orvosszövetség Pécs-baranyai fiókja	0	0	8	8
Pécsi Orvosi Kamara	0	0	3	3
Volt Pécsi és Pozsonyi Jogászok Szövetsége	13	1	0	14

⁹⁵ Heim Pál (...) Budapesten tragikus körülmények között meghalt. *Pécsi Napló*, 1929. október 24. 1.

Tudományos és kulturális egyesületek				
Corvin Mátyás Magyar–Olasz Egyesület pécsi alosztálya	3	6	2	11
Erzsébet Tudományegyetem Tudományos Szövetsége	8	4	12	24
Nemzeti Szabadtanítás Pécsi Egyesülete, 1941-től Pécsi Szabadlíceum	2	2	4	8
Pécs és Baranya Barátainak Társasága	0	0	2	2
Pécs-Baranyamegyei Múzeum Egyesület	3	0	1	4
Pécsi Képzőművészek és Műbarátok Társasága	1	0	2	3
Pécsi Zenekedvelők Egyesülete	1	1	3	5
Társas időtöltést szorgalmazó egyesületek				
Pécs-Baranyai Automobil Club (PBAC)	1	0	4	5
Pécsi Dalárda	1	2	2	5
Pécsi Nemzeti Kaszinó	4	0	2	6
Pécsi Rotary Club	2	0	3	5
Sportegyesületek				
Magyar Atlétikai Szövetség délnyugati kerülete	1	0	1	2
Mecsek Egyesület	4	7	17	28
Pécsi Egyetemi Atlétikai Club (PEAC)	3	1	6	10
Pécsi Egyetemi Repülő Club (PERC)	1	0	1	2
Egyéb				
Pécsi Ünnepi Játékok Barátai Társasága	1	0	1	2

2. táblázat – A ETE professzorainak száma a pécsi egyesületekben⁹⁶

Az ETE oktatóinak szervezeti tagsága a helyi szakmai egyesületekben

Az orvosok szakmai kiteljesedését az országos egyesületek helyi alszervezetei támogatták. Legmeghatározóbb az Országos Orvosszövetség Pécs-baranyai fiókjá volt, melynek munkájában 1924 decemberétől az orvosprofesszorok mellett a tanársegédek, illetve a gyakor-

⁹⁶ SZABÓ 1940; PEA 2015; PTE EL VIII. 102. j. 121. d. Intézeti alkalmazottak és hallgatók törzslapjai.

nokok is részt vettek. Az élénk aktivitás háttérében az ETE kezdeményezése állt, e szerint a fiókszövetkezeti tagság automatikus belépést jelentett az Erzsébet Tudományegyetem Tudományos Szövetségébe. A fiókszervezetben erősen érvényesült az egyetemi tanárok szerepe, hiszen az orvoskar oktatói közül nyolcan vállaltak tisztséget. Entz Béla alelnök, Bakay Lajos, Cholnoky Ferenc, Heim Pál és Pekár Mihály választmányi tag volt.⁹⁷ 1933 decemberében Scipiades Elemér az elnöki posztot is elnyerte.⁹⁸

A Pécsi Orvosi Kamarában az 1930-as évektől főként Entz Béla, a Kórbonctani Intézet vezetője és Neuber Ernő, a Sebészeti Klinika igazgatója töltött be fontos funkciót. Előbbit 1936 nyarán,⁹⁹ utóbbit 1938 júniusában avatták elnökké.¹⁰⁰ A Kamara vezetőjeként Neuber a pálya elnéptelenedését, illetve a falusi orvosok csekély számát tartotta az orvosi hivatás legnagyobb kihívásának,¹⁰¹ 1940 októberében a következőképpen fogalmazta meg a szervezet munkásságának jelentőségét:

„Nekünk minden erőnkkel az orvostársadalom felemelésén kell dolgoznunk; szellemi és anyagi vonatkozásban. Különösen az utóbbit tartom fontosnak, mert meggyőződésem, hogy szellemi emelkedettség, komoly továbbképzési óhaj, a kultúra más örömei iránt érzett hajlam csak ott verhet gyökeret, ahol a megélhetés mindennapi gondja ismeretlen.”¹⁰²

A jogászprofesszorok legfontosabb helyi szervezete a Volt Pécsi és Pozsonyi Jogászok Szövetsége volt.¹⁰³ Az egyesület 1933. július 1-én az ETE aulájában tartotta alakuló ülését, melyet Krisztics Sándor jogikari dékán nyitott meg. A tagságot főként a pécsi és pozsonyi jogakadémiák egykori tanárai és tanítványai alkották, kifejezve az egyetem és a joglyceumok közötti jogfolytonosságot, valamint hangsúlyozva az Erzsébet Tudományegyetem pozsonyi kötődését.¹⁰⁴ Az eseményen emlékművet is állítottak a Pécsi Joglyceum alapításának 100. évfordulójának alkalmából.¹⁰⁵

A jogászok másik szervezete a Magyar Jogászegylet Gazdasági Intézetének pécsi csoportja volt, mely 1931. február 28-án alakult meg, elnöke Bozóky Géza, ügyvezető igazgatója Faluhelyi Ferenc, a Nemzetközi Jogi Intézet vezetője lett. Az egyesület célját Király Ferenc pécsi ügyvéd fejtette ki beszédében, melyben hangsúlyozta, hogy:

„olyan fórumot kívánunk teremteni, amely a magyar jogelmélet és joggyakorlat kiválóságait összehozná a közgazdasági tudományok, illetve a gyakorlati közgazdaság

⁹⁷ Az orvosszövetség Pécs-baranyai fiókjának gyűlése. *Dunántúl*, 1924. december 6. 4.

⁹⁸ A Baranyamegyei Orvosszövetség elnöke ismét Scipiades Elemér lett. *Pécsi Napló*, 1933. december 24. 6.

⁹⁹ Nagy többséggel Entz Bélát választották meg a Pécsi Orvosi Kamara elnökévé. *Pécsi Napló*, 1936. július 1. 1.

¹⁰⁰ Neuber Ernő a Pécsi Orvosi Kamara új elnöke. *Dunántúl*, 1938. június 11. 3.

¹⁰¹ Az orvosi díjak felemelése mellett foglalt állást a Pécsi Orvosi Kamara (...). *Dunántúl*, 1941. október 21. 5.

¹⁰² Közgyűlést tartott a Pécsi Orvosi Kamara. *Dunántúl*, 1940. október 22. 4.

¹⁰³ Tizennégy jogászon kívül egy bölcsész is tagja volt a Szövetségnek. Holub József 1923-ban nyerte el ny. rk. tanári kinevezését az ETÉ-n, majd 1924-ben a Magyar Történelmi Tanszék rendes tanára lett. 1938-tól azonban már a jogi kar Magyar Alkotmány- és Jogtörténelmi Tanszékén dolgozott jogtörténészként. LENGVÁRI – SCHMELCZER-POHÁNKA 2017. 77.; Krisztics Sándor jogikari dékán nagyszerű előadást tartott (...). *Pécsi Napló*, 1943. június 2. 2.

¹⁰⁴ A volt pécsi jogakadémia tanári gárdájának egyetemi átvétele a városi közösség számára jogfolytonosságot hozott létre, annak ellenére, hogy a Püspöki Joglyceum és az ETE jogi kara hivatalosan nem voltak egymás jogelődjai, illetve jogutódjai. Az egykori jogakadémiai oktatók megbecsülését jól mutatja, hogy a dékáni és a rektori terminusokra az egyetem első kilenc pécsi évében helyi professzorokat választottak. LENGVÁRI 2009. 200.

¹⁰⁵ Megalakult a régi Jogászok Szövetsége. *Pécsi Napló*, 1933. július 2. 4.

*jelességeivel, hogy a jogi és a közgazdasági élet szerteágazó kívánalmait pártatlanul összefoglalva, közgazdaságunk fennálló, avagy terembe vett nagyszabású intézményeit sokoldalú problémáiknak összességében szemlélhessük.*¹⁰⁶

Sokáig hiányzott a humánműveltségű érdeklődőknek egy kulturális feladatokat el látó, minőségi kikapcsolódást nyújtó szervezet. Bár 1920-ban, a szerb megszállás idején létrejött a Pécsi Tudományos, Irodalmi és Művészeti Társaság (TIM), a trianoni békeszerződés után veszített jelentőségéből. Az elnöki posztot betöltő jogászprofesszor, Késmárky István 1923 márciusi beszédében maga is kétségbe vonta az egyesület létjogosultságát:

*„ez a társulat megalakult, amikor a kultúra nélküli idegen nép vad nyomása nehezedett reánk, és valamennyien éreztük, hogy mily drága kincs az, ha az ember nemzeti érzelmeinek szabadon kifejezést adhat, akkor volt lelkesedés a társulatért; amikor felolvasó estélyeinket látogatni némi kockázattal járt, esetleg bezárás vagy botozás lehetett érte a büntetés, akkor a magyar virtus megmutatta, hogy csak azért is, felolvasásainknak volt szép közönsége. De, mint a veszély elmúlt, a szalmaláng is kialudt, a tagok közönsége megdöbbenő és szinte kiáltólag merül fel a kérdés, van-e még szükség erre a társulatra, mely a keresztény erkölcsi és a hazafias nemzeti eszmék ápolását írta zászlóira.”*¹⁰⁷

Az oktató azonban a tagság érdektelensége ellenére is fontosnak tartotta a szervezet munkáját, mely céljaként a nemzeti öntudat újbóli felélesztését határozta meg. Késmárky törekvése ellenére a TIM az új politikai légkörben, a konszolidáció megindulásával és az egyetem Pécsre költözésével funkcióját veszítette, a társaságot életben tartó professzor halála (1926) után pedig meg is szűnt.¹⁰⁸

A TIM után hagyott úrt a Janus Pannonius Irodalmi Társaság pótolta, mely a Nemzeti Kaszinó dísztermében tartotta meg alakuló ülését 1931. június 10-én.¹⁰⁹ A szervezet célja volt a Pécsről vagy Baranya vármegyéből kiindult humanista törekvések támogatása, a magyar szépirodalom, esztétika és szellemi tudományok ápolása. Ennek érdekében felolvasásokat és ünnepélyeket szervezett, nívós irodalmi munkák kiadását, valamint szépirodalmi, esztétikai és szellemtudományi pályadíjak kiírását vállalta magára.¹¹⁰ A társaság felkérte tiszteletbeli tagnak mindazokat, akik az irodalom terén komolyabb karriert futottak be, vagy akiknek kultúrtevékenysége Baranyához kapcsolódott. A professzorok közül tízen csatlakoztak a társasághoz, Tolnai Vilmos irodalomtörténész társelnökként segítette a munkát, megalapozva az egyetemi tanárok érvényesülési lehetőségét.¹¹¹

¹⁰⁶ Megalakult a Magyar Jogászegylet Gazdaságjogi Intézetének pécsi csoportja. *Pécsi Napló*, 1931. március 1. 1–2.

¹⁰⁷ A keresztény kultúra Pécsen. *Dunántúl*, 1923. március 20. 1.

¹⁰⁸ A bölcsészprofesszorok hiányát a szervezet alakulásának időpontja magyarázza, hiszen az egyesület 1920-ban, a bölcsészeti fakultás Pécsre érkezése előtt jött létre. A szervezet vezető pozícióit a jogászok töltötték be, hiszen a jogakadémia miatt ők jelentették a városi kulturális élet értelmiségi elitjét. A keresztény kultúra Pécsen. *Dunántúl*, 1923. március 20. 1.

¹⁰⁹ [M]egalakult a Janus Pannonius Irodalmi Társaság. *Pécsi Napló*, 1931. június 11. 5–6.

¹¹⁰ OLASZ 2001. 58.

¹¹¹ OLASZ 1999. 61–62.

A professzorok szerepvállalása a pécsi tudományos/kulturális egyesületekben

A legtöbb professzor – magától értetődően – az Erzsébet Tudományegyetem Tudományos Szövetségébe tömörült, melynek munkájában huszonnégy oktató vett részt. Egyetemi alapítású szervezetként a legfontosabb pozíciókat egytől egyig a professzorok töltötték be, ők váltak a szövetség tevékenységének mozgatórugóivá is. Az egyesület 1924. december 10-én Scipiades Elemér, a Szülészeti és Nőgyógyászati Klinika igazgatójának javaslatára jött létre, aki így indokolta az alapítás szükségességét: „*az egyetemeknek kulturális feladata nemcsak a tantermekre szorítkozik, hanem a társadalmi életre is. Intelligenciát kell nevelni. Ezért szükséges, hogy a tudományok terjesztésére bizottságok alakuljanak, hogy megalakítsák egy szövetséget, amely a legszélesebb néprétegeket is bekapcsolná működési körébe.*”¹¹² A szövetség célja tudománynépszerűsítő előadások tartása, azaz az ún. „kisakadémiák” szervezése, egy saját folyóirat indítása, valamint tudományos munkák kiadása volt.¹¹³

A vezetőség szakosztályokat alakított ki. 1925 februárjában szervezték meg a jog- és társadalomtudományi, illetve a természettudományi és közegészségügyi szakosztályokat. A jog- és társadalomtudományi szakosztály működésében nyolc jogászprofesszor vett részt, köztük Kérészy Zoltán, aki az üléseknél a titkárságot töltötte be és Faluhelyi Ferenc, aki osztálytitkárként tevékenykedett.¹¹⁴ A természettudományi szakosztályban négy orvoskari oktató ült, az elnöki címet Scipiades Elemér viselte.¹¹⁵ Az orvosi szakosztályhoz nyolc orvosprofesszor csatlakozott, vezetői posztját kezdetben Rhorer László radiológusprofesszor töltötte be,¹¹⁶ majd 1927 novemberétől Zechmeister László vegyészprofesszor vette át.¹¹⁷ A Tudományos Szövetség bölcsész-, nyelv- és történettudományi szakosztálya 1925 márciusában alakult meg, elnöke a Pedagógiai Intézet igazgatója, Weszely Ödön, üléseknél Birkás Géza, a Francia Intézet vezetője volt.¹¹⁸

Az Erzsébet Tudományegyetem Tudományos Szövetsége mellett számottevő tudományos tevékenységet folytatott a Corvin Mátyás Magyar–Olasz Egyesület pécsi alosztálya is, melyhez tizenegy oktató (három jogász-, hat bölcsész- és két orvosprofesszor) csatlakozott. Az 1927. március 19-én alapított egyesület célja az olasz–magyar barátság elmélyítése, valamint a pécsi társadalom olasz kultúra iránti érdeklődésének felkeltése volt.¹¹⁹ A társaság nyelvkurzusokat, olasz teaesteket, hangversenyeket és ünnepeket szervezett.¹²⁰

¹¹² Megalakul Pécsen (...) az Egyetemi Tudományos Szövetség. *Dunántúl*, 1924. december 11. 3.

¹¹³ DEZSŐ 2021.

¹¹⁴ Az Erzsébet Tudományegyetem Barátai Egyesülete Tudományos Szövetségének jog- és társadalomtudományi osztálya alakuló ülése. *Pécsi Lapok*, 1925. január 13. 1–2.

¹¹⁵ Az Erzsébet Egyetemi Tudományos Szövetség Orvosi Szakosztálya (...) díszülést tart. *Pécsi Napló*, 1927. február 1. 2.

¹¹⁶ Az Erzsébet egyetemi természettudományi- és egészségügyi társulat első népszerű előadása. *Dunántúl*, 1925. február 20. 2.

¹¹⁷ A pécsi egyetem természettudományi szakosztályának ülése. *Dunántúl*, 1927. november 15. 5.

¹¹⁸ Az amerikai egyetem új típusa. *Pécsi Napló*, 1927. november 6. 4.

¹¹⁹ Pécs város közönségének olasz szimpátiája. *Dunántúl*, 1927. március 20.; A Korvinák bemutatása Pécsen. *Dunántúl*, 1927. december 4. 3. Az első világháborút lezáró trianoni békeszerződés revíziójának vágya áthatotta a Horthy-korszak egészét. A területi rendelkezések módosításának eléréséért a Bethlen-kormány az óvatos lépések híve volt, mely a belső konszolidációs politika segítségével igyekezte kialakítani az állam helyét a nemzetközi rendszerben. Az 1927. április 5-én aláírt olasz–magyar barátsági szerződés fordulópontot jelentett, a magyar nemzet megszerezte a győztes Olaszország támogatását. ZEIDLER 2020. 179–182.

¹²⁰ Megalakult Pécsen az olaszbarát főiskolai hallgatók szövetsége. *Dunántúl*, 1933. január 26. 5.

Az oktatók az egyesületben betöltött vezető szerepét jól szemlélteti, hogy az első elnöki tisztséget Kastner Jenő, az Olasz Intézet vezetője, míg az alelnöki pozíciót Entz Béla, a Törvényszéki Orvostani Intézet igazgatója látta el. A professzorok feleségei is belefolytak a munkába, például Fenyvessy Béláné vagy Tóth Zsigmondné.¹²¹

Az egyetemi tanárok Nemzeti Szabadtanítás Pécsi Egyesületének munkájában is közreműködtek. Két bölcsész-, két jogász-, illetve négy orvosprofesszor segítette a szervezetet. Közülük Vasváry Ferenc, a Közgazdaságtani és Statisztikai Tanszék vezetője a vizsgált időszak alatt ügyvezető elnökként működött.¹²² A csoport három pontban rögzítette célkitűzését: *„a tudományok legújabb eredményeinek színvonalas, de népszerű és szemléletes formában való közvetítése, a mai kor szellemének megfelelően, a nemzeti, városgazdasági és egyéni szempontból fontos gyakorlati ismeretek terjesztése és a lélek kultúrájának szolgálata a szépség s az örök dolgok ereje által”*.¹²³ Az egyesület elsősorban előadásorozatot tartott, melyeknek rendszeres résztvevői voltak a pécsi egyetemi tanárok.¹²⁴

A művészetpártoló professzorok közül hárman – Tóth Zsigmond, Reuter Camillo és Schaurek Rafael – voltak tagjai a Pécsi Képzőművészek és Műbarátok Társaságának, mely elsősorban kiállítások, illetve ismeretterjesztő előadások szervezésével foglalkozott.¹²⁵ A Pécsi Képzőművészek és Műbarátok Társasága mellett működött a Pécsi Zenekedvelők Egyesülete is, elnöki posztját több oktató is betöltötte. 1926-ban a szervezet élén álló gyógyszerészprofesszor, Mansfeld Géza felvázolta az egyesület programját: a komolyzene propagálása, a zenekarok művészi törekvéseinek támogatása, neves szólisták meghívása, valamint jó kamarazene és szimfonikus hangversenyek szervezése.¹²⁶ Mansfelden kívül Ángyán Jánost is elnökké választották 1930 szeptemberében.¹²⁷

Az 1906-ban alapított Pécs-Baranyamegyei Múzeum Egyesülethez elsősorban a Történelmi Intézet tagjai csatlakoztak, köztük Holub József. Tevékenységük nem csupán az intézmény gyűjteményének rendezésére és elhelyezésére terjedt ki, hanem rendszeresen ismeretterjesztő előadásokat is tartottak Pécs történetéről.¹²⁸ Az egyetemi tanárokat a város kulturális örökségének tisztelete és megőrzése is foglalkoztatta. 1933. április 7-én alakult meg a Pécs és Baranya Barátainak Társasága, ahol Entz Bélát alelnöknek, Tóth Zsigmondot, az Anatómiai Intézet vezetőjét a számvizsgáló bizottság tagjának választották. Az elnök, Szőnyi Ottó beszédében a következő módon indokolta a szervezet létrehozását:

*„egy szép város fejlesztése nem kizárólag a városi hatóságon múlik, hanem a város minden lakóján, akinek egyénenként is részt kell vennie jó ízléssel a sajátjának szépítésével. (...) A közönséget a műemlékek szerelmeseivé kell tenni, mert ezek tükrözik vissza a nemzet, a város kultúráját. (...) A közömbösségnek meg kell szűnnie. Azért tömörültünk társaságba, hogy az emlékeket, értékeket a pusztulástól megmentsük és életüket meghosszabbítsuk.”*¹²⁹

121 Pécs város közönségének olasz szimpátiája. *Dunántúl*, 1927. március 20.

122 A Nemzeti Szabadtanítás pécsi egyesülete. *Pécsi Napló*, 1926. március 14. 3.

123 A Szabadliceum közgyűlése. *Dunántúl*, 1941. november 5. 2.

124 A Nemzeti Szabadtanítás pécsi egyesülete. *Pécsi Napló*, 1926. március 14. 3.

125 Esztergár Lajos polgármestert tiszteletbeli tagjává választotta a Pécsi Képzőművészek és Műbarátok Társasága. *Pécsi Napló*, 1940. január 28. 3.

126 A pécsi zenekedvelők egyesületének közgyűlése és újjászervezése. *Pécsi Napló*, 1926. szeptember 28. 3.

127 A pécsi filharmonikusok új elnöke Ángyán János professzor. *Pécsi Napló*, 1930. szeptember 16. 4.

128 Holub József egyetemi tanár előadása. *Pécsi Napló*, 1930. március 13. 3.

129 Szőnyi Ottót választotta elnökké a Pécs és Baranya Barátainak Társasága. *Dunántúl*, 1933. április 8. 2.

Az egyesület működésének fontosságát a *Dunántúl* is kiemelte, hiszen „a hatóságtól, amelyet ezerfelé foglal le a közigazgatás bonyolult adminisztrációja, nem várhatjuk, hogy mindenütt ott legyen”. Hangsúlyozta, hogy szükség volt olyan kívülről jövő segítségre, mely felhívja a hivatalok figyelmét a hatáskörükön kívül eső esztétikai értékek pusztulására.¹³⁰

Pécsi oktatók a helyi társaságokban

A különböző társadalmi csoportok helyi egyesületeihez is csatlakozhattak a professzorok. A város politikai elitjének gyűjtőhelyeként funkcionált a Pécsi Nemzeti Kaszinó, melynek legalább hat egyetemi oktató volt tagja. Részvételük jól szemlélteti Pécssett betöltött közéleti pozíciójukat is. Ángyán János belgyógyászprofesszor 1932. március 20-án a Kaszinó alelnöke lett. Ugyanebben az évben nyerte el Vasváry Ferenc a könyvtárosi tisztséget, míg Mihálffy Ernő választmányi taggá vált.¹³¹ Az 1838-ban alapított intézmény eredeti célja a magyar nemzeti színészet fellendítése és pécsi meghonosítása, valamint a magyar irodalom népszerűsítése volt, ez azonban a két világháború között megváltozott. Az 1939-es alapszabályzat alapján a társaság a város művelt közönségének kívánt egyfajta társadalmi központot teremteni.¹³²

Az oktatók személyes érdeklődésüktől vezérelve több kisebb szervezetben is tagságot vállaltak. Ilyen volt például a Pécsi Rotary Club, mely alakuló gyűlését 1928 májusában tartotta. A szervezet előkészítő munkájában a professzorok közül részt vett Faluhelyi Ferenc, a klub ügyvezető elnökének Imre Józsefet választották meg. A tagok célja egyfelől a város idegenforgalmának fellendítése volt, másfelől:

*„nemzetközi kapcsolataikkal lehetővé tenni, hogy a külföldön járók a klub révén otthonra, a tagjai révén barátokra találjanak az idegenben is. Magyar szempontból a politikamentes klubnak, az ad jelentőséget, hogy tagjai a baráti érintkezés útján tömörítik a magyarságnak és a magyar igazságnak külföldi híveit.”*¹³³

A Pécs-Baranyai Automobil Clubnak (PBAC) is voltak professzori tagjai.¹³⁴ A szervezet 1929-ben alakult, nagy figyelmet fordított az útviszonyok és a forgalom rendjének javítására, de foglalkozott gazdasági, illetve idegenforgalmi kérdésekkel is.¹³⁵ Az egyesület tudományos előadásorozatokat, autószeneléseket és társas utazásokat szervezett. A tagok 1933-ban például Gödöllőbe látogattak el a cserkész világjamboree alkalmából.¹³⁶ 1935. május 25–26. között kétnapos Országos Mecseki Hegyiversenyt, s még ugyanebben az évben Pécsi Országos Balesetvédelmi Kiállítást rendezett.¹³⁷ A PBAC említésre méltó professzori tagja Neuber Ernő volt, akit megválasztották a szervezet alelnökének is.¹³⁸

¹³⁰ Szőnyi Ottót választotta elnökké a Pécs és Baranya Barátainak Társasága. *Dunántúl*, 1933. április 8. 2.

¹³¹ A Nemzeti Casino Fischer Bélát (...) választotta meg elnökévé. *Pécsi Napló*, 1932. március 22. 3.

¹³² VÁMOS 2022. 58.

¹³³ Megalakult Pécssett a Rotary Club. *Dunántúl*, 1928. május 19. 6.

¹³⁴ Egyházmegyei csillagtúrát rendez a PBAC. *Dunántúl*, 1933. március 14. 5.

¹³⁵ Nagy érdeklődés mellett folyt le a Pécs-Baranyai Automobil Club tisztújító közgyűlése. *Pécsi Napló*, 1937. április 20. 4.

¹³⁶ Egyházmegyei csillagtúrát rendez a PBAC. *Dunántúl*, 1933. március 14. 5.

¹³⁷ Illés István előadása a nyugati automobilizmus fejlődéséről. *Pécsi Napló*, 1935. március 12. 5.

¹³⁸ Egyházmegyei csillagtúrát rendez a PBAC. *Dunántúl*, 1933. március 14. 5.

Az autózáson kívül sok egyetemi tanár rajongott a zenéért. 1940 júliusában a *Pécsi Napló* is kiemelte, hogy a muzsika az orvosok körében igen nagy népszerűségnek örvendett, az emberi test problémáival foglalkozó orvosprofesszorok szívesen merültek el és kapcsolódtak ki a művészetek csodálatában. „Lehet, hogy öntudatlanul is ezzel kívánják lelkükben ellensúlyozni annak a rengeteg kinnak, gyötrelmeknek és fájdalomnak hatását, amelyekkel hivatásuk gyakorlása közben minduntalan találkozhatnak. A pécsi egyetem kiváló orvoskarának tagjai közül számosan igazolják eme megfigyelés helyességét” – vélekedett a napilap.¹³⁹

Azon oktatók számára, akik szerették a muzsikát, a Pécsi Dalárda nyújthatott kikapcsolódást. A kórus először 1847-ben, majd véglegesen 1862-ben alakult meg. A Horthy-korszakban a pécsi dalárdák közül ez rendelkezett a legnagyobb presztízzsel, 1925-ben királydíjat is nyert. Évente négy-öt hangversenyt tartott, illetve rendszeresen fellépett a városi rendezvényeken. Tagjai zömmel köz- és magántisztviselők voltak.¹⁴⁰ A társulat életében az ETE professzorai elsősorban pártfogó tagokként vettek részt, például Gyomlay Gyula, Reuter Camillo vagy Schaurek Rafael.¹⁴¹ Nem folytak bele a felkészülési folyamatba, illetve a próbák menetébe.¹⁴²

1937 októberében a Pécsi Ünnepi Játékok megrendezése, állandósítása, anyagi feltételeinek társadalmi előteremtése, „az általános magyar zene-, irodalom- és színpadkultúra istápolása és fejlesztése” céljából született meg a Pécsi Ünnepi Játékok Barátai Társasága.¹⁴³ Diszelnökei, társelnökei, alelnökei és választmányi tagjai között Pécs és Baranya előkelőségei foglaltak helyet, a professzorokat is beleértve. Molnár Kálmán és Entz Béla alapító tagok voltak,¹⁴⁴ a védnökök között Prinz Gyulát és Pekár Mihályt, a rendezőbizottságban pedig Ángyán Jánost, Holub Józsefet, Krisztics Sándort és Vasváry Ferencet is megtaláljuk.¹⁴⁵

A Pécsi Ünnepi Játékok néven ismertté vált rendezvénysorozat ötletét legelőször Wallerstein Bódog, a Zenekedvelők Egyesületének elnöke vetette fel 1929. szeptember 21-én, aki javasolta, hogy a Dóm téren a *Salzburgi Ünnepi Játékok* mintájára Pécsen is rendezzenek ünnepséget.¹⁴⁶ Az első tényleges programsorozatot 1933. június 3–11. között valószínűsítették meg, központjában Pierné *A gyermekek keresztshadjárata* című oratóriuma állt.¹⁴⁷

A programsorozat színvonalának és egyedi karakterének kialakításáért az egyetemi tanárok is sokat tettek.¹⁴⁸ 1934 márciusában a *Pécsi Napló* Schaurek Rafael véleményét kérte ki a Pécsi Ünnepi Játékokkal kapcsolatban. Az egyetemi oktató fontosnak tartotta, hogy a település „igyekezzék inkább kikutatni, megtalálni saját egyéniségét, értékét, (...) és

¹³⁹ K. J.: Ángyán János (...): „Csakis a legszélesebb körben elterjedő muzsikálás mozdíthatja elő a zene népszerűségének emelkedését.” *Pécsi Napló*, 1940. július 21. 6.

¹⁴⁰ VAMOS 2022. 75.

¹⁴¹ A Pécsi Dalárda 89. közgyűlése. *Pécsi Napló*, 1937. február 9. 5.

¹⁴² Egyhangú lelkesedéssel választotta meg régi tisztikarát a Pécsi Dalárda. *Pécsi Napló*, 1935. június 5. 2.

¹⁴³ MNL BaVL IV.1406.a. Tanácsülési jegyzőkönyvek és határozatok jegyzőkönyve, 98/1937.

¹⁴⁴ Szép eredménnyel bíztat a Pécsi Ünnepi Játékok Barátai Társaságának taggyűlése. *Dunántúl*, 1937. november 1. 2.

¹⁴⁵ Megkezdődtek a „Missa Solemnis” próbái. *Pécsi Napló*, 1936. május 28. 3.

¹⁴⁶ NÁDOR 1985. 415–419.; N. N.: Kelet Salzburgja - Pécs. Ünnepi játékok a székesegyház előtt. *Színházi Élet*, 1933/24. 58–59. A pécsi ünnepi játékok szegedi mintát is követték. Klebelsberg Kuno 1929. július 25-én vetette fel a szabadtéri játékok megvalósításának gondolatát külföldi minta alapján. A Szegedi Ünnepi Játékokat először 1931. június 13-án rendezték meg. BAUMANN 2023. 107., 109–110.

¹⁴⁷ N. N.: Kelet Salzburgja - Pécs. Ünnepi játékok a székesegyház előtt. *Színházi Élet*, 1933/24. 58–59.

¹⁴⁸ MNL BaVL IV.1406.a. Tanácsülési jegyzőkönyvek és határozatok jegyzőkönyve, 98/1937.

azután ehhez alkalmazkodva próbáljon eredményt elérni”. Úgy vélte, hogy neves karmesterek, zenekarok, kiváló rendezők és jeles művészek felkérésével mindössze az derül ki, hogy a törvényhatósági bizottságoknak van-e „pénzünk elhozatni drága együtteseket”. Az ünnepség fejlődési ívével kapcsolatban ő a szerényebb indulást, a pécsi gyakorlat kialakítását támogatta, míg a monumentális és nagy befektetéseket igénylő előadások megrendezését csak a település renoméjának megerősödése után látta logikus lépésnek.¹⁴⁹ A professzor pénzkímélő javaslatai mögött elsősorban a gazdasági világválság okozta kihívások reális észlelése állt. Anyagi okokra hivatkozva 1934-ben nem tartottak újabb Ünnepi Hetet. Ez hívta életre azt a gondolatot, hogy létre kellene hozni a Pécsi Ünnepi Játékok Barátai Társaságát.¹⁵⁰

Az egyetemi tanárok és a helyi sportegyesületek

A századforduló környékén a sport mint szabadidős tevékenység egyre több ember számára vált elérhetővé.¹⁵¹ Pécsen is különböző sportágak gyakorlására szakosodott egyesületek alakultak, melyekben a tagok olyan infrastruktúrához juthattak hozzá, amelyeket másképp nem engedhettek volna meg maguknak. A városban több sportkör is működött. A Pécsi Atlétikai Club (PAC) 1886-ban jött létre, legeredményesebb szakosztálya az atlétika volt, emellett birkózó, labdarúgó, tenisz, úszó, vívó, vízilabda és torna szakosztályok működtek. 1911-ben alakult a Pécsi Sport Club, 1919-ben pedig a Pécsi Vasutas Sport Club, mely saját sportteleppel rendelkezett.¹⁵² A professzorok azonban a sportegyesületek életébe nem kapcsolódtak be, mivel az egyetem 1923-ban saját szervezetet alapított. A Pécsi Egyetemi Atlétikai Club (PEAC) hivatalos célja volt, hogy a sport szellemén keresztül neveljen erkölcsös és becsületes ifjúságot. Kezdetben atlétika, labdarúgó, vívó és tenisz szakosztállyal bírt, a húszas évek végére az asztalitenisz, a gyeplabda és a torna szakosztályt is megszervezték.¹⁵³

A PEAC feletti felügyeletet az egyetemi rektor, illetve a tanárelnök gyakorolta. Utóbbi a rektor jelölése alapján az egyetemi tanács választotta három évre. Ő felelt a klub igazgatásáért, az alapszabályok betartásáért, gondoskodott a felszerelések pótlásáról, valamint képviselte a szervezetet a nyilvánosság előtt.¹⁵⁴ Az egyesület tanárelnökeinek sorában ott találhatjuk Bakay Lajos, Imre József, Neuber Ernő orvosprofesszorokat, Molnár Kálmán és Losonczy István jogászprofesszorokat.¹⁵⁵ Az egyetemi tanárok olykor feleségeiket is bevonták a szervezeti életbe: Neuber Ernőné például zászlóanyaként tevékenyke-

¹⁴⁹ Hogyan valósíthatók meg a pécsi szabadtéri játékok? *Pécsi Napló*, 1934. március 25. 3–4.

¹⁵⁰ Megalakul a pécsi ünnepi játékok barátainak társasága. *Dunántúl*, 1934. november 22. 5.

¹⁵¹ A mai értelemben vett szórakozás a 19. századtól kezdett kialakulni, mikor ténylegesen megjelent a szabadidő annak hatására, hogy megtörtént a nyolcórás munkanap bevezetése. Mivel ezelőtt az emberek átlagosan tíz vagy tizenkét órát dolgoztak, a szabadidő csak a lecsökkent munkaidő következtében válhatott a mindennapok részévé. VÁMOS 2018.

¹⁵² VÁMOS 2022. 22–23., 72–74.

¹⁵³ SZABÓ 1940. 212.; VÁMOS 2022. 233–234.

¹⁵⁴ PTE EL VIII.101.a. Az Egyetemi Tanács 1928/1929-es tanévi III. rendes ülése. 1928. november 28., 14. pont.

¹⁵⁵ Bakay, Pekár, Rohrer és Rötth egyetemi tanárokat a PEAC díszelnökeivé választották. *Dunántúl*, 1928. október 16. 6.; A PEAC szezonvégi atléta összejövele. *Dunántúl*, 1930. november 26. 7.; Ismét Bodosi Mihály lett az ifjúsági elnök. *Dunántúl*, 1944. március 3. 7.

dett.¹⁵⁶ A sportegyesület mindennapi működésében az oktatók szerepe azonban kevésbé volt jelentős, elfoglaltságaik miatt a PEAC igazi vezetője a diákok közül megválasztott ifjúsági elnök volt. Ezt az is alátámasztja, hogy a korszakban a szervezet többször is nagy adósságot halmozott fel (1929-ben például 5541 pengő és 37 fillérenyi tartozást), melyről a tanárelnökök nem tudtak. A hallgatók ugyanis rendszeresen saját elképzeléseik mentén cselekedtek, költségeiket elhallgatták az oktatók elől.¹⁵⁷

Több oktató részt vett a Magyar Atlétikai Szövetség (MASz) délnyugati kerületének megszervezésében. Az alakuló közgyűlést 1927 márciusában tartották, elnöknek Imre Józsefet, a PEAC akkori tanárelnökét, alelnöknek Károly Gyulát, a PAC vezetőjét választották.¹⁵⁸ A szervezet célkitűzése a sportesemények népszerűsítése, a vidéki városok bevonása, illetve egy támogató és érdeklődő bázis kialakítása volt.¹⁵⁹

Az 1930-as évek végétől egyre meghatározóbbá váltak a katonai nevelést biztosító sportegyesületek is. A Pécsi Egyetemi Repülő Klub (PERC) 1940 februárjában alakult, hogy új életre keltse a hosszú ideje stagnáló sportrepülést és pilótaképzést a városban.¹⁶⁰ Az 1940-es években a vitorlásrepülő-oktatást a PERC három géppel végezte, melybe beletartozott a többhetes repülő táborok szervezése.¹⁶¹ A szervezet működését az Erzsébet Tudományegyetem is támogatta annak honvédelmi jelentősége miatt, engedélyezte a hallgatók belépését is.¹⁶² Tanárelnöke Faluhelyi Ferenc, a Nemzetközi Jogi Intézet vezetője lett.¹⁶³

A Horthy-korszakban a sportokhoz hasonló népszerűsége tett szert a természetjárás. Számos új turistaegyesület alakult ekkoriban, a korábban létrejött szervezetek taglétszáma felduzzadt. A szabadban szervezett testmozgás nemcsak olcsó, de tartalmas kikapcsolódást kínált valamennyi társadalmi csoportnak.¹⁶⁴ Pécsen a legnagyobb természetjáró szervezet az 1891-ben alakult Mecsek Egyesület, valamint az 1911-ben létrejött Természetbarátok Turista Egyesületének pécsi fiókjá volt. Utóbbi tevékenységébe egy professzor sem kapcsolódott be, az egyesület célja ugyanis – szociáldemokrata jellegéből adódóan – a munkásság egészséges életmódjának kialakítása volt, így elsősorban munkásokat vártak soraikba.¹⁶⁵

A Mecsek Egyesületbe viszont huszonnyolc oktató is belépett (a szervezet több mint kétezer taggal bírt). 1937 júniusában a társaság kevesellte az egyetemi tanárok számát az alapító tagok között, azt is nehezményezte, hogy az ETE mint intézmény sem lépett be az örökös tagok sorába (ez 100–100 pengős támogatást jelentett volna a körnek).¹⁶⁶ A professzorok méltányolva az egyesület munkáját a belépés mellett döntöttek, a szer-

¹⁵⁶ Zászlót avatott áldozócsütrörtökön a Pécsi Egyetemi Atlétikai Club. *Dunántúl*, 1930. május 31. 6.

¹⁵⁷ PTE EL VIII.101.a. Az Egyetemi Tanács 1929/1930-es tanévi II. rendes ülése. 1929. október 30., 24. pont.

¹⁵⁸ Imre Józsefet választották meg a MASz délnyugati kerületének elnökévé. *Dunántúl*, 1927. március 8. 8.

¹⁵⁹ S. L.: A MASz délnyugati kerületének tisztújító közgyűlése. *Pécsi Napló*, 1937. március 3. 7.

¹⁶⁰ Ünneplés alakuló közgyűlést tart (...) a Pécsi Egyetemi Repülő Club. *Dunántúl*, 1940. február 25. 4.

¹⁶¹ A PERC közgyűlése. *Pécsi Napló*, 1943. május 29. 2.

¹⁶² PTE EL VIII.101.a. Az Egyetemi Tanács 1938/1939-es tanévi VI. rendes ülése. 1939. február 28., 34. pont.

¹⁶³ Ünneplés alakuló közgyűlést tart (...) a Pécsi Egyetemi Repülő Club. *Dunántúl*, 1940. február 25. 4.

¹⁶⁴ KORMÁNY 2021. 104–105., 107–115., 119.

¹⁶⁵ VAMOS 2022. 244–246.

¹⁶⁶ PTE EL VIII.101.a. Az Egyetemi Tanács 1936/1937-es tanévi IX. rendes ülése. 1937. május 31., 15. pont. Egy szervezetben az alapító, illetve az örökös tagok fizették a legnagyobb tagdíjat. A befizetett összegekkel jelentősen hozzájárultak az egyesület hatékony működéséhez.

vezet ugyanis nemcsak turistaútvonalakat és menedékházakat létesített, de hozzájárult a Mecsek-kultusz terjesztéséhez is.¹⁶⁷

Az oktatók között az egyik legaktívabb tag Reuter Camillo ideggyógyász-professzor volt, aki 1928-tól örökös tagja volt a szervezetnek, 1935 és 1948 között pedig az alelnöki posztot töltötte be. Mindezen tevékenységével alakítója és formálója volt a kör szellemiségének.¹⁶⁸ Az egyesület életébe igyekezett bevonni klinikájának orvosait, hallgatóit és rokonait is.¹⁶⁹ Gyakran szervezett kirándulásokat (például a Jakab-hegyre vagy az orfűi vízfőhöz). Unokája visszaemlékezése szerint ezeken a közös túrázásokon és szalonasütögetéseken a professzor teljesen új oldalát mutatta meg kollégáinak és tanítványainak.¹⁷⁰

Összegzés

A Horthy-korszakban az Erzsébet Tudományegyetem valamennyi oktatója, ha eltérő mértékben és intenzitással is, de kivette a részét az országos és a pécsi egyesületi életből. Azonban az, hogy az egyetemi tanárok tevékenysége milyen széles spektrumon mozgott, milyen szervezetekben szereztek tagságot, fakultásokként és természetesen egyénenként eltért. Egyesek tudományos karrierjükre és pályafutásukra koncentrálnak inkább a szakmai elismerést jelentő külföldi/országos egyesületekben vállaltak szerepet, abban bízva, hogy bővíthetik a már meglévő szakmai kapcsolatrendszerüket. Mások éppolyan fontosnak tartották a lokális és hazai szervezeti tagságuk fenntartását, így egyszerűen lehettek részesei a tudományos és a pécsi közéletnek. Azok az egyetemi tanárok, akik korábban már kötődtek Pécshez (születés, tanulmány, munkahely), rendszerint a helyi egyesületek munkájába kapcsolódtak be. Eltérő volt persze, hogy az oktatók hány szervezetben munkálkodtak és abban milyen tisztségeket vállaltak, ugyanis míg Ángyán János harminc különféle egyesületben, mások ötnél is kevesebb társaságban voltak tagok. Mindezt az egyetemi tanárok személyes érdeklődése, motivációja, származása, korábban kialakított pécsi kapcsolatai, illetve a városi lehetőségek határozták meg.

A Pécsre érkező professzorok gyorsan bekapcsolódtak a város közéletébe, sokoldalú tevékenységet végeztek a helyi tudományos, kulturális, társadalmi és sportegyesületekben. Munkájukért cserébe fizetséget nem vártak, sőt, a célok megvalósítását nemcsak szabadidejük ráfordításával, de anyagi áldozatokkal is támogatták. A pécsi szervezetek munkájában való részvétel nemcsak elvégzendő feladatokat, de potenciális kikapcsolódást és szórakozási lehetőséget is kínált nekik. Amellett, hogy hozzájárultak a kulturális közeg felpozíciójához és színésítették a társasági életet, jó kapcsolatot alakíthattak ki a városi elittel, illetve a hasonló érdeklődésű értelmiségiekkel. Az összejöveteleken életre szóló baráti és szakmai kapcsolatok születhettek. A tanári kar, a helyi prominensek, illetve a lokális társadalom rendszeres érintkezése erősítette a közösségi érzést, valamint a városba költöző professzorok pécsivé válását.

Az orvos- és jogászprofesszorok hasonló arányban kapcsolódtak be a helyi tudományos, kulturális, társadalmi és sportegyesületek életébe, a bölcsészek azonban kisebb mértékben vették ki részüket a pécsi szervezetek munkájából – ez alól csak a harmincas

¹⁶⁷ VAMOS 2022. 72–74.

¹⁶⁸ REUTER 2015. 113–114.

¹⁶⁹ A Mecsek Egyesület köréből. *Dunántúl*, 1926. március 16. 6.

¹⁷⁰ REUTER 2015. 114–118.

években alapított Janus Pannonius Társaság jelentett kivételt. Csekély aktivitásuk mögött egyfelől a társadalmi, sport- stb. egyesületek iránti érdektelenségük, másfelől a kar bezárásának veszélye és a tudományos infrastruktúra fejletlensége állt. Egy kifejezetten bölcsész tematikájú helyi egyesület létrehozását viszont szakmai, illetve kikapcsolódás szempontjából is fontosnak tartották.

A professzorok között összességében a legnépszerűbb szervezet a Mecsek Egyesület volt, melyhez elsősorban az orvosok, kisebb részben a jogászok és a bölcsészek csatlakoztak. Hasonló súlyt képviselt az Erzsébet Tudományegyetem Tudományos Szövetsége, melynek irányításában ugyancsak az orvosok vállalták a legtöbb feladatot. Az 1923-ban Pécsre költözött Erzsébet Tudományegyetem több szempontból élénkítette a helyi szervezeti életet. A vizsgált korszakban a felsőoktatási intézményen belül/mellett nem egy egyesület működött, például a PEAC vagy a PERC. Az egyetemi oktatók a már meglévő szervezetekben is sokszor vezetői pozíciót nyertek el, mellyel több kezdeményezés elindítóivá váltak. Mindezzel elősegítették a város társadalmi és kulturális életének fejlődését, növelték a megyeszékhely idegenforgalmát, népnevelő funkciót láttak el, szórakozási lehetőségeket teremtettek, illetve emelték a város hírnevét és presztízsét.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

PTE EL	Pécsi Tudományegyetem Egyetemi Levéltár
VIII.101.b.	Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem iratai, A Pécsi Egyetem Rektori Hivatalának iratai, Iktatott iratok (1923–1939)
VIII.102.j.	Intézeti alkalmazottak és hallgatók törzslapjai (1923–1945)
MNL BaVL	Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Vármegyei Levéltára
IV.1406.a.	Pécs Város Tanácsának iratai, Tanácsülési jegyzőkönyvek és határozatok jegyzőkönyve (1874–1929)
IV.1406.g.	Pécs Város Tanácsának iratai, „E” Főjegyzői (Elnöki) ügyosztály iratai (1902–1929)

SAJTÓFORRÁSOK

Dunántúl, 1923–1930, 1933, 1937–1941, 1944
Pécsi Lapok, 1925
Pécsi Napló, 1926–1927, 1930–1941, 1943
Színházi Élet, 1933

IRODALOM

BAUMANN 2023 BAUMANN Fruzsina Katalin: Klebelsberg Kuno és Szeged. In: *Trianon Doktorandusz Konferenciasorozat Tanulmánykötet*. Szerk. MOLNÁR Dániel – MOLNÁR Dóra. Budapest, 2023. 107–115.

- BENE 2014 BENE Krisztián: Egy „francia család” Pécssett: Birkás Géza és a magyar Királyi Erzsébet Tudomány-egyetem Francia Intézete. In: *Rangos familiák – jeles személyek a 18–20. századi Dél-Dunántúlon*. Szerk. ÓDOR Imre. Pécs, 2014. 335–353. (Baranyai történelmi közlemények. A Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltárának évkönyve 6.)
- BÉDI 1994 BÉDI Imre: *A Pécsi Egyetemi Kisebbségi Intézet (1936–1949)*. Pécs, 1994.
- BORBÍRÓ 2007 BORBÍRÓ Fanni: Budapesti nőegyletek 1862–1904. In: *A nők világa. Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok*. Szerk. FÁBRI Anna – VÁRKONYI Gábor. Budapest, 2007. 185–207.
- BŐSZE 1997 BŐSZE Sándor: „Az egyesületi élet a polgári szabadság...” *Somogy megye egyesületei a dualizmus korában*. Kaposvár, 1997. (Somogyi almanach 53.)
- BROCKLISS 2000 BROCKLISS, Laurence: Gown and Town. The University and the City in Europe, 1200–2000. *Minerva* 38. (2000):2. 147–170.
- BUOCZ 1992 BUOCZ Terézia: Járdányi Paulovics István 1892–1952. *Műemlékvédelmi Szemle* 2. (1992):1. 93–96.
- CSAPÓ 2008 CSAPÓ Zsuzsanna: Faluhelyi Ferenc, a nemzetközi jog első pécsi professzora. In: *Pécsi jogászprofesszorok emlékezete (1923–2008). Antológia*. Szerk. KAJTÁR István. Pécs, 2008. 179–194.
- CSIZMADIA 1967 CSIZMADIA Andor: A jogtörténeti oktatás a pécsi tudományegyetemen a két világháború között. In: *Jubileumi tanulmányok. II. kötet*. Szerk. PAP Tibor. Pécs, 1967. 107–128.
- CSÖNDES 2009 CSÖNDES Mónika: A magánjog oktatása a jogakadémián, különös tekintettel Schaurek Rafael munkásságára. In: *A Pécsi Püspöki Joglyceum emlékezete 1833–1923*. Szerk. KAJTÁR István – POHÁNKA Éva. Pécs, 2009. 105–127.
- DEZSŐ 2019 DEZSŐ Krisztina: Heim Pál professzor emlékezete Pécssett. *TGYOblog*, 2019. október 23. (<https://tgyoblog.lib.pte.hu/heim-pal-professzor-emlekezete-pecsett/>) [2024.09.24.]
- DEZSŐ 2021 DEZSŐ Krisztina: „Az egyetemeknek kulturális feladata nemcsak a tantermekre szorítkozik, hanem a társadalmi életre is” – A pécsi Erzsébet Tudományegyetem Tudományos Szövetségének tevékenysége. *TGYOblog*, 2021. október 6. (<https://tgyoblog.lib.pte.hu/az-egyetemeknek-kulturalis-feladata-nemcsak-a-tantermekre-szoritkozik-hanem-a-tarsadalmi-életre-is-scipiades-elemer-a-pecsi-erzsebet-tudományegyetem-tudományos-szovetsegnek-tev/>) [2024.09.24.]
- DÖVÉNYI 2022 DÖVÉNYI Zoltán: Prinz Gyula Pécssett. *Per Aspera ad Astra* 9. (2022):2. 197–195.

- F. PÉCHY 2010 F. PÉCHY Gabriella: „Hittel, bizalommal és idealizmussal” – A tudomány és a tanítványok szolgálatában. A nyelv- és irodalomtudomány néhai professzora, Birkás Géza portréja. *Mester és Tanítvány* 7. (2010):27. 150–158.
- FIGLER 2002 FIGLER Csilla: Zolnai Gyula nyelvtudós. *Pécsi Szemle* 5. (2002):3. 98–111.
- FIGLER 2004a FIGLER Csilla: Tolnai Vilmos pécsi nyelvészprofesszor (1870–1937). *Pécsi Szemle* 7. (2004):1. 100–102.
- FIGLER 2004b FIGLER Csilla: Klemm Antal nyelvészprofesszor (1883–1963). *Pécsi Szemle* 7. (2004):2. 41–50.
- GÁL 2008 GÁL István László: Losonczy István. In: *Pécsi jogászprofesszorok emlékezete (1923–2008). Antológia*. Szerk. KAJTÁR István. Pécs, 2008. 59–69.
- GÁSPÁR 2008 GÁSPÁR Gabriella: Halasy-Nagy József a Pécsi Erzsébet Tudományegyetem rektora, tudományszervező filozófus. *Pécsi Szemle* 11. (2008):2. 76–80.
- GYÁNI 2010 GYÁNI Gábor: Individualizálódás és civil társadalom. Történeti érvek, elméleti megfontolások. *Történelmi Szemle* 52. (2010):4. 485–495.
- HALASY-NAGY 1999 HALASY-NAGY József: Summa vitae. In: *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Irodalom- és művészettörténeti tanulmányok* 2. Szerk. LENGYEL András. Szeged, 1999. 207–237.
- HAVASRÉTI 1997 HAVASRÉTI József: Kerényi Károly és a pécsi egyetem. *Jelenkor* 40. (1997):9. 901–905.
- HAVASRÉTI 2010 HAVASRÉTI József: A „Táj” és a „Szellem” – Kerényi Károly és Pécs (1934–1940). In: *A város láthatatlan mintázata – Pécs városa mint az emlékezet helye*. Szerk. HAVASRÉTI József – K. HORVÁTH Zsolt – SZIJÁRTÓ Zsolt. Budapest – Pécs, 2010. 19–48.
- JUSZTINGER 2008 JUSZTINGER János: Pázmány Zoltán (1869–1948). In: *Pécsi jogászprofesszorok emlékezete (1923–2008). Antológia*. Szerk. KAJTÁR István. Pécs, 2008. 291–301.
- KAJTÁR – POHÁNKA 2009 *A Pécsi Püspöki Joglyceum emlékezete 1833–1923*. Szerk. KAJTÁR István – POHÁNKA Éva. Pécs, 2009.
- KAJTÁR 2008 *Pécsi jogászprofesszorok emlékezete (1923–2008). Antológia*. Szerk. KAJTÁR István. Pécs, 2008. 59–69.
- KISS 2006 KISS Zsuzsanna: Tóth Árpád: Önszerveződő polgárok. A pesti egyesületek társadalomtörténete a reformkorban. A múlt ösvé-nyein. *Korall* 7. (2006): 23. 223–228.
- KOCSIS 1999 KOCSIS Mihály: Weszely Ödön munkássága a Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetemen. *Iskolakultúra* 9. (1999):8. 114–125.

- KOCSIS 2018 Kocsis Éva: Adalékok Faluhelyi Ferenc diákéveihez és tanári munkásságához a Pécsi Püspöki Joglyceum, majd a pécsi Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem kötelékében. In: *Tanulmányok Ódor Imre emlékére*. Szerk. GYÁNTI István – KULT László. Pécs, 2018. 289–298.
- KORMÁNY 2021 KORMÁNY Ákos: A munkás természetjárók és a polgári világ kapcsolata a Horthy-korszakban. *Múltunk* 66. (2021):2. 101–39.
- KOVÁCS – TAKÁCS 2020 Kovács I. Gábor – TAKÁCS Árpád: Ángyán Jánosnak, a m. kir. Erzsébet Tudományegyetem Orvostudományi Karán a belgyógyászat nyilvános rendes tanárának atipikus családfája és életút-leírása. *Per Aspera ad Astra* 7. (2020):2. 123–139.
- KOVÁCS 2015 Kovács I. Gábor: Kérészy Zoltánnak, a m. kir. Erzsébet Tudományegyetem magyar alkotmány- és jogtörténet nyilvános rendes tanárának, az egyházjog és a politika jogosított tanárának életrajzi adataira és életút-leírása. *Per Aspera ad Astra* 2. (2015):2. 104–112.
- KRAJKÓ 2000 KRAJKÓ Gyula: Prinz Gyula oktatási tevékenysége. In: *Prinz Gyula a tudós és az ember*. Szerk. TÉSITS Róbert – TÓTH József. Pécs, 2000. 27–31.
- LENGVÁRI 2004 LENGVÁRI István: A város és az „árva leány” – Pécs és az Erzsébet Tudományegyetem. *Limes* 17. (2004):4. 83–92.
- LENGVÁRI 2009 LENGVÁRI István: Jogakadémiai tanárok, mint egyetemi vezetők az Erzsébet Tudományegyetem első pécsi évtizedében. In: *A Pécsi Püspöki Joglyceum emlékezete 1833–1923*. Szerk. KAJTÁR István – POHÁNKA Éva. Pécs, 2009. 193–203.
- LENGVÁRI – SCHMELCZER-POHÁNKA 2017 LENGVÁRI István – SCHMELCZER-POHÁNKA Éva: A Pozsonyi, majd Pécs M. Kir. Erzsébet Tudományegyetem. In: *A pécsi felsőoktatás évszázadai*. Szerk. FEDELES Tamás – LENGVÁRI István – SCHMELCZER-POHÁNKA Éva – POLYÁK Petra. Pécs, 2017. 49–83.
- PEA 2015 *Pécsi Egyetemi Almanach I. kötet. 1367–1950*. Szerk. LENGVÁRI István. Pécs, 2015.
- LENGVÁRI 2016 LENGVÁRI István: Thienemann Tivadar az Erzsébet Tudományegyetemen. In: *Thienemann Tivadar és a mai szaktudományok. Írások születése 125. évfordulójára*. Szerk. P. MÜLLER Péter. Pécs, 2016. 162–173.
- LENGVÁRI 2018 LENGVÁRI István: Az Erzsébet Tudományegyetem oktatói. Kutatási lehetőségek egy új adatbázis kapcsán. In: *Universitas Historia. Tanulmányos a 70 éves Szögi László tiszteletére*. Szerk. DRASKÓCZY István – VARGA Júlia – ZSIDI Vilmos. Budapest, 2018. 303–307.

- MEDVE 1993 MEDVE Zoltán: Hodinka Antal pécsi évei. In: *Hodinka Antal Emlékkönyv. Tanulmányok Hodinka Antal tiszteletére*. Szerk. UDVARI István. Nyíregyháza, 1993. 67–86.
- MEUSBURGER 2018 MEUSBURGER, Peter: Knowledge Environments at Universities: Some Theoretical and Methodological Considerations. In: *Geographies of the University. Knowledge and Space. Volume 12*. Ed. MEUSBURGER, Peter – HEFFERNAN, Michael – SUARSANA, Laura. Cham, 2018. 253–290.
- MÉREG 2017 MÉREG Martin: Joglíceum, jogtudományi kar, kényszernyugdíj – Schaurek Rafael vázlatos pályaképe a 20. század első felében. *TGYOblog*, 2017. február 24. (<https://tgyoblog.lib.pte.hu/jogliceum-jogtudomanyi-kar-kenyszernyugdij-schaurek-rafael-vazlatos-palyakepe-a-20-szazad-első-feleben/>) [2024.09.24.]
- MONORI 2008 MONORI Gábor: Krisztics Sándor (1890–1966). In: *Pécsi jogászp-rofesszorok emlékezete (1923–2008). Antológia*. Szerk. KAJTÁR István. Pécs, 2008. 93–99.
- NÁDOR 1985 NÁDOR Tamás: Adatok és dokumentumok a pécsi ünnepi játékok történetéből (1933–1938). In: *Baranyai helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár évkönyve, 1983–1984*. Szerk. SZITA László. Pécs, 1985. 415–445.
- NÓNAY 1980 NÓNAY Tibor: Megemlékezés ifj. Imre Józsefre. *Orvosi Hetilap* 121. (1980):4. 221–223.
- OLASZ 1999 OLASZ István: Az Erzsébet Tudományegyetem Bölcsészkarának munkássága II. A kor szellemi áramlatai. *Pécsi Szemle* 2. (1999):4. 55–62.
- OLASZ 2001 OLASZ István: Hetven éve alakult meg a Janus Pannonius irodalmi társaság. *Pécsi Szemle* 4. (2001):4. 58–67.
- ÓRIÁS 2006 ÓRIÁS Nándor: *Emlékeim töredékei*. Szerk. ÁDÁM Antal. Pécs, 2006.
- PÁLMAI 2017 PÁLMAI Dóra: Heim Pál emlékére. *TGYOblog*, 2017. március 29. (<https://tgyoblog.wordpress.com/2017/03/29/heim-pal-emlekere/>) [2024.09.24.]
- PÓKECZ 2005 PÓKECZ Kovács Attila: Bozóky Géza, a pécsi kereskedelmi jog első egyetemi tanára. In: *Jogtörténeti tanulmányok VIII*. Szerk. BÉLI Gábor – KAJTÁR István – SZEKERES Róbert. Pécs, 2005. 431–441.
- POLYÁK 2020 POLYÁK Petra: Társasági élet az egyetemen. *Per Aspera ad Astra* 7. (2020):1. 152–158.

- RAPOSA 2023 RAPOSA Vivien Kitti: A Turul Bajtársi Szövetség szervezeti élete és táncos mulatságai a négy magyarországi egyetemvárosban a két világháború között. In: *A PEME XXV. – Konferenciájának előadásai (Budapest, 2023. április 27.)*. Szerk. KONCZ István – SZOVA Ilona. Budapest, 2023. 17–190.
- RAPOSA 2024 RAPOSA Vivien Kitti: The Unity of the University Students and the City of Pécs against the Trianon Peace Treaty during the Interwar Period. *Gerundium* 15. (2024):3–4. 1–20.
- REUTER 2015 REUTER Lajos: Dr. Reuter Camillo: arckép és pályarajz III. rész: Mecsek Egyesület – közélet – második világháború – nyugdíjas évek. *Per Aspera ad Astra* 2. (2015):2. 113–139.
- ROZS 2003 ROZS András: Pécs, a befogadó város. In: *A város és egyeteme. Előadások az Erzsébet Tudományegyetem első pécsi tanévnyitójának 80. évfordulója alkalmából*. Szerk. NAGY Ferencné – VONYÓ József. Pécs, 2003. 35–48.
- SCHNEIDER 1985 SCHNEIDER Imre: Dr. Melczer Miklós (1891. dec. 3–1985. márc. 7.). *Orvosi Hetilap* 126. (1985):22. 1327–1328.
- SCHWEITZER 2009 SCHWEITZER Gábor: A „jóformán minden európai nyelven” beszélő professzor. Vasváry Ferenc a Pécsi Püspöki Joglyceumban. In: *A Pécsi Püspöki Joglyceum emlékezete 1833–1923*. Szerk. KAJTÁR István – POHÁNKA Éva. Pécs, 2009. 169–192.
- SCHWEITZER 2018 SCHWEITZER Gábor: „A tisztességes jogtanár”. *Molnár Kálmán pályaképe*. Budapest, 2018.
- SZABÓ 1940 SZABÓ Pál: *A M. Kir. Erzsébet tudományegyetem és irodalmi munkássága*. Pécs, 1940.
- SZABÓ 2008 SZABÓ Gábor: Halasy-Nagy József élete és munkássága. In: *Pécsi jogászprofesszorok emlékezete (1923–2008)*. *Antológia*. Szerk. KAJTÁR István. Pécs, 2008. 81–92.
- SZÁLLÁSI 1992 SZÁLLÁSI Árpád: A dermatológus-etnográfus Berde Károly (1891–1971). *Orvosi Hetilap* 133. (1992):8. 497–499.
- SZEBERÉNYI 2016 SZEBERÉNYI Gábor: Holub József és a Tagányi-könyvtár Pécsre kerülése. Egy „vidéki” történészprofesszori egzisztencia lehetőségfeltételei az 1920-as évek elején (III. befejező közlemény). *Per Aspera ad Astra* 3. (2016):1. 92–107.
- SZŐKE 2008 SZŐKE Gergely László: Vasváry Ferenc. In: *Pécsi jogászprofesszorok emlékezete (1923–2008)*. *Antológia*. Szerk. KAJTÁR István. Pécs, 2008. 313–324.
- THIENEMANN 2010 THIENEMANN Tivadar: *Az utókor címére: Thienemann Tivadar hátrahagyott életrajzi feljegyzései*. Sajtó alá rendezte: KONCZ Lajos. Pécs, 2010.

- TILK 2008 TILK Péter: Molnár Kálmán. In: *Pécsi jogászprofesszorok emlékezete 1923–2008) antológia*. Szerk. KAJTÁR István. Pécs, 2008. 37–43.
- TÓTH – BÖHME – HIMMEL 2012 TÓTH Tamás – BÖHME, Wolfgang – HIMMEL, Torsten K. D.: Visszaemlékezés a 80 éve elhunyt báró Fejérváry Géza Gyulára (1894–1932). *Erdészettörténeti Közlemények* (2012):86. 115–126.
- UJVÁRY 2016 UJVÁRY Gábor: A „csodagyerek” és a tudományszervező. Thienemann Tivadar ifjúkori pályája és szerepe a 20. század első felének magyar tudományos közéletében. In: *Thienemann Tivadar és a mai szaktudományok. Írások születése 125. évfordulójára*. Szerk. P. MÜLLER Péter. Pécs, 2016. 115–161.
- VÁMOS 2018 VÁMOS Eszter: *Kinek a kávéház, kinek a kocsmá – A középosztály és az alsóbb osztályok szórakozása Pécssett az 1920-as években*. *Újkor.hu*, 2018. június 15. (<https://ujkor.hu/content/kinek-kavehaz-kinek-kocsmakozeposztaly-es-az-alsobb-osztalyok-szarakozasa-pecsett-az-1920-evekben>) [2024.09.24.]
- VÁMOS 2022 VÁMOS Eszter: *Szabadidő és szórakozás a két világháború közötti Pécssett (1921–1941). A pécsi középosztály és az alsóbb társadalmi rétegek szabadidő eltöltésével kapcsolatos szokásai és lehetőségei*. Doktori (PhD) értekezés. Pécs, 2022. (<https://pea.lib.pte.hu/bitstream/handle/pea/34512/vamos-eszter-phd-2022.pdf?sequence=1&isAllowed=y>) [2024.09.24.]
- ZEIDLER 2020 ZEIDLER Miklós: Külpolitika és revízió – Mindent vissza? In: *A Horthy-korszak vitatott kérdései. Konferencia. MTA Székháza, Díszterem. 2020. szeptember 14–15*. Budapest, 2020. 175–196.
- ZEMPLÉNYI – DOBÓ 2001 ZEMPLÉNYI Vera – DOBÓ Attila: A magyar történeti nyelvészet a pécsi egyetemen (1923–2000). *Pécsi Szemle* 4. (2001):1. 97–114.

The Participation of the Professors at Elisabeth University in the Association Life of Pécs During the Interwar Period

by Vivien Kitti Raposa

(Summary)

During the Horthy era, the lecturers at Elisabeth University were involved in both national and local associations. However, the intensity of their participation and the types of organizations they joined varied between faculties and individuals. This study investigates the motivations that prompted lecturers to participate in associations, the scope and nature of their institutional affiliations, the division of their responsibilities between international and regional contexts, the disciplinary distinctions among faculty members of the humanities, medicine, and law, and how they navigated the intersection of scholarly research and associative engagement.

In Pécs, the lecturers quickly became engaged in the public life of the city. They played multifaceted roles in local cultural, social, and sports associations. However, the membership did not necessarily mean actual work and dedication. In some cases, their scientific field required their joining, and in other cases, they became formers of initiatives – particularly if they earned a leadership position. In this way, they promoted the development of Pécs' culture, increased the tourism of the county seat, provided educational function, created entertainment opportunities, and raised the settlement's reputation or prestige.

Tangl Balázs

Szabadidő az Osztrák–Magyar Monarchia haderejében a 19–20. század fordulóján

A mai értelemben vett szabadidő létrejött az ipari társadalom kialakulásához köthető, és a modern időbeliség produktuma. Miközben a tradicionális közösségek időbelisége alapvetően feladatorientált volt, ahol a munka ritmusát az évszakok, a napok és az időjárás változásának megfelelően az ember maga alakította, és így a munkaidő és a munka intenzitása egyenletlen volt, addig az ipari forradalom eredményeképpen kialakuló modern időbeliségben a munkát egységes és összehangolt munkaritmus szabályozta, ahol a munka a természeti tényezőktől függetlenné vált (a világítás elterjedésével akár az éjszakától is).

A kapitalista termelésben a munkának pénzzé alakított időbeli értéke volt, így a kijelölt feladat mérése magával az idővel történt. A tradicionális időfelfogásban keveredtek a földművelés, a háziipar és a háztartás munkái, ezért a munkával eltöltött és a nem munkával eltöltött idő között sem létezett komoly különbség (még ha például profán és szakrális időt már ekkor is meg lehetett különböztetni). Ezzel szemben az ipari forradalom alatt az egymástól elvált otthon és munkahely, az új munkaszervezet, a munkaidő egyre pontosabb mérése a társadalmi idők teljes átalakulásához vezetett, amelynek egyik eredménye a szabadidő megjelenése volt. Még akkor is, ha ennek mértéke, formái és megszervezése időben természetesen folyamatosan változott, alakult.¹

Tanulmányomban a szabadidő fogalmát egy speciális területen, a hadseregen belül kívánom megvizsgálni az általános hadkötelezettség, vagyis az Osztrák–Magyar Monarchia időszakában, mindenekelőtt magyarországi vonatkozásban. Az 1867-es kiegyezéssel Magyarország elfogadta a Monarchia hadseregének a közösségét, és lemondott az önálló nemzeti haderőről. A közös hadsereg ideológiájában megmaradt a korábbi dinasztikus, a nemzetiségek és vallások egyenlőségén alapuló szupranacionális, osztrák állampatrióta ideológiájú haderőnek, mely így a dualista rendszer egyik neuralgikus pontjává vált. Andrássy Gyula miniszterelnök mindössze egy, a közös hadsereg mellett létező önálló magyar honvédség felállítását tudta elérni (a paritás elve alapján létrehozták ennek osztrák párját, a k.k. Landwehrt is), melynek megfelelően a Bécsben székelő közös hadügyminiszter mellett létrejött egy magyar és egy osztrák honvédelmi minisztérium is. Noha a honvédség belső szervezetét elvileg Magyarország maga szabályozhatta, mint a szabadidő esetében is látni fogjuk, a véderő egysége miatt általában a közös hadsereg szabályozásait ültették át.²

Az 1868-as véderőreform legfontosabb, a téma szempontjából is lényeges eleme a porosz mintára bevezetett általános hadkötelezettség volt. A katonai szolgálat tizenkét évig tartott: a közös hadseregnél három év sorhadi szolgálatot hét év tartalék, valamint további két év honvédségi tartalék követett, míg a honvédségben két év aktív és tíz év tartalék-szolgálat volt. Ez persze nem jelentette azt, hogy valamennyi katonai szolgálatra alkalmas sorkötelesnek be kellett vonulnia, mivel az általános hadkötelezettség (mint mindenhol Európában) mindössze a sorozás elvét jelentette, az évi újoncjutalékot törvényben rögzí-

1 THOMPSON 1990; GRANASZTÓI 2016. 101–103.

2 BALLA 2015. 210.

tették.³ Bevezettek azonban egy fontos kivételt is a rendszerben: a középiskolai végzettséggel rendelkezők egyéves önkéntesi jogot kaptak, melynek végén, ha sikeres tiszti vizsgát tettek, tartalékos tiszti rangot kaphattak.⁴

Az általános hadkötelezettségnek köszönhetően a Monarchia haderejében megkülönböztetés nélkül képviselte magát valamennyi társadalmi csoport. A Magyarországon sorozott újoncok, az ország adottságainak megfelelően, túlnyomórészt paraszti közösségekből kerültek ki, de a századfordulóra mind nagyobb számban jelent meg a városi munkásság is.⁵ Ezen társadalmi rétegek a klasszikus totális intézményként működő hadseregben egy számukra teljesen ismeretlen, a modernizmus termékeként létrejött időfelfogással találkoztak, mely mindenekelőtt a fegyelmézést szolgálta.⁶ A laktanyai élet ugyanis mindenfajta tevékenység totális ellenőrzésére és megszervezésére, a katonák idejének teljeskörű, idővel mért pontos be- és felosztására törekedett.⁷ Ahogy Danczer Alfons korabeli propagandakiadványa fogalmazott, a hadseregben „*az örökkévalóság, a munka megszakítatlan összefüggése, a munka folytonossága szolgáltatja a határozó elemet*”.⁸ Éppen ezért a közkatonáknak szabadidőre csak rendkívül korlátozott és szabályozott körülmények között volt lehetősége. Még akkor is, ha a pihenőnapnak számító vasárnap mellett számos ünnepnap létezett, az 1880-as évektől pedig lehetőség volt nyolcnapos szabadságra is,⁹ mely még a civil életben is ismeretlen volt.

Ahogy azonban a 19. század végi civil társadalomban a polgár, az arisztokrata, a munkás, a cseléd, az iparos vagy a földműves társadalmi ideje is különbözött egymástól,¹⁰ úgy a hadseregben is volt egy nagy választóvonal, mely a közkatonák és a tisztikar között húzódott. A legénységgel szemben utóbbi a köznemességből, az arisztokráciából, a nagypolgárságból és a polgári középosztályból állt össze. A korban ugyanakkor jelentős átalakuláson ment keresztül, hiszen már az 1850-es években megindult az a folyamat, mely során egy nemesi tisztikarból a századfordulóra egy polgári tisztikar alakult ki (még az elit fegyvernemnek számító lovasságnál is), és amely a középosztálynak nemcsak részévé, de alakítója is vált.¹¹ Esetükben a munkaidő nem, vagy nem olyan mértékben határozta meg a mindennapok idejének ritmusát, mint az alsóbb társadalmi rétegeknek. Sőt, a polgári lét egyik fontos eleme az idővel való szabad rendelkezés, mely szerves része volt az önállóságnak.¹² Mint látni fogjuk, a legénység idejének totális ellenőrzésével és beosztásával szemben a tisztikar kifejezetten sok szabadidővel rendelkezett.

³ BALLA 2015. 229–230.

⁴ BALLA 2015. 245–246.

⁵ Mivel az egyes alakulatokat területi alapon egészítették ki, így minden ezred legénységének társadalmi összetétele döntően a sorozási területtől függött. Így teljesen más jellemezte például a budapesti cs. és kir. 32. gyalogezredet, mint például a máramarosi cs. és kir. 85. gyalogezredet. Lásd: BALLA 2015. 213.

⁶ A totális intézményekre és a fegyelmezésre lásd Erving Goffmann és Michel Foucault klasszikus műveit. GOFFMAN 1961 és FOUCAULT 1990.

⁷ TANGL 2018. 30–37.

⁸ DANCZER 1889. 196.

⁹ Hivatalosan a szabadságolás a katonai terminológiában a tartalékba helyezést jelentette, és ettől megkülönböztette az aktív szolgálat alatt járó ideiglenes szabadságolást (zeitliche Beurlaubung). Az egyszerűség kedvéért azonban a továbbiakban csak a szabadság kifejezést használom.

¹⁰ GRANASZTÓI 2016. 108–110.

¹¹ HAJDU 1999. 131–153.

¹² GYÁNI 1999. 56–62.; GRANASZTÓI 2000. 108–110.

Végezetül tisztázni kell magának a szabadidőnek a fogalmát. Az a megközelítés ugyanis a katonai szolgálat esetében nem alkalmazható, mely a szabadidőt a munkaidőn túl fennmaradó időként határozza meg. Ennek oka, hogy már maga a munkaidő is nehezen értelmezhető, hiszen a katonai szolgálat tulajdonképpen folyamatos és kötelező feladatok sora volt. A laktanyából nem lehetett a nap végén hazamenni, a katona a „munkahelyén” élt, ahol a napi tevékenységét mindenre kiterjedően beosztották. Meg volt az ideje az ébresztőnek és a takarodónak, az étkezésnek, a kirukkolásnak, a gyakorlatoknak, a legénységi és altisztai iskoláknak, valamint az egyéb kötelező feladatoknak (például takarítás, ruhaápolás, lovak ellátása, őrségben állás stb.). Nemcsak a napoknak, de az éveknek is pontosan szabályozott ritmusa volt a kiképzés egyes szakaszainak megfelelően.¹³

Sokkal célravezetőbb, ha a szabadidőt úgy határozzuk meg, hogy az az idő, mellyel a katona a kötelező feladatokon és a testi szükségleteken túl szabadon rendelkezhetett. Ehhez ugyanakkor rögtön azt is hozzá kell tenni, hogy ilyen is csak megkötésekkel létezett, hiszen a kimenő engedélyhez és feltételekhez volt kötve, a laktanyában pedig a totális intézményeknek megfelelően szabályok és állandó felügyelet korlátozta, mit csinálhat és mit nem a szabadidejében.

A legénységtől eltért a tisztikar esete. Az ő helyzetük – ahogy már említettem – alapvetően a polgári középosztályéhoz hasonlított, amennyiben viszonylag szabadon rendelkezhetett az idejével. A tiszteknek, mint látni fogjuk, egyrészt meglehetősen kevés kötelező feladata volt a mindennapokban, másrészt egy részük nem is a laktanyában, hanem önállóan (vagy társaival közösen) bérelt városi lakásban lakott. De a kaszárnyában való elhelyezés sem jelentett korlátot, hiszen a tiszték mozgása (a legénységgel ellentétben) szabad volt.

A fentiekből látható, hogy a tisztikar és a legénység társadalmi ideje egymástól gyökeresen eltért, ezért maga a szabadidő is különbözött egymástól. Emiatt az alábbiakban külön-külön foglalkozom velük. A téma nagysága és összetettsége miatt természetesen aligha lehetséges minden aspektus maradéktalan bemutatása, éppen ezért célom korlátozott. Egyrészt általános áttekintést szeretnék adni a szabadidő és a szabadságolás szabályozásáról a Monarchia hadseregében, ezzel pótolva a szakirodalom egyik adósságát. Másrészt hangsúlyosabban kívánom bemutatni, hogy a közkatonák miképpen töltötték el szabadidejüket, míg a tisztikarról csak egy vázlatos képet szeretnék felrajzolni, annál is inkább, mivel a tisztai életmóddal (és ennek keretében a szabadidővel) a szakirodalom már több alkalommal is foglalkozott.¹⁴ A közkatonák szabadidejének az eltöltését magyarországi viszonylatban, részben visszaemlékezéseken, részben pedig szombathelyi példákön keresztül fogom bemutatni.

¹³ A korszak első felében a hadsereg tekintélyes része még nem laktanyákban volt elhelyezve, hanem a falusi lakosság házaiban (ez volt az egyenkénti elszállásolás), valamint vidéki kis szükségkaszárnyákban. Ezeket csak az 1879-es beszállásolási reformot követően megindult laktanyaépítések eredményeképpen szüntették meg végleg. Az egyenkénti elszállásolás és az egy-két szakasz elhelyezésére alkalmas kvártélyházak esetében természetesen a kiképzés és általában a fegyelmelés lehetőségei és így maga a szabadidő is jelentősen eltértek a laktanyai élettől. Terjedelmi okokból azonban erre a kérdéskörre most nem tudok kitérni, és mindössze a századvégre már általánossá vált laktanyai élettel foglalkozom.

¹⁴ DEÁK 1993. 124–188.; HAJDU 1999. 227–254.; ZÁVODI 2019. 1058–1065.

A tisztikar szabadsága és szabadideje

Mint a bevezetésben már említettem, a tisztikar számára meglehetősen sok szabadidő állt rendelkezésre, és a középosztályhoz hasonlóan idejével többnyire szabadon is rendelkezhetett. A korabeli katonai propagandafüzetekben, de sokszor a tiszti visszaemlékezésekben is gyakran visszatérő szófordulat a „*die schöne, wilde (goldene) Leutnantszeit*”¹⁵ vagyis a szép, vad (vagy arany) hadnagyévek, mely a viszonylag könnyű szolgálatra utal. Az ezredbe érkező fiatal tisztnek ugyanis meglehetősen kevés feladat jutott, hiszen a kiképzés és a legénységi iskolák délelőtt és délután, általában napi hat-nyolc óra elfoglaltságot jelentett. „*A rendes szolgálatunk délelőtt 7-től 11-ig és délután 2-től 5-ig tartott. Volt kiképzés a gyakorlótéren és egyszerű tanítás.*” – emlékezett Theodor von Zeynek csapatszolgálati éveire.¹⁶ Ezen túl csak alkalmanként jutott feladat, például az ezred és a tisztikar ügyeinek intézésében, vagy amikor ügyeletes tisztnek osztották be őket, illetve a hadgyakorlatok idején.¹⁷

A tiszték szabadidejének az eltöltését leginkább a tiszti presztízsnak és a középosztályi ideál formai jegyeinek való megfelelés határozta meg. A viselkedési illemszabályokra és általában a tiszti életmódra vonatkozóan éppen ezért számos oktatókönyv állt rendelkezésre a korban, melyek szigorú betartására azonban csak korlátozottan volt lehetőség. Nemcsak azok sokszor abszurd jellege miatt, de például anyagi okokból is, hiszen a tiszték fizetése (különösen az alacsonyabb rangúaké) csak korlátozottan volt elegendő a középosztályi életforma fenntartására.¹⁸

A tiszték szabadidejük egy jelentős részét egymás között töltötték el, melyet bizonyos mértékig a hadsereg is elvárt, elsősorban az ezreden belüli testületi szellem ápolása érdekében. Ennek színterei a tiszti ebéd, a tudományos egyesületek és a tiszti kaszinók voltak. A tiszti ebéd (melynek étkezéje a laktanyában volt) intézménye először 1878-ban jelent meg a cs. és kir. 36. gyalogezredben Rudolf főherceg kezdeményezésére, melyet aztán később az egész haderőben bevezettek, és azon bizonyos időközönként minden tisztnek meg kellett jelennie. Ennek persze voltak praktikus, anyagi okai is, hiszen a szegényebb, csak a fizetésből élő fiatal tiszték megfelelő étkezéshez juthattak, valamint elkerülhették például, hogy egy olcsó vendéglátóhelyen „rargon aluli” társaságba keveredjenek. De itt mutatkozhattak be és ismerkedhettek meg például társaikkal az újonnan beosztott tiszték is.¹⁹

Egészen másfajta szerepet töltöttek be a katonai tudományos egyesületek. Ezek az 1860-as évek végétől kezdve terjedtek el, de csak a legnagyobb helyőrségekben, elsőként természetesen Bécsben (der Wiener Militär-Wissenschaftliche Verein), amely a többi egyesületnek a mintaintézményévé is vált. Magyarországon Budapesten, Pozsonyban, Komáromban, Kassán, Nagyváradon, Temesváron, Nagyszébenben és Kolozsvárott van tudomásunk ilyen intézményekről.²⁰ Az egyesületek saját könyvtárral rendelkeztek, valamint hadijátékokat és rendszeres előadásokat szerveztek, melyeket adott esetben publikál-

15 A kifejezés különösen Carl Freiherr von Torresani népszerű regénye nyomán vált elterjedtté. *Aus der schönen, wilden Lieutenants-Zeit. Roman aus dem österreichischen Cavallerieleben.* Dresden und Leipzig, E. Pierson's Verlag, 1889.

16 ZEYNEK 2009. 94.

17 DEÁK 1993. 126.

18 HAJDU 1999. 235–239.; ZÁVODI 2016. 1058–1061.

19 DANCZER 1889. 120–125.

20 RÓZSA 2020. 159–160.

tak is (például a bécsi egylet rangos időszak kiadványában, az *Organ des Wiener Militär-Wissenschaftlichen Vereins*-ben).²¹

A tisztek társas összejeveleinek fő színterei ugyanakkor a tisztí kaszinók voltak. Ezeknek a nagyobb helyőrségekben az összes tiszt a tagja volt fegyvernemtől és beosztástól függetlenül, sőt sokszor közösen működtek a tudományos egyesületekkel. Ezek általában külön székházzal is rendelkeztek. A legtöbb közepes és kisebb helyőrségen azonban a tisztí kaszinó egy-egy alakulaton belül működött, és a laktanyában a tisztí étkezde mellett rendeztek be neki egy külön helyiséget. A kaszinók elsősorban bálók, táncestélyek, zene- és szavalóestélyek, bankettek helyszínei voltak, mely társas eseményekre a civilek nem, vagy csak korlátozottan léphettek be. Azon helyőrségekben, ahol tudományos egyesület nem működött, ennek a színtere is a kaszinó volt, mely saját könyvtárral rendelkezett, és itt tartották az előadásokat is.²²

Amennyiben a tisztek nem egymás körében akarták szabadidejüket eltölteni, akkor mindenképp a városi középosztállyal, a nagypolgársággal, a vármegyei dzsentrivel, adott esetben az arisztokráciával keresték a társaságot. A századfordulóra a magyar társadalomnak a katonai tisztkarral szembeni, kiegyezéskor meglévő ellenséges érzelmei már jórészt eltűntek, sőt, a tisztikar kifejezetten nagy presztízzsel rendelkezett, és tagjai szívesen látott vendégek voltak a helyi elitek rendezvényein.²³ Lázár Károly, a cs. és kir. 14. huszárezred tisztje például így emlékezett vissza kassai és nyíregyházi szolgálatára a századfordulón: „*Két év leforgása alatt sok házimulatságon voltam meghíva, azon kívül bálokon Kassán, Miskolcon, Rimaszombaton, Nyíregyházán, de sehol nem tapasztaltam és láttam olyan jókedélyű embereket, mint Sárosban*”.²⁴ A Nyíregyházához hasonló vidéki garnizonok természetesen jóval szerényebb lehetőségeket nyújtottak, mint Bécs, Budapest vagy a nagyobb regionális központok. Éppen ezért voltak gyakoriak a tisztek maguk rendezte multságai is vendéglőkben és kávéházakban, melyek egyben botrányok forrásai is voltak. „*Természetesen gyakoriak voltak a mulatozások, mert más szórakozás nem igen adódott ezen vidéki városban*”.²⁵ A kis és közepes helyőrségeknek volt ugyanakkor egy nagy előnye is, méghozzá a szabadabb légkör. Ismét csak Lázár Károlyt idézve: „*Kassán nem szívesen szolgáltak az ezred tisztjei, mert nagy garnizon volt (...) Akármerre és hova is vezetett az ember útja, minduntalan magasrangú tisztekbe ütközött. Délután elő volt írva attilában, kardosan, fehér kesztyűt kellett viselni. Bezzeg ezzel szemben Nyíregyházán senki sem ellenőrizte az ilyesmit és mindenki úgy járt, ahogyan éppen fel volt öltözve, leginkább egy lovagló pálcával kezében, télen csizmában és csak egylovas talyigán közlekedtünk a mély homok miatt.*”²⁶

Bécsben vagy Budapesten és a Monarchia más nagyvárosaiban ezzel szemben szigorúbb körülmények között, de rengeteg lehetősége volt a tiszteknek. Moritz Auffmanberg von Komaróv bécsi éveire például úgy emlékszik, mint ahol a tisztek „táncgépekként”²⁷ látogatták sorban a bálakat, de Alfred Jansa egyik báli szezonját is a következőképpen jellemzi: „*szinte minden este meghívott engem – egy meglehetősen jó táncost – házi és nyil-*

21 DANCZER 1889. 126–129.

22 DANCZER 1889. 129–135.

23 TANGL 2021. 81–84.

24 HM HIM HL VII. Tgy. 2981. Lázár Károly visszaemlékezése 18.f.

25 HM HIM HL VII. Tgy. 2981. Lázár Károly visszaemlékezése 6.f.

26 HM HIM HL VII. Tgy. 2981. Lázár Károly visszaemlékezése 6.f.

27 AUFFENBERG-KOMARÓV 1921. 37.

város bálókra egy gyönyörű és vicces lányokból álló kör.”²⁸ A nagyobb városokban ráadásul a bálokon, estélyeken és multságokon túl számos egyéb lehetőség állt a tisztek rendelkezésére: koncertek, színházak, operettek vagy éppen balett.²⁹ A különböző rendezvények látogatása azonban korlátozva volt a tisztek számára. A nyilvános bálók, táncestélyeket például nem javasolták, nehogy „ragon aluli” és az egyenruhához méltatlan társaságba keveredjenek. Ehhez hasonlóan a nacionalista vagy bármilyen nemzetiségi alapon szerveződő egyesület, illetve rendezvény látogatása szintén tiltott volt. Hasonló szempontok domináltak egyébként a különböző vendéglátó- és szórakozóhelyek megválogatása esetében is. Mivel azonban az előkelő éttermeket kevés tiszt engedhette meg magának, vagy csak nagyon ritkán, a többségnek a kávéházak váltak a törzshelyévé.³⁰ „Vendéglő csak különleges alkalmakkor látott minket.” – fogalmazott Auffenberg von Komaróv.³¹

A tisztek között népszerű szórakozásnak számítottak a sportok, melyeket a hadvezetés is propagált. Ezeket nemcsak egyénileg űzték, de sok esetben a helyi sportegyesületeknek is tagjai voltak. Természetesen itt elsősorban az úri sportágakra kell gondolni, így mindegyiknél a lovaglásra, céllövészetre, vívásra, de szintén népszerű volt az úszás vagy éppen a kerékpározás. Az olyan demokratikus sportágak, mint a futball azonban már tilos volt, vagy legalábbis nyilvános keretek között nem lehetett űzni.³²

Külön ki kell emelni a sportok közül a lovassportokat. Azon településeken ugyanis, ahol lovasság állomásozott, a tisztikar rendszeresen rendezett különböző lovas rendezvényeket. Ezek közül a legjelentősebbek a lóversenyek voltak, melyeken az ezred tisztikara állt rajthoz. Azokban a vidéki városokban, ahol a civil lóversenyzés nem honosodott meg a korban, ezek a versenyek nemcsak a tömegek kedvelt szórakozásai, de a helyi (városi és vármegyei) társasági elit egyik legfontosabb eseményei is voltak. Az ezredversenyek mellett szintén jellemző volt a különböző (sokszor jótékonysági akciókkal egybekötött) nyilvános lovasjátékok szervezése, valamint szintén hagyomány volt a lovasezredek tisztjei között a Hubertus-napi vadászlovaglás. Igaz, utóbbiakat a tisztek általában csak maguk között szervezték.³³

Végezetül a tisztek szabadidő-eltöltésével kapcsolatban még két területre kell kitérni. Az egyik, hogy a tisztek szabadidejüket természetesen nemcsak szórakozással és különböző társasági eseményekkel, hanem mindenekelőtt önképzéssel és tanulóval is töltötték. Ez persze egyénfüggő volt, de akinek tehetsége révén komolyabb karrierre volt kilátása, az elsősorban ekkor tudott a különböző tanfolyamokra felkészülni. Egy területen azonban szinte minden tisztnek áldoznia kellett a szabadidejéből, ez pedig a nyelvtanulás volt. A tiszteknek ugyanis kötelezően meg kellett tanulniuk a legénység nyelvét. Ha azt otthonról vagy iskoláiban nem sajátította el, arra a szabadidejében kellett időt áldoznia.³⁴

A másik, amit mindenképpen meg kell említeni, a tisztek mindennapjait, szociális érintkezését, viselkedésüket befolyásoló korlátozások és szabályozások gyakori megszegése. Volt olyan tevékenység, mely felett egyszerűen szemet hunytak a katonai hatóságok. Ilyen volt például a prostitúció kérdése. Ennek a tisztikaron belüli természetességét jól érzékelteti Joseph Roth klasszikus regényének egy jelenete, mikor Carl Joseph von Trotta

²⁸ JANSÁ 2011. 157.

²⁹ AUFFENBERG-KOMARÓV 1921. 37–38.; BROUCEK 2009. 95.

³⁰ DEÁK 1993. 142.

³¹ AUFFENBERG-KOMARÓV 1921. 37.

³² HAJDU 1999. 253–254.

³³ TANGL 2021. 85–88.

³⁴ SCHEER 2022. 83–110.

tisztársai együtt mennek a tiszti kaszinóban tartott mulatságról Frau Horwath bordélyházába.³⁵ Ezzel szemben a (jellemzően fiatal) tisztek által rendezett tivornyáknak és botrányoknak már fegyelmi ügy lett az eredménye.³⁶

A mindennapi feladatokon túl meglévő szabadidőn kívül a tiszteknek és katonai hivatalnokoknak lehetőségük volt hosszabb-rövidebb szabadságot is kivenni. Ennek oka alapvetően az volt, hogy bár a hétköznapokban viszonylag sok szabadidővel rendelkeztek, mégis volt egy, a civil életben nem létező jelentős megkötés: állomáshelyüket nem hagyhatták el. Erre csak a szabadság ideje alatt volt lehetőség. Mivel – ellentétben a tiszti életmóddal – ezzel a szakirodalom tulajdonképpen egyáltalán nem foglalkozott ezidáig, az alábbiakban részletesebben is bemutatom ennek szabályozását a korszakban.³⁷

Az 1868-as hadseregreformot követően a tisztek és katonai hivatalnokok szabadságolására vonatkozó első szabályzat 1872-ben jelent meg, melyet 1885-ben egy második, majd 1894-ben egy harmadik követett (ezt megelőzően egy 1861-es szabályzat volt érvényben).³⁸ Ugyanakkor az egész korszakra jellemző volt, hogy a mindenkor hatályos szabályzatot viszonylag gyakran pontosították vagy kiegészítették, melyek így több újrakiadást is megéltek. Ennek eredményeképpen az 1872-es szabályzat kettő, az 1885-ös hét, az 1894-es pedig három kiadást ért meg (a háború előtt a legutolsót 1910-ben bocsátották ki).

A három szabályzat közül az első kettő alapjait tekintve megegyezett, miközben az 1894-es a rendszer jelentősebb átalakítását eredményezte. Éppen ezért célszerű őket külön-külön megvizsgálni. Az 1872-es és az 1885-ös szabályzat szerint a tiszteknek négy típusú szabadsága volt. Az első a rövid szabadság, melyet nem kellett különösebben megindokolni, a második a családi vagy egyéb személyes okokból, a harmadik az egészségi, végül a negyedik a szolgálati vagy rendkívüli, szolgálatot nem érintő okból kivett szabadság. Utóbbit eredetileg csak számfeletti (illetve később szabadságolt, vagyis tartalékos) állományba való áthelyezéssel lehetett kérni, de ezt a kitélt 1888-ban megszüntették.³⁹

A rövid szabadság egy naptári évben összesen huszonnyolc napot jelentett, de egy alkalommal legfeljebb két hétre lehetett eltávozni. Az 1879-es okkupációt követően a napok számlálásánál bevezettek egy olyan kitélt, hogy a megszállt területeken (Bosznia, Hercegovina és Novi-Pazar) állomásozóknak a szabadságába nem számított bele a tartományon belüli utazás (illetve, ha tengeren indultak útnak, akkor a Fiuméig vagy Triesztig tartó út sem). Emellett, ha valaki Dalmácia területéről indult szabadságra, akkor az oda- és visszaút hajón töltött ideje sem számított bele a szabadnapokba.⁴⁰

Családi, illetve egyéb személyes okokból nyolc hetet lehetett igényelni. Ezt meg lehetett hosszabbítani hat hónapra, vagy két egymás utáni évben is ki lehetett venni, mindkét

35 ROTH 1982. 82.

36 HAJDU 1999. 237.

37 Az alábbiakban (és később a legénység esetében is) elsősorban a közös hadügyminisztérium rendelkezéseit és a közös hadseregben bevett gyakorlatot fogom bemutatni. Ettől azonban lényegileg nem tért el sem a honvédségben, sem pedig a Landwehrben alkalmazott szabályozás. Jóllehet elviekben a három illetékes minisztérium saját hatáskörben dönthetett a szabadságolás kérdéséről, gyakorlati megfontolásokból az mégis egységes volt. Így a honvédelmi minisztérium a közös hadügyminisztérium által kiadott szabályzatokat és utasításokat vette át és tükörfordította a magyarországi és a honvédség szervezeti viszonyainak megfelelő kisebb módosításokkal.

38 VORSCHRIFT 1872; Vorschrift 1885; VORSCHRIFT 1894.

39 VORSCHRIFT 1872 és 1885. 1. §.

40 VORSCHRIFT 1872 és 1885. 2. §.

esetben azonban már szabadságolási díjat kellett fizetni. A személyes okokat egyébként tételesen felsorolták: állami vagy ezzel egyenlőnek elismert polgári szolgálatba való átlépéshez szükséges szolgálati gyakorlat elsajátításához, valamint 1885-től törzshadbírói vizsgára való felkészüléshez lehetett ilyen típusú szabadságot kérni. Emellett a Német Lovagrend novíciusi vizsgájára való felkészüléshez egy évet lehetett igényelni, de szintén csak szabadságolási díj ellenében (ez a passzus a honvédségi szabályból egyébként hiányzik).⁴¹

Egészségi okokból három hónapi szabadságolásra volt lehetőség, melynek hat hónapra való meghosszabbításához orvosi igazolás kellett. Ennél hosszabb szabadságra csak úgy mehetett valaki az aktív szolgálat megtartásával, ha harcban szerzett sebesülésből kifolyólag szorult orvosi ellátásra. Ezt 1885-ben még kiegészítették a szolgálatban szerzett súlyos sérüléssel, illetve betegséggel is.⁴²

Végül a negyedik esetben egyéves szabadságot lehetett kivenni, de ez csak várakozási illetmény vagy minden illetmény beszüntetése mellett volt lehetséges. Az 1872-es rendelet csak annyit említ meg, hogy ez egészségi és szolgálati okokból lehetséges, 1885-ben már sor kerül tételes felsorolásukra is. Így várakozási illetmény mellett hosszabb betegség okozta szolgálatképtelenség, hatvanadik életév vagy a negyvenedik szolgálati év betöltése és mentális betegség esetén, ha bármilyen okból, még a nyugállományba vonulás előtt a szolgálati követelményeknek már nem felelt meg, de máshol még alkalmazható, végül pedig saját kérésre. Minden illetmény beszüntetésével csak akkor lehetett szabadságot kérni, ha egészségi vagy más okból hosszabb időre volt szükség szabadságra. Ezt azonban részletesen indokolni kellett, ráadásul az elbírálásnál figyelembe vették a tiszt vagyoni viszonyait és az erkölcsi magatartását is.⁴³

A szabadságot mindig a felettes katonai hatóságnál kellett kérelmezni szolgálati úton. A szabadságok kiadására és meghosszabbítására jogosult hatóság az igénylő rangjától és beosztásától, valamint a kért szabadság típusától függően változott, mely egy meglehetősen bonyolult struktúrát eredményezett. Ezt a szabályzat melléklete összegezte. A kérelem megadása természetesen nem volt automatikus, a kérvényező elutasításban is részesülhetett, hiszen annak elbírálásánál elsősorban a szolgálati érdekeket vették figyelembe, így mindenekelőtt az aktuális állományviszonyokat a csapattestnél. Bizonyos időszakokban (így például fegyvergyakorlatok alatt) pedig egyáltalán nem is lehetett szabadságot kérelmezni. Maguk a szabadságolások (egy-két kivételtől eltekintve) természetesen mozgósítás idején azonnal semmissé váltak, és a behívó megvárása nélkül, haladéktalanul vissza kellett indulni a szolgálati helyre.⁴⁴

A szabadságolási kérelemben az indoklás mellett meg kellett jelölni a tartózkodási helyet. Ha az nem egyezett meg a szolgálati hellyel, akkor szabadságolási igazolványt állítottak ki, és megérkezésükre jelentkezni kellett az illető katonai parancsnokságnál, illetve külföldön a Monarchia legközelebbi képviselőjénél. Ha valaki külföldre akart utazni, az útlevelet és a hozzá tartozó személyleírást a hadügyminisztérium kérésére a belügyminisztérium állította ki. Ilyenkor egyébként csatolni kellett az összes útítárs adatait is.⁴⁵

⁴¹ VORSCHRIFT 1872 és 1885. 3. §.

⁴² VORSCHRIFT 1872 és 1885. 4. §.

⁴³ VORSCHRIFT 1872 és 1885. 5. §.

⁴⁴ VORSCHRIFT 1872 és 1885. 6. §.

⁴⁵ VORSCHRIFT 1872 és 1885. 8–9. §§.

A számos megkötés mellett egyébként bizonyos kedvezmények is megillették a katonatisztekét. Így például a Monarchia gyógyfürdőiben és gyógyhelyein meghatározott számú ingyenes hely, valamint további fizetős, de fenntartott szálláshelyek álltak rendelkezésre (a legtöbb helyen családtagjaik számára is), melyeket tételesen fel is soroltak (így többek között Baden bei Wien, Hofgastein, Karlsbad, Teplitz-Schönau, Pöstyén vagy éppen Herkulesfürdő). Az ingyenes helyek költségeit vagy a minisztérium fedezte, de léteztek kifejezetten erre a célra létrehozott alapítványok is.⁴⁶

A fenti rendszert alakította át az 1894-es reform, melynek a lényege az volt, hogy immár nem időtartam, hanem a fizetett illetmények alapján határozták meg a szabadságok típusait. Vagyis alapvetően a csoportosításuk változott meg, és némi egyszerűsítésre is sor került. Eszerint szabadságot lehetett teljes illetménnyel, várakozási illetménnyel, szabadságolási díj megfizetése mellett, illetve mindenfajta illetmény nélkül kérni.⁴⁷

Az első kategóriába tulajdonképpen a korábbiak közül az első három került. Eszerint immár évi nyolc hét (vagyis ötvenhat nap) rendes szabadságot lehetett igényelni, akár egyben is, külön indoklás nélkül. Ezzel megszűnt a rövid, a családi, valamint személyes okokból kivett szabadságok megkülönböztetése, egységesítették őket. Szintén ide tartozott a háromhavi betegszabadság, melynek további három hónappal való meghosszabbítása immár teljes illetmény mellett volt lehetséges. Szabadságolási díjat akkor kellett fizetni, ha a nyolcheti szabadságot nem egészségügyi okokból kívánta valaki meghosszabbítani, de azt is részletesen indokolni kellett, és maximum hat hónapos időtartamra lehetett igényelni. Végül a várakozási illetménnyel, illetve a mindenfajta illetmény nélkül kivett szabadságok lényegében nem változtak. Továbbá nem változtak meg alapjaiban a szabadságok igénylésének és kiadásának a módjai sem.

Közkatonák⁴⁸ szabadideje

Szabadság a katonai szolgálat idején

A dualizmus idején nemcsak a tisztikar, de a legénységi állomány is jogosult volt szabadságra. Az erre vonatkozó egységes, részletes szabályozás 1887-ben készült el,⁴⁹ egészen addig különböző szabályzatokban és utasításokban (szolgálati szabályzatban, legénységi iskolák, valamint szolgálati nyilvántartásra vonatkozó utasításokban) voltak erre vonatkozóan útmutatások.

Az 1887-es rendelkezés három különböző típust határozott meg: az indoklás nélkül, személyes, illetve egészségi okokból igényelt szabadságot.⁵⁰ Mielőtt ezek ismertetésébe kezdek, a számos részletszabály közül érdemes kiemelni néhányat. Egyrészt a szabadság

⁴⁶ VORSCHRIFT 1872 és 1885. Anhang.

⁴⁷ VORSCHRIFT 1894. 2. §.

⁴⁸ Formailag a legénységi állományhoz tartoztak a kadétiskolákból kikerülő tisztjelöltek, valamint az egyéves önkéntesek is, akikből a szolgálat végén tartalékos tiszt lehetett. Mivel azonban ez egy speciális és átmeneti helyzet volt, és társadalmi helyzetük lényegében a tisztekkel volt azonos (melyet jól mutat, hogy ők például lakhattak saját lakásban, a laktanyán kívül is), ezért a rájuk vonatkozó különböző szabályzásokat ugyan ismertettem, a szabadidő eltöltésének gyakorlatának bemutatásánál azonban már csak a sorozott közkatonákkal foglalkozom.

⁴⁹ VORSCHRIFT 1887.

⁵⁰ VORSCHRIFT 1887. 2. §.

nem automatikusan járt, azt az igénylőnek a szolgálati szabályzatban rögzített módon, közvetlen felettesnél kellett kérvényezni, melyet aztán annak hosszától függően más-más engedélyezhetett. Így az alosztályparancsnokok két, az osztályparancsnokok négy napi szabadságot engedélyezhettek, az ennél magasabb számú szabadságot pedig a csapattest parancsnoka adhatta ki.⁵¹

Szabadságra csak orvosi vizsgálat mellett, szabadságot adó igazolvány (külföldre távozás esetén útlevél) kiadásával lehetett elmenni a pontos tartózkodási hely megjelölésével, ahol az illetékes parancsnokságon jelentkezési kötelességgel is tartozott a szabadságos katona. Ez idő alatt ugyanúgy katonai joghatóság alá tartozott, és az egyenruháját, valamint az oldalfegyverét is megtarthatta. Végezetül, háború kitörése esetén a szabadság (kivéve az egészségi okokból kapott) természetesen azonnal semmisé vált, és külön utasítás nélkül vissza kellett térni az állomáshelyre.⁵²

Az indoklás nélkül kapható rendes szabadság tartama voltaképpen a szolgálatban eltöltött időtől függött. Így a hároméves kötelező sorkatonai szolgálat ideje alatt az altiszteknek tizennégy, a közkatonáknak pedig nyolcnapi szabadság járt évente. A továbbszolgáló altisztek már nyolc hetet kaphattak, igaz, csak minden második évben. Végül a tisztikörből kikerülő, de még a tiszt rankor meg nem kapó hadapródok, kadétkor és tisztjelöltek az őszi gyakorlatok után hat hetet igényelhettek. Nem kaphattak ugyanakkor ilyen típusú szabadságot az egyéves önkéntesek, a mindössze nyolcheti alapkiképzésre bevonuló póttartalékosok,⁵³ valamint az ideiglenesen (például fegyvergyakorlatra, karhatalmi feladatra) behívott tartalékos állomány.

A szabadságokat egyébként több részletben is ki lehetett venni, de igénylése olyan szigorú szabályokhoz volt kötve, hogy az lényegében mindössze három időszakban volt lehetséges. Szabadságot ugyanis csak a kiképzés szünetelése, illetve fegyvernyugvás ideje alatt lehetett kapni.⁵⁴ Ez praktikusán mindössze három időszakot jelentett: karácsonyt (december 24. és január 1. között), húsvétot (nagycsütörtöktől húsvéthétfőig),⁵⁵ valamint a nyári hadgyakorlatok lefújása (szeptember 16.) és az újoncok bevonulása (október 1.) közötti időszakot.⁵⁶ Ez alól mindössze a továbbszolgáló altisztek jelentettek kivételt, akiknél ilyen kikötés nem volt, és a fegyvergyakorlatokat leszámítva elvileg bármikor igényelhettek szabadságot.

Az, hogy végül megkapta-e az engedélyt a kérelmező, sok mindentől függött, így a fent említett három időszakban közel sem mehetett bárki szabadságra, aki szeretett vol-

⁵¹ VORSCHRIFT 1887. 6. §. Punkt. 1. és 7. §. Punkt 1.

⁵² VORSCHRIFT 1887. 8., 9. és 11. §§.

⁵³ Mivel a Monarchia hadseregének a létszáma törvényileg volt szabályozva, és az újoncok számát évente törvény írta elő, nem volt lehetőség a sorozáson valamennyi alkalmasnak talált férfit tényleges háromévi szolgálatra behívni. Ezért az újoncjutalék felettieket (arról, hogy ki hová került, sorsolás döntött), valamint a kivételt képező tanárokat, papokat, családfenntartókat a póttartalékba sorolták be. A póttartalékosokat nyolc-, 1912-től tízheti alapkiképzést követően leszerelték. BALLA 2015. 230.

⁵⁴ VORSCHRIFT 1887. 3. §.

⁵⁵ INSTRUCTION 1885. Allgemeine Grundsätze. Punkt 9. Mivel a két egyházi ünnep hivatalosan a katolikus ünnepnapár szerint volt meghatározva, ezért némi problémát jelentett az ettől eltérő görögkeleti karácsony és húsvét. Mivel azonban a hadseregben általában tekintettel kellett lenni valamennyi felekezet legnagyobb ünnepeire, előírásaira (így a zsidóknál és a muzulmánoknál is), ha nagyobb szabadságolásra nem is volt lehetőség, de a vallási előírások megtartását a hadvezetés általában rugalmasan kezelte. DIENSTREGLEMENT 1909. 58. §.

⁵⁶ INSTRUCTION 1886.

na.⁵⁷ Ennek pontos gyakorlata a korabeli visszaemlékezésekből jól kirajzolódik.⁵⁸ Így például a regruták az első karácsonyukat még a laktanyában töltötték (legfeljebb a kiváló magaviseletű újoncokat engedték el), és szabadságra először csak húsvétkor mehettek. A legénység egyébként jellemzően csak ezen a két ünnepen mehetett szabadságra, de csak a jó magaviseletű katonák. Ekkor vagy turnusokban engedték el őket rövidebb időre, vagy a teljes időszakra, de akkor egy-egy szakasz felénél több nem mehetett el, sőt, jellemzőbb volt, hogy inkább csak harmada, negyede.⁵⁹ Fegyvernység alatt (noha elviekben volt rá lehetőség) kevésbé volt jellemző nagyobb mérvű szabadságolás. Ennek két oka lehetett. Egyrészt az amúgy is kevés napjukat a katonák inkább az ünnepekre tartalékolták, másrészt ebben az időszakban alapból kevesebben voltak a kaszárnyában, hiszen ekkor szereltek le a kiszolgált harmadévesek, de az elsőéves újoncok még nem vonultak be. Így, ha nem volt muszáj, nem is engedtek el senkit, legfeljebb a továbbszolgáló altiszteket.

Annak, hogy egyszerre nem engedtek el mindenkit szabadságra az ünnepek alatt, praktikus oka volt. A laktanya ugyanis nem ürülhetett ki teljesen, hiszen az alapvető feladatokat (mindenekelőtt az épületek őrzését, a lakrészek rendben tartását, rendkívüli esemény esetén a rend fenntartását, a lovasságnál a lovak ellátását stb.) biztosítani kellett. „*Ki is ápolná a sok lovat, ha mindenki szabadságra menne? Aki szabadságra megy, annak lovat, a magáén kívül, addig más kell gondozza*” – emlékezett vissza Magyar Adorján a cs. és kir. 2. huszárezredben töltött 1907. évi szolgálatára.⁶⁰ Ennek érdekében az egyes hadtestparancsnokságok a karácsonyi és a húsvéti szabadságolások mértékét nem ritkán központilag szabályozták. Emellett a kifejezetten rossz magaviseletű katonákat nem engedték szabadságra, mintegy büntetésként. A fentiek miatt a jogszabály által előírt szabadnapok száma is sokkal inkább számított lehetőségként, semmint köbe vésett szabálynak. A visszaemlékezésekből az is kiderül, hogy az altisztek (különösen a továbbszolgálók) mindig előnyt élveztek, és a legnehezebben a regruták, vagyis az elsőéves újoncok jutottak ki a laktanyából. Ez egyébként tökéletesen megfelelt a legénységen belül uralkodó belső hierarchiának, mely a rang mellett a szolgálatban eltöltött időtől függött.⁶¹

Ezzel együtt is a karácsonyi és a húsvéti nagyobb szabadságolásokat vidéken mindig nagy mulatságokkal ünnepelték. Mezei Sámuel, aki 1907 és 1910 között szolgált a cs. és kir. 15. huszárezredben Miskolcon, a következőképpen emlékezett vissza a Szabolcs vármegyei húsvéti szabadságolásokra: „*Ökörítón már szinte Hagyományá vált, hogy Húsvét első estéjén mindig híres bállok voltak, mivel a katonák Húsvétra kaptak hat napos szabadságot, ezért aztán Húsvét első napján Világra szóló mulatságokat rendeztek. Nem beszélve a híres Verekedésekről Hiszen ez szinte Magyar átok volt. Üssed a gyengébbet!*”⁶² Mezei egyébként a

57 Arról itt nem szólunk külön, hogy természetesen feszült kül- vagy belpolitikai események idején általában teljesen megtiltották a szabadságolást.

58 MAGYAR 1993. 8.; HM HIM HL VII. TGY. 2718. Mezei Sámuel: *A régi békebeli huszár század élete bent a laktanyában és kint a nagygyakorlaton. II. rész. 1909–1910.* 18.

59 Álljon itt két példa a IV. (Budapesti) Hadtestparancsnokság területéről. 1895-ben a hadtestparancsnokság utasítására minden alakulatban századonként csak 15–20 fő mehetett húsvéti szabadságra. 1910-ben alakulatonként megszabták, hogy pontosan mekkora létszám szabadságolható, mely körülbelül a legénység harmadát, negyedét jelentette. Katonák húsvétja. *Fővárosi Lapok*, 1895. április 10. 1140.; Budapesti katonák húsvétja. *Pesti Hírlap*, 1910. március 26. 9.

60 MAGYAR 1993. 8.

61 TANGL 2018. 36.

62 HM HIM HL VII. Tgy. 2689. Mezei Sámuel: *Katonai szolgálati időm emlékéül.* 36–38.

megemlékezik arról a tragédiáról is, mely Ökörítő (ma: Ökörítőfülpös) nevét országosan is ismertté tette, s melyet Móricz Zsigmond *Fáklya* című regényében örökített meg. 1910. március 28-án, húsvétvasárnap ugyanis a falu korcsmájának az udvarán álló csűr, ahol a szokásos húsvéti bált rendezték, leégett, melynek következtében több mint 300 fiatal (többségében helybeli) halt meg – köztük nagyon sok szabadságos katona és csendőr.⁶³

A különösebb indoklás nélkül kivett szabadságon túl – mint korábban említettem – még két szabadságtípus létezett az 1887-es utasítás szerint. A második a személyes okból igényelt szabadság, melyre két körülmény esetén volt lehetőség. Egyrészt hat hónapot kaphattak azon továbbszolgáló altisztek, akiknek valamilyen közszolgálati állás elnyerésére próbaszolgálaton vagy gyakorlaton kellett részt venniük, másrészt nyolc hetet igényelhetett bármely legénységi állományú katona rendkívüli családi viszonyok esetén, de a hároméves szolgálat alatt ilyenre csak egyszer volt lehetőség. Ezek alól szintén ki voltak zárva a fent már említett behívott tartalékosok, a póttartalékosok, míg az egyéves önkéntesek különleges esetben kaphattak tizennégy nap szabadságot.⁶⁴ Utóbbi kijárásának nehézségét ugyanakkor mutatja Kiss Lajos önkéntes esete, aki 1873–1874 között szolgált Kassán. Visszaemlékezései szerint családi okokra hivatkozva csak közvetlen feljebbvalója támogatásával és ezredraporton sikerült elérnie, hogy december elején engedélyezzenek neki egy háromnapos „Urlaubot”.⁶⁵

Egészségi okokból három hónapra lehetett szabadságot igényelni, de természetesen csak orvosi igazolással. Az egyéves önkéntesek ugyanakkor a négy hétnél hosszabb időre való eltávozás esetén pótszolgálatot tartoztak, illetve ehhez hasonlóan a póttartalékosoknak is be kellett pótolni a kiképzésből kiesett időtartamot. Hosszabbításra természetesen volt lehetőség, de csak különleges okokból, sőt, a szabály szerint, ha letelt a három hónap, és „utazni képes” volt a betegszabadságos, akkor már vissza kellett térnie az állomáshelyére. Vagyis még a teljes gyógyulás sem volt követelmény!⁶⁶

Végezetül még egy, meglehetősen speciális szabadságtípusról kell néhány szót szólni. A századfordulót követően ugyanis – elsősorban a magyar kormány részéről – egyre többször felvetették az úgynevezett aratási szabadság bevezetésének a szükségességét a nyári mezei munkák idején. Magyarországon először 1907-ben a VII. (Temesvári) Hadtestparancsnokság területén kísérleteztek vele, majd 1908-tól vezették be általános jelleggel. Ez három hétre szólt, és a szolgálati viszonyoktól, valamint a magaviselettől függően elsősorban a kisebb birtokosok családtagjai élhettek vele a gyalogságnál, a nehéz tarackosztályoknál, valamint a hegyi és vartüzérségnél. A többi fegyvernemnél csak kivételes esetben volt rá lehetőség. Az időpontot a hadtestparancsnokságok a közigazgatási hatóságokkal közösen állapították meg. A hadsereg részéről ugyanakkor nagy volt a bizalmatlanság ezzel a típusú szabadsággal szemben, melyet jól mutat, hogy a községi előjáróknak rendszeresen ellenőrizniük kellett a szabadságosokat, hogy azok tényleg részt vesznek-e a mezei munkákon, a törvényhatóságoknak pedig évente összefoglaló jelentést kellett küldeniük a honvédelmi minisztériumnak.⁶⁷

63 Borzalmas tűzkatasztrófa. *Pesti Hírlap*, 1910. március 29. 8–9.

64 INSTRUCTION 1887. 4. §.

65 OSZK Oct. Hung. 1251. Kiss Lajos: *Önkéntes naplóm Kassán*. 1873. okt. 1 – 1874. sept. 30. 30–33 ff.

66 INSTRUCTION 1887. 5. §.

67 *Beiblatt zum Verordnungsblatt für das k. u. k. Heer*. Wien, 1908. Nr. 12.; A hadsereg legénységének a mezei munkák idején való szabadságolásáról. *Magyarországi rendeletek tára* 1910. 387–391.

Közkatonák szabadideje a mindennapokban

A bevezetőben már szoltam a katonaság szabadidejének elméleti problémáiról és eltéréseiről a polgári élet (korban kialakuló) szabadidőfogalmához képest. Ennek fényében először arra kell kitérni, hogy mikor volt egy katonának szabadideje a laktanyában. Ilyenről alapvetően három esetben beszélhetünk. Az első a napi feladatok elvégzését követően megmaradt szabadidő. Ezekbe nemcsak a kiképzésre szánt idő tartozott bele (amely nyári időszakban nyolc, téliben pedig hat órát tett ki), de az étkezés, a takarítás, a ruha tisztítása, a fegyver karbantartása, a loápolás és minden egyéb, a napiparancsban kiszabott feladat (például őrésben állás, rukkolás). A második az ünnepnapok. A szabadság kérdésénél már említett karácsonyon és húsvéton kívül a vasárnapok, az uralkodó születésnapja (augusztus 18.) és névnapja (október 4.), a farsangi időszak utolsó két napja, hamvazószerda, az egyes felekezetek vallási ünnepei (például a katolikusoknál az úrnapja, az ortodoxoknál a vízkereszt), végül pedig az adott alakulat ünnepei (ezrednapok, jubileumi ünnepek, zászlószentelés) számítottak ünnepeknek.⁶⁸ A harmadik eset a már szintén említett fegyvernyugvás időszaka az őszi zárógyakorlatok lefújása és a harmadévesek leszerelése, valamint az újoncok bevonulása között. Ezek ugyanakkor közel sem jelentettek teljes szabadságot a katonák számára, inkább csak könnyebbséget, hiszen mindössze a kiképzés szünetelt, de az egyéb feladatokat ugyanúgy el kellett végezni, illetve az ünnepi programokon is részt kellett venni.

A szabadidő mértéke közel sem volt azonos az egyes fegyvernemeknél. A lovasságnál például a lovak gondozása rengeteg időt vett el. Mezei Sámuel így emlékszik vissza: „*Közbe vasárnapok is voltak. Ezek rosszabbak voltak a köznapoknál, még pedig azért mert az egész napra úgy be volt osztva a dolog, hogy pihenő csak az ügyes öreghuszárnál volt.*”⁶⁹ Hasonló volt a helyzet csütörtökön is, amikor a lovaknak pihenőnapja volt, de ez mégsem jelentett könnyebbséget. A lovaskatonák nehezebb sorsát támasztja alá egy másik visszaemlékezés is. Tóth István, a cs. és kir. 101. gyalogezred altisztje kárörvendő soraiban így ír a gyalogos és a huszárkatonák közötti különbségről a századfordulón: „*úgyél aza kutya baka kevés dolog soka potya (...) merta huszár míga lovát puczolja magyar baka a babáját csókolja*”, máshol pedig: „*hát a baka mostegyre neveti az ágyban a huszár kínjait hogymostis kínlódik a huszár a nyergeléssel és a baka akkor megintjött nevet mikor a huszár a lován riszálja a farát ez igazi elbeszélés a baka jólétéről és a huszár kínjairól.*”⁷⁰

A katona a szabadidejét eltölthette a kaszárnnyában, de lehetősége volt annak elhagyására is. Ennek szabályait a szolgálati szabályzat határozta meg. Külön engedélyre nem volt szükség, de azt minden esetben jelenteni kellett. Egyetlen kikötés létezett, hogy az újoncok és a megbízhatatlan katonák csak idősebb, megbízható katonák felügyelete alatt mehettek ki. Az alakulat parancsnokának ugyanakkor jogában állt az eltávokat saját hatáskörében szabályozni, így azokat korlátozhatta, sőt adott esetben teljesen meg is tilthatta.⁷¹ Noha elviekben a napi feladatok elvégzését követően bármelyik nap kimenőt kaphattak a katonák, erre a gyakorlatban általában csak vasárnap, az egyéb ünnepnapokon és a

68 DIENSTREGLEMENT 1909. 58. §.; INSTRUCTION 1885. Allgemeine Grundsätze. Punkt 9.

69 HM HIM HL VII. Tgy. 2689. Mezei Sámuel: *Katonai szolgálati időm emlékéül*. 11.

70 OSZK Quart. Hung. 4311. Tóth István szakaszvezető katonakönyve. Dalok és történetek. 49–50. és 76–77.

71 DIENSTREGLEMENT 1909. 106.

fegyvernyugvás ideje alatt volt lehetőségük, mivel hétköznapiakon a katonák többségének egész egyszerűen nem maradt szabadideje (vagy az ezredparancsnokság nem engedte meg).

A szabadidő eltöltésének volt egy másik komoly korlátozó tényezője, mégpedig a pénz. Egy közlegény napi 6 krajcár zsoldot kapott, illetve a lovasságnál emellé még 2 krajcár lóápolási díjat, amely havi 1 forint 80 krajcárt tett ki (kiosztásra egyébként ötnaponként került sor). Az altisztek természetesen ennél többet kaptak, de nem sokkal. Egy őrzető havi 3 forintot, egy káplár 4 forint 50 krajcárt, egy szakaszvezető 6 forintot, egy őrmester pedig 30 forintot. Ebből azonban már fizetéskor levonták a mosópénzt, valamint ebből kellett fedezni a katonáknak a kenőanyagokat és tisztítószereket.

„Bizony ebből nem nagyon lehetett mulatozni, a kintinban 2 krajcár volt egy féldeczi gabona pálinka, 2 krajcár a fonatos, 3 krajcár egy kicsomag agyonszózott tepertő, 10 fillér [5 krajcár – a szerző] volt egy doboz boks.”⁷² – emlékezett vissza Mezei Sámuel. Nem véletlenül fogalmaz egy korabeli félhivatalos kiadvány a következőképpen: „Különben, ha egy kantinos meggazdagszik vagy szegény marad, ez nem annyira a laktanya nagyságától és a legénység számától, mint inkább a be-beérkező pénzes levelek számától és súlyától függ.”⁷³ Az otthoni küldeményeken túl a katonák egyébként még egy helyről tudtak anyagi támogatást szerezni: szeretőiktől. „Bizony 6 krajcáros zsoldból nem futotta mulatni, azért az ügyes jó képű öreg huszárok tartottak jó unoka nővéreket többnyire az járult hozzá a kis mulatságokhoz.”⁷⁴

Arra vonatkozóan, hogy pontosan mivel töltötték a közkatonák a szabadidejüket, sajnos kevés információ áll rendelkezésre. A visszaemlékezések erről csak keveset szólnak, így jórészt csak közvetett forrásokra támaszkodhatunk. Így például a katonaság és a polgárság közötti konfliktusok, illetve a fegyelmi büntetések eredményeképpen létrejött forrásokra. Utóbbiakat az alábbiakban egy dualizmus-kori középváros, Szombathely és az itt állomásozó cs. és kir. 11. huszárezred és 83. gyalogezred példáján mutatom be.

A legénység szabadidejét mindenekelőtt szórakozással töltötte. Mezei is erre tesz utalást visszaemlékezésében, mikor úgy ír, hogy szabadnapokon „Rex um direkczió a város a komédiásokat nézni, és szép unoka nővéreket szerezni.”⁷⁵ Mindez nem véletlen. A hadsereg igazi kultúrsokkot jelentett az alapvetően paraszti származású közkatonák számára. A kaszárnya zártsága, kizárólagos férfi közege, a privátszféra hiánya, a szigorú fegyelem és alá-fölé rendeltségi viszony, a mindennapi élet feszessége és minden területének szigorú szabályozása, a sajátos, alapvetően fizikai és verbális erőszakon alapuló belső normarendszer és kiképzési módszerek súlyos megrázkódtatással jártak.⁷⁶ Mindezt részben a szórakozás tette elviselhetővé, mely során levezethették a felgyülemlett feszültséget, és alkalom nyílt az önkontroll lazítására.⁷⁷ Erre azonban mindenekelőtt a kimenők biztosítottak lehetőséget, hiszen a laktanyában még a szabadidő is szigorú kontroll alatt állt a magánszféra hiánya és az állandó felügyelet jelenléte miatt.

⁷² HM HIM HL VII. Tgy. 2699. Mezei Sámuel: *A régi békebeli huszár század élete bent a laktanyában és kint a nagygyakorlaton. I. rész.* 21.

⁷³ DANCZER 1889. 372.

⁷⁴ HM HIM HL VII. Tgy. 2689. Mezei Sámuel: *Katonai szolgálati időm emlékéül.* 23.

⁷⁵ HM HIM HL VII. Tgy. 2699. Mezei Sámuel: *A régi békebeli huszár század élete bent a laktanyában és kint a nagygyakorlaton. I. rész.* 18.

⁷⁶ TANGL 2018. 45.

⁷⁷ GRANASZTÓI 2016. 114–115.

A kimenők jelentőségét (minden anyagi probléma ellenére) mutatja, hogy a szombathelyi cs. és kir. 11. huszárezredben az 1890-es évek első felében megvizsgált fegyelmi vétségek több mint harmada (relatív többsége) ezekkel kapcsolatos. Így ide tartoztak a határidő után való visszatérések, az engedély nélküli távozások, de a szabadságról való késői visszatérés is. Az engedélyezett kimenők túllépése egyébként számos esetben ittassággal, „lármázással”, valamint tiltott útvonalon való visszatéréssel (vagyis a katonák a késés miatt megpróbálták észrevétlenül visszatérni a laktanyába) párosult.⁷⁸

A szórakozási lehetőségeket természetesen meghatározták a település sajátosságai, hiszen például Budapest adottságai teljesen eltértek az olyan középvárosokétól, mint amilyen Szombathely is volt. Utóbbi helyen a katonák elsősorban a külső utcákban lévő kocsmák és vendéglátóhelyek, valamint tavasszal és nyaranta a városi szőlőhegyen, illetve a szomszédos falvak (mindenekelőtt a közeli Olad, Herény, Kámon és Torony) multságainak rendszeres vendégei voltak. A sajtóban megjelenő, a civil lakossággal és a fegyvernemi rivalizálás eredményeképpen a huszárság és gyalogság közötti összetűzésekből kiderül, hogy mindenekelőtt a város déli, délnyugati részén lévő helyeket keresték fel előszeretettel.⁷⁹ Ezen külvárosi mellékutcákban jellemző módon a kispolgárság és a munkásság élt, mivel Szombathelyen a déli, majd később a vasúton túli városrészen alakult ki ipari övezet, amely vonzotta a munkahely közelébe előszeretettel települő munkásréteget.⁸⁰

A helyszínválasztásnak a megfizethetőségen túl két másik oka is volt. Az egyik a hölgytársaság, amely tulajdonképpen a prostitúciót jelentette. A szombathelyi nyilvánosházak az ezen a városrészen lévő Vízmellék utcában helyezkedtek el, amelyek a századfordulón legendások voltak a huszárok és gyalogoskatonák botránnyairól és verekedéseiről. Az egyik helyi lap úgy fogalmazott, hogy „mert meg vagyon írva, hogy ne múlják el a Vízmellék-utca fölött ünnep egy-egy kis katonai virtuskodás nélkül.”⁸¹

A másik ok a tulajdonképpeni kényszer. Mikor 1889-ben megérkezett Szombathelyre a huszárezred, egy teljesen új helyzet állt elő, mivel a városnak korábban nem volt jelentősebb katonai helyőrsége (mindössze a kiegészítést követően pár évig). A katona-civil együttélés formái fokozatosan alakultak ki, és jól láthatóan az első években még keresték a helyüket a huszárok a városban. Többször előfordult ugyanis, hogy a belvárosi vendéglátóhelyeket látogatták a katonák, de míg a „rossz környékeknek” számító külvárosi utcákban zajló verekedések és randalírozások a sajtó, a helyi társadalmi elit és így a városvezetés ingerküszöbét kevésbé érték el, addig a frekvenciáltabb helyeken ugyanezre már érzékenyebben reagáltak.

Az első években arra is volt példa, hogy a verekedés miatt kiszálló rendőröket a huszárok egészen a városházáig kergették, melyet aztán szabályosan meg is ostromoltak.⁸² A katonai hatóságok a nagyobb botránnyokra (a jó viszony érdekében) általában szigorú rendszabályokkal válaszoltak, mely sokszor a kimenők korlátozásával vagy tiltásával járt

⁷⁸ TANGL 2018. 38.

⁷⁹ Lásd például: Tűrhetetlen állapot. *Vasvármegye*, 1895. január 10. 3.; Huszárok garázdálkodása. *Vasvármegye*, 1896. július 30. 4.; Véres ütközet bakák és emberek között. *Vasvármegye*, 1898. október 20. 3–4.; A vízmelléki csata. *Vasvármegye*, 1900. február 22. 3.; Huszárok és civilek harca. *Vasvármegye*, 1904. január 3. 8.

⁸⁰ MELEGA 2012. 68.

⁸¹ Katonák verekedése. *Vasvármegye*, 1901. január 9. 3.; VARGA 2000. 288–289.

⁸² KATONA 2015. 332–333.

együtt. Később egyébként rendszeres katonai őrzőjáratokat is rendszeresítettek a városban, így segítve a rend fenntartását.

A katonák másik kedvelt szórakozóhelye Szombathelyen a város északi részén felépült huszárlaktanya mellett lévő Lesvár csárda volt, mely egyébként a nem intézményesített keretek között „titokban kéjelgő” nők és a huszárok egyik fő találkozó helyének számított. A prostitúció okozta problémákat egyébként jól jelzi, hogy a lovassági laktanya környékét a huszárezred beköltözését követően azonnal ellepték a kéj nők, ami miatt az ezredparancsnokságnak a várostól kellett segítséget kérnie.⁸³

A tavaszi és nyári időszakban (már amikor nem gyakorlatokon voltak) a katonaság rendszeres látogatója volt a város kedvelt szabadtéri szórakozóhelyeinek. „*Tavasszal és nyáron sűrű tömegekben hullámzik a nép a szabadba vezető utakon. Megnépesül a szőlők alja, a szőlősi út, az oladi rét; a Jégpincében, Két rózsában, Jégveremben megszólal a zene és hangjai mellett vígan szórakozik a kisebb-nagyobb társaságokra szakadt közönség.*”⁸⁴ – fogalmazott Kárpáti Kelemen a századfordulón megjelent városmonográfiájában. Ezen mulatságok rendszeres résztvevői voltak a katonák is, aminek következtében a katonák és civilek közötti összecsapások sokszor a városon is túlnyúltak és a szomszédos községeket is érintették.⁸⁵

Végezetül a fentiekén túl mindenképpen szólni kell néhány szót külön az altisztekről is. Az altiszti kar sajátos helyet foglalt el a legénységen belül. Állománya a sorozott katonákból került ki, és az alakulaton belüli altiszti iskolákban képezték őket, nagyon sokaknak pedig végül hivatásává is vált a hadsereg, és a három év leteltét követően még hosszú évekig szolgáltak (ők voltak a továbbszolgálók). A tisztikar és így a középosztály részévé (annak iskolacentrikussága miatt) ugyan soha nem válhattak, sajátos helyzetüket mégis jól jelzi, hogy adott esetben igazodni próbáltak a tisztí ideálhoz.

Ezt mutatja, hogy a cs. és kir. 11. huszárezred altisztjei 1904-ben például kaszinót alapítottak a tisztikar segítségével.⁸⁶ Ennek fő célja egyrészt a testületi szellem ápolása volt, másrészt a szervezett szabadidős tevékenységek biztosítása. Így a tisztí kaszinó mintájára saját könyvtárral rendelkezett, előadásokat szerveztek, valamint bálakat, mulatságokat és estélyeket is rendeztek. Ilyenekre egyébként korábban is rendszeresen sor került, vagy a laktanyában, vagy a város valamelyik patinásabb vendéglőjében (például a Sabariában, ahol a tisztí bálók is voltak). Ezeken a bálanya szerepét mindig a törzstiszt felesége vállalta, s rendszeresen jelen volt a tisztikar is. Ez egyben azt is jelentette, hogy ezek a városi elit eseményeivé is váltak.⁸⁷ Hasonló önszerveződésre egyébként feltehetően (bár források hiányában erre csak következtetni lehet) a gyalogezredben is volt példa, melyet mutat az altisztek farsangi mulatsága 1909-ben.⁸⁸

Az altisztek köztes helyzetét mutatja, hogy sokszor részt vehettek a városi középosztály által rendezett eseményeken is (bár érezhetően mindig elkülönítve). Szombathelyen

⁸³ MNL VaML V.173.c. Szombathely Város Polgármesteri Hivatalának iratai, Közigazgatási iratok. 1890. I. 934.

⁸⁴ KÁRPÁTI 1894. 363.

⁸⁵ Riadalom a Jégpincében. *Vasvármegye*, 1899. augusztus 3. 4.; Katonák és parasztleányok harcza. *Vasvármegye*, 1903. április 15. 3–4.; A bakakáplár vérbosszúja. *Vasvármegye*, 1906. május 8. 2.

⁸⁶ A huszáraltisztek kaszinója. In: *Vasvármegye*, 1904. február 13. 3.

⁸⁷ Altisztek bálja. *Vasvármegye*, 1893. február 17. 4.; Altiszti bál. *Vasvármegye*, 1897. február 23. 3.

⁸⁸ Hírek – Örmesterek mulatsága. *Vasvármegye*, 1909. február 16. 6.

az 1890-es években különösen népszerűvé vált a kerékpár mint sporteszköz, melynek eredményeképpen a helybeli egyesületek számos országos és nemzetközi kerékpárversenyt rendeztek. Így az 1895. májusi és augusztusi nemzetközi kerékpárversenyeken például külön altiszti futamot is szerveztek.⁸⁹ Ehhez hasonlóan a huszárezred által rendezett lóversenyeken is mindig lehetőséget biztosítottak az altisztek számára, igaz, itt sokszor a legénység is rajthoz állhatott egy saját futamban.⁹⁰

Összegzés

Jelen tanulmányban csak egy vázlatos áttekintést tudtam nyújtani a címben jelzett történeti problémáról, melynek alighanem csak egy még nagyobb hiányérzet lett az eredménye, mint volt a cikk elolvasása előtt. Míg a hadseregben a tisztikar és a közkatonák egymástól jól elkülöníthető társadalmi idejében közös vonásokat vélhetünk felfedezni, hiszen azok egységes szabályok mentén alakultak, addig a szabadidő eltöltését tekintve csak néhány szempontot lehetett felvillantani, mely a teljes kép csak egy apró szeletét adhatja. Ennek két fontos oka is van.

Az egyik, hogy a hadsereg elhelyezése a korban jelentős átalakuláson ment keresztül, mely alapvetően befolyásolta a katonák idejének az eltöltését. A laktanyák zárt és állandóan felügyelt közegében szigorú rendet lehetett fenntartani, ahol pontos időbeosztás szerint éltek mindennapjaikat a katonák. Ez azonban Magyarországon és a Monarchiában csak a századfordulóra vált többé-kevésbé általánossá, míg az 1880-es évek előtt még megszokott jelenség volt az egyenkénti elhelyezés, illetve a kis kvártélyházakban, szétszórtan elhelyezett katonaság. Az előbbi esetben a katonák sokkal nagyobb szabadsággal rendelkeztek, melynek vizsgálata külön tanulmányt érdemelne.

A másik, hogy a szabadidő eltöltésének lehetőségei alapvetően függtek a várostól, ahol az adott alakulat állomásozott. Nemcsak annak mérete befolyásolhatta, hanem társadalmi közege is. A tanulmányban idézett Tóth István például szolgálatát szülőföldjétől messze, Zágrábban teljesítette, ahol nemcsak nyelvi akadályokba ütközött a hétköznapiakban, de a horvátok magyarokkal szembeni ellenséges érzelmeivel is szembesült. Ettől teljesen eltérő körülmények uralkodtak például Szombathelyen, ahol a helyőrséget adó huszár- és gyalogezred nemcsak magyarországi kiegészítésű volt, de mindkettő helyi, vagyis vasi, kisebb részben zalai. Tehát a katonák otthonukhoz közel állomásoztak, jól ismert vidéken. És végül megint más a helyzet a Monarchia nagyvárosaiban, ahol a szabadidő eltöltésének egészen más (és adott esetben az ország távolabbi vidékéről érkező katonák számára teljesen új) dimenziói voltak.

Mégis, néhány főbb alapvonást sikerült felvázolni. Így például, hogy a tisztikar társadalmi ideje leginkább a polgári középosztályhoz állt közel, miközben a közkatonák egy a civil életben teljesen ismeretlen időfelfogással találkoztak, melynek célja lényegében a folyamatos munka, a napjuk totális beosztása és ellenőrzése volt. Ennek elviselésében a szabadidőnek még nagyobb jelentősége volt, nem véletlen, hogy a mégoly szigor mellett is már akkor szabad volt a vasárnap és számos ünnepnapot beiktattak, valamint bevezették a szabadságot, mikor a civil életben ilyen még nem volt. Sokan azonban még így sem bír-

⁸⁹ A szombathelyi kerékpárünnepély. *Vasvármegye*, 1895. május 16. 2.; A szombathelyi első nemzetközi kerékpáros pályaversenyek. *Vasvármegye*, 1895. augusztus 15. 2–3.

⁹⁰ Lásd például az 1909-es futam programját: SM TTO Hi.73.29.2.

ták elviselni a megpróbáltatásokat, melyek szökéshez, rosszabb esetben öngyilkossághoz vezettek.

Szintén jól látszik, hogy a szabadidő eltöltésénél a katonaság sem vonhatta ki magát azon társadalmi térszerkezet szabályai alól, amelyek a helyőrséget adó városokban léteztek. Eleve adottak voltak azok a mikroterek, ahol az egyes társadalmi rétegek szabadidejüket eltöltötték és ehhez igazodni kellett. Miközben a tisztí ideál és presztízs önmagában kötelezte a tiszteket, hogy kerüljék a „rangon aluli” helyeket és társasági közeget (ezt adott esetben direkt szabályozással is megtámogatták), addig a közkatonák esetében ezt inkább ki kellett kényszeríteni. Ezt jól mutatja Szombathely példája, ahol a helyőrség 1889-es létrejöttét követően még évekbe telt, mire sikerült elérni, hogy a közkatonák ne a belvárosban rendezzék a vasárnap esti tivornyáikat.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

HM HIM HL	Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltár
VII.	Gyűjtemények
MNL VaML	Magyar Nemzeti Levéltár Vas Vármegyei Levéltára
V.173.c.	Szombathely Város Polgármesteri Hivatalának iratai, Közigazgatási iratok (1882–1950)

GYŰJTEMÉNYEK

SM TTO	Savaria Múzeum Történettudományi Osztály
OSZK	Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár

SAJTÓFORRÁSOK

Fővárosi Lapok, 1895
Pesti Hírlap, 1910
Vasvármegye, 1893–1909

JOGI FORRÁSOK

Beiblatt zum Verordnungsblatt für das k. u. k. Heer. 1908.
Magyarországi rendeletek tára, 1910.
Verordnungsblatt für das k.k. Heer. Normal-Verordnungen 1872.

SZABÁLYZATOK

DIENSTREGLEMENT 1909	<i>Dienstreglement für das kaiserliche und königliche Heer. Erster Theil.</i> Wien, 1909.
INSTRUCTION 1885	<i>Instruction für die Truppen-Schulen des k.k. Heeres. Allgemeine Grundsätze und I. Theil.</i> Wien, 1885.

- INSTRUCTION 1886 *Instruction für die Waffenübungen des k. k. Heeres.* Wien, 1886.
- VORSCHRIFT 1872 *Vorschrift über die Beurlaubung der im Gage-Bezuge stehenden Personen des k.k. Heeres.* In: *Verordnungsblatt für das k.k. Heer. Normal-Verordnungen*, 23. September 1872.
- VORSCHRIFT 1885 *Vorschrift über die Beurlaubung der im Gage-Bezuge stehenden Personen des k.k. Heeres.* Wien, 1885.
- VORSCHRIFT 1887 *Vorschrift über die zeitliche Beurlaubung der Personen des Mannschaftstandes des k.k. Heeres vom Jahre 1887.* Wien, 1887.
- VORSCHRIFT 1894 *Vorschrift über die Beurlaubung der im Gagebezuge stehenden activen Personen des k. und k. Heeres.* Wien, 1894.

IRODALOMJEGYZÉK

- AUFFENBERG-KOMARÓW 1921 *AUFFENBERG-KOMARÓW, Moritz von: Aus Österreichs Höhe und Niedergang. Eine Lebensschilderung.* München, 1921.
- BALLA 2015 BALLA Tibor: A dualizmus korának hadtörténete (1867–1914). In: *Magyarország hadtörténete III. Magyarország a Habsburg Monarchiában 1718–1919.* Szerk. HERMANN Róbert. Budapest, 2015. 209–246.
- DANCZER 1889 *A mi hadseregünk. Az Osztrák–Magyar Monarchia népei fegyverben és zászlók alatt.* Szerk. DANCZER, Alfons. Budapest, 1889.
- DEÁK 1993 DEÁK István: *Volt egyszer egy tisztikar. A Habsburg-Monarchia katonatisztjeinek társadalmi és politikai története 1848–1918.* Budapest, 1993.
- FOUCAULT 1990 FOUCAULT, Michel: *Felügyelet és büntetés. A börtön története.* Budapest, 1990.
- GOFFMAN 1961 GOFFMAN, Erving: *Asylums. Essays in the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates.* New York, 1961.
- GRANASZTÓI 2016 GRANASZTÓI Péter: Munkaidő, szabadidő, szórakozás. A társadalmi idők átalakulása a 19. században és a 20. század első felében. In: *„Atyám megkívánta a pontosságot”. Ember és idő viszonya a történelemben.* Szerk. FÓNAGY Zoltán. Budapest, 2016. 101–122.
- GYÁNI 1999 GYÁNI Gábor: *Az utca és a szalon. Társadalmi térhasználat Budapesten (1870–1940).* Budapest, 1999.
- HAJDU 1999 HAJDU Tibor: *Tisztikar és középosztály. Ferenc József magyar tisztjei.* Budapest, 1999.
- KÁRPÁTI 1894 KÁRPÁTI Kelemen: *Szombathely – Savaria rend. tanácsú város monographiája. II. rész.* Szombathely, 1894.

- KATONA 2015 KATONA Attila: Huszárrohamok a dualizmuskori Szombathelyen. In: *Előadások Vas megye történetéről VI.* Szerk. MAYER László és TILCSIK György. Szombathely, 2015. 325–333. (Archivum Comitatus Castriferrei 7.)
- JANSA 2011 JANSA, Alfred: *Ein österreichischer General gegen Hitler. Erinnerungen. Nach den Vorarbeiten von Herta und Claude-Maria-Alfred Jansa.* Hrsg. BROUCEK, Peter. Wien–Köln–Weimar, 2011.
- MAGYAR 1993 MAGYAR Adorján: *Huszáréletem.* Budapest, 1993.
- MELEGA 2012 MELEGA Miklós: *A modern város születése. Szombathely infrastrukturális fejlődése a dualizmus korában.* Szombathely, 2012. (Archivum Comitatus Castriferrei 5.)
- RÓZSA 2020 POGÁNYNÉ RÓZSA Gabriella: A magyarországi katonai tudományos és kaszinóegyletek könyvtárai a régi századforduló időszakában. *Könyv és Nevelés* 22. (2020):3–4. 151–170.
- ROTH 1982 ROTH, Joseph: *Radetzky-induló.* Budapest, 1982.
- SCHEER 2022 SCHEER, Tamara: *Die Sprachenvielfalt in der österreichisch-ungarischen Armee (1867–1918).* Wien, 2022. (Schriften des Heeresgeschichtliches Museums. Bd. 31.)
- TANGL 2018 TANGL Balázs: Mindennapi élet a közös hadseregben az általános hadkötelezettség időszakában (1868–1914). *Korall* 71. (2018): 27–47.
- TANGL 2021 TANGL Balázs: Városi és katonai elit: katonai tisztikar a századfordulós Szombathely társasági életében. *Sic Itur Ad Astra* 75. (2021): 77–96.
- THOMPSON 1990 THOMPSON, Edward P.: Az idő, a munkafegyelem és az ipari kapitalizmus. In: *Időben élni. Történeti-szociológiai tanulmányok.* Szerk. GELLÉRINÉ LÁZÁR Márta. Budapest, 1990. 60–116.
- VARGA 2000 VARGA Nóra: „A buja életnek gyakorlásából származni szokott veszedelmes nyavalák” Szombathelyen a századfordulón. In: *Előadások Vas megye történetéről III.* Szerk. TILCSIK György. Szombathely, 2000. 283–298. (Vas megyei levéltári füzetek 9.)
- ZÁVODI 2019 ZÁVODI Szilvia: A katonatiszti családok társadalmi megítélése és megbecsülése a XX. század első felében. *Haditörténelmi Közlemények* 129. (2016):4. 1055–1078.
- ZEYNEK 2009 ZEYNEK, Theodor Ritter von: *Ein Offizier im Generalstabskorps erinnert sich.* Hrsg. BROUCEK, Peter. Wien–Köln–Weimar, 2009.

Leisure in the Austro-Hungarian Army at the Turn of the 19th and 20th Centuries

by Balázs Tangl

(Summary)

The primary aim of this study is to examine the concept of leisure time within the Austro-Hungarian Army during the period of universal conscription. On the one hand, it seeks to provide a schematic picture of the legal regulations governing leisure time and holidays within the military. On the other hand, it draws upon contemporary sources to explore the opportunities available to soldiers and the ways in which they spent their free time. In doing so, the study also attempts to reinterpret the notion of leisure within a military context.

The approach adopted is necessarily dual in nature, as the experiences of leisure and social time differed markedly between officers and enlisted men – not only due to legal distinctions, but also as a result of the differing sociological characteristics of the two groups. The officer corps' experience of social time closely resembled that of the middle class, while common soldiers encountered a temporal structure entirely alien to civilian life. The army operated as a total institution: within the closed environment of the barracks, enlisted men lived under constant supervision, adhering to strict routines and rigid schedules that emphasized continuity and the permanence of labor. In such a context, leisure time assumed a particularly vital role in coping with the demands of military life. It is no coincidence that the introduction of free Sundays, numerous public holidays, and even formal leave occurred at a time when such practices were not yet widespread in civilian society. Nevertheless, for many soldiers, the hardships of military life proved unbearable, often leading to desertion or, in the most tragic instances, suicide.

Vidó Gábor Tamás

Amatőr, öntevékeny, műkedvelő: a színjátszás megnevezésének változásai a Kádár-korban

Minek nevezzetek?

A Kádár-korszak színháztörténetét vizsgálva értelemszerűen előkerülnek a *színész* és *színház*, esetleg *kőszínház* elnevezések egy-egy szövegben. Viszont az előbbi kifejezések mellett rendre találkozhatunk más szavakkal is, ha a korabeli sajtót és esetleg pártiratokat böngészünk. Ezekben az anyagokban sokszor előfordulnak az *amatőr*, *műkedvelő*, *öntevékeny* szavak, melyek mellett legtöbbször feltűnik az is, hogy *színjátszó*.

Kik voltak ezek a *színjátszók*, és mi közülük volt a színészekhez? Miért kellett rájuk aggatni még az *amatőr*, *műkedvelő*, *öntevékeny* szavakat? Kik fértek be ezen gyűjtőfogalmak alá és létezett-e további differenciálódás közöttük? Egyáltalán azonos-e a fogalmak jelentése a Kádár-kor egésze alatt, vagy esetleg eltérnek?

A Kádár-kori nem hivatásos színjátszókra (és ezen halmazon belül a kiemelkedőnek számító csoportokra) vonatkozó fogalmak ki- és átalakulásának vizsgálata azért is szükséges, mert a korszakkal foglalkozó színháztudományi munkákban is némi bizonytalanság tapasztalható, hogy miképp is nevezzük meg az élvonalba tartozó együtteseket.¹ Van olyan tanulmány, amelyben az *amatőr színház* és az *alternatív színház* kifejezések nagyjából egyenértékűként vonatkoznak az említett csoportokra,² máshol *alternatív színházként* nevezik meg az 1970-es évek elején már professzionális szint közelében járó társulatokat,³ megint más írásokban már az „*amatőr színház*” és az „*alternatív színház*” fogalmak alá kerültek a vonatkozó együttesek.⁴

Ezen okok miatt van szükség a fentebb felsorolt szavak és szó szerkezetek jelentéseinek, azok változásainak, valamint a további, a korszak folyamán megjelenő új elnevezéseknek a tanulmányozására. A vizsgálatokat nagyjából az Arcanum digitális periodika-adatbázisában végeztem. Választásom azért esett zömmel sajtócikkekre, mivel a médianyelv a köznyelv része, amely mindig leköveti a mindennapok nyelvének változásait, vagyis egy fogalom jelentésének módosulását leghamarabb itt lehet észlelni.⁵ Az elemzéshez Reinhart Koselleck fogalomtörténeti megközelítését alkalmaztam, mely szerint a fogalomtörténet „*a társadalmilag és politikailag releváns terminusok használatát kíséri figyelemmel, és központi társadalmi, politikai vonatkozású kifejezéseket elemez.*”⁶

1 Létezik más megoldás: Bérczes László háromrészes tanulmányában – *Mássházi Magyarországon 1945–89* – az *amatőr*- és *alternatív színházként* emlegetett csoportokat a „*mássházi*” fogalom alá helyezte. Lásd: BÉRCZES 1996.

2 Például: NÁNY 1992.

3 RING 2008. 236–239.

4 IMRE 2025a; RING 2025.

5 Lásd: BALÁZS 2004. 54.; GRÉTSY 2004. 11.

6 KOSELLECK 2003. 129.

A *színjátszó* szót a fentebbi leírás alapján elsőre nem sorolhatnánk a „fogalom” meghatározás alá, ám Koselleck a kisebb jelentőségű szavakat sem rekeszti ki a fogalomtörténet tárgykeréből:

„Az, hogy egy szó valóban markáns fogalom-e, a források nyelvhasználatától függetlenül ingadozik. Ez elsősorban a szavak többértelműségéből fakad: szavak lévén a fogalmak sem mentesek a többértelműségtől. (...) Bár minden fogalom valamilyen szóhoz tapad, mégis több egyszerű szónál: egy szó akkor válik fogalommá, ha egy politikai-társadalmi tapasztalás- és jelentésszűfűgés teljes gazdagsága, amelyben és amelyre az adott szót használjuk, mindenestül beépül ebbe az egyetlen szóba. (...) A szavak számtalan jelentés lehetőségét hordozzák, miközben egy fogalom jelentések rengetegét egyesíti magában.”⁷

Két kiinduló példával szeretném szemléltetni, milyen volt a színjátszásra vonatkozó fogalmak helyzete a Kádár-korszak legelején.

Az első példa a Heves megyei *Új Úton* című lap egyik, 1957 áprilisának végéről származó cikke, melyben a következő mondatot lehet olvasni a gyöngyösi színjátszók fellépése kapcsán:

„Öntevékeny, vagy nevén nevezve a gyereket, műkedvelő csoport előadását bírálni mindig nehéz feladat, hiszen nem mérhetjük őket olyan mércével, mint a hivatásosokat, és a színjátszó esetleges rossz alakításáért is dicséret és köszönet jár, mert szabadidejét, pihenését áldozta fel azért, hogy másoknak néhány kellemes percet szerezzen.”⁸

Jól látható, hogy ebben az egy mondatban a szerző a színjátszókra vonatkoztatva használja az *öntevékeny*t, majd ezt egy másik kifejezéssel, a *műkedvelő* szóval rokonítja. Az is kiolvasható ebből az egy mondatból, hogy a *színjátszó* nem egyenlő a hivatásosokkal (a színészekkel), mert a szabadidejét áldozza fel mások szórakoztatására.

A másik példa is 1957-ből származik, a Művelődésügyi Minisztérium által kiadott *Népművelés* című szaklap szeptemberi számából való: „Hogyan követelhetünk helyes műsorpolitikát a műkedvelőktől – hangzott a régi érv –, ha a hivatásosokra ez az elv nem vonatkozik. Azaz: amit elítélünk az amatőröknél, azt éppen az állami pénzen működő színészek terjesztik.”⁹ A második példában a *műkedvelőkre* az ismeretlen szerző az *amatőr* fogalmat is használja, míg ellenpárként a hivatásos és a *színész* meghatározások szerepelnek.

Színész és színjátszó: mi a különbség?

Célszerű elsőként a *színész* és a *színjátszó* közti kapcsolatot és különbséget feltárni, ehhez pedig először a Schöpflin Aladár által szerkesztett, 1929–1931 között megjelent *Magyar Színművészeti Lexikon* vonatkozó szócikkeit kell megnézni. Az 1931-es kiadású, 4. kötetben a *Színész* szócikknél több egyéb vonatkozó ismeret mellett a következő meghatározás olvasható: „Azon egyén, aki kitűzött hivatásánál fogva színművek eljátszásában közreműkö-

⁷ KOSSELLECK 2003. 135.

⁸ HERBST Ferenc: Szabin nők elrablása (a gyöngyösi kultúrház színjátszóinak előadásáról). *Új Úton*, 1957. április 27. 4.

⁹ MŰVELŐDÉSPOLITIKA 1957. 18.

dik.” A *Színjátész* szócikknél csak annyi szerepel, hogy a színész szó „elődjé”, és Széchenyi István 1830-as kiadású *Hitel* című munkájában már szerepelt.¹⁰

Tehát az 1930-as években a *színész* és a *színjátész* még rokonértelmű szavakként vannak meghatározva, a *színész* pedig az, aki „*hivatásánál fogva*” játszik el színdarabokat. Hasonló a helyzet, ha egy korábbi lexikont, a Czuczor Gergely–Fogarasi János-féle *A magyar nyelv szótára* sorozatnak az 1870-ben kiadott 5. kötetét is felcsapjuk. A *színész* szóra ez a definíció található: „*Színész, ki rendes, és kitűzött hivatásánál fogva ugynevezett színművek eljátszásában működik.*” A *színjátész* fogalmát pedig így magyarázzák a szerzők: „*Általán[osan] a.m. [annyi mint] színész; különösen ki a komoly színművekben szerepel.*”¹¹

Ebből is kitűnik, hogy a *színész* és a *színjátész* szavak az Osztrák–Magyar Monarchia kezdetén is még rokonértelmű szavakként szerepeltek a szótárakban, és a színészkedést hivatásszerűen űzőkre vonatkozott mindkettő. Vagyis az 1957-es meghatározással szemben áll a *színjátész* fogalom 1931-es és 1870-es szótári jelentése. De akkor hogyan nevezték korábban azt, aki nem hivatásszerűen színjátszott, ha nem színjátésznek?

A műkedvelő dilettáns

A fentebb vázolt eltérő meghatározások miatt érdemes az 1957-ben, már mint a *színjátész* szóval egyenértékű *műkedvelő* kifejezésre is rákeresni az előbb említett szótár 1867-ben kiadott, 4. kötetében. A *műkedvelőről* a szótár a *Műbarát* szócikkre irányít át, amit így magyaráz: „*Személy, ki a szépművészetet és a szépműveket kedveli, pártolja, ámbar ő maga nem azon mértékben gyakorolja, hogy művésznek tarthatnék; másképen: műkedvelő. (Dilettans).*”¹²

Vagyis a *műkedvelő* / *műbarát* az a személy, aki ugyan „*kedveli, pártolja*” a szépművészetet, viszont ezt nem olyan fokon „*gyakorolja*”, hogy művésznek lehessen nevezni. Ezt a jelentést erősíti a szótár *Művészetkedvelő* szócikke is: „*Személy, ki valamely művészetet nem tüzetesen, hanem egyedül kedvtöltésből, saját gyönyörködtetésére gyakorol. (Dilettant).*”¹³

A *műkedvelő* 19. századi végi jelentését följejtve érdemes még egy kis kitérést tenni a szócikknekél szereplő *dilettans* és *dilettant* szavak felé. Sajnos a Czuczor–Fogarasi szótár nem tartalmazza ezeket a szavakat, az 1832-ben kiadott *Közhasznu esmeretek tára* viszont segítségül hívható, melynek meghatározása szerint az olasz nyelvből átvett szóval azt a személyt jelölték, aki „*valamelly művészetet vagy tudományt csupa kedvtelésből gyakorol s azt polgári foglalatosságává nem teszi; innen dilettantismus, kedvelésből való foglalatosság valamelly művészet- vagy tudománnyal.*”¹⁴

Ugorjunk vissza a 20. századba: a Schöpflin-féle *Színművészeti Lexikon* 1930-as kiadású, 3. kötete a *műkedvelőre* a következő meghatározást adja: „*A nem hivatásos színpadi szereplő neve. A M. szó csak 1830. után keletkezett.*” A szócikkből az is kiderül, hogy a műkedvelőknek „*nem kenyérszerzés a céljuk, hanem mulatságból, időtöltésből, művelődésből kifolyólag vállalnak szereplést.*” A meghatározás szerint gyakran jótékony célból is játsza-

10 SCHÖPFLIN 1931. 260., 293.

11 CZUCZOR – FOGARASI 1870. 1350., 1354.

12 CZUCZOR – FOGARASI 1867. 668., 671.

13 CZUCZOR – FOGARASI 1867. 678. A *művész* fogalom alá, szélesebb értelemben véve, a színészeket is besorolták a szótárkészítők, mint olyan személyeket, kik „*működéseiket nemesebb fokra emelni képesek.*”

14 KÖZHASZNÚ ESMERETEK TÁRA 1832. 87.

nak, és „*volt rá eset igen sokszor*”, hogy új színházakat gyakorlottnak számító műkedvelők nyitottak meg, vagy pedig hivatásos színészek lettek.¹⁵

Összefoglalva tehát: a (hivatásos) *színésszel* szemben a 19. században és a 20. század első részében a *dilettáns*, majd a *műkedvelő* kifejezés volt leginkább használatban a kedvtelési célzatú, nem hivatásos színjátszás leírására – legalábbis a szótárakban közöltek szerint. Ugyanis a korabeli sajtóban kutatva pár esetből az derül ki, hogy az 1870-es évektől kezdve a *műkedvelő* fogalmát a *színjátszó* szó is átvette.

A *Vasárnapi Ujság* egyik cikkében – melyben Gustave Doré francia illusztrátort méltatták – az a jellemzés szerepelt a művész kapcsán, hogy „*[f]iatal korában ügyes színjátszó (t. i. műkedvelő) volt, s nagy kedve telt abban.*”¹⁶ A *Székely Nemzet* egyik cikkében egy sepsiszentgyörgyi iskolai színelőadás kapcsán neveztek „*kis színjátszó társaság*”-nak a tanulókat,¹⁷ a *Mohács és Vidéke* című hetilap egy szerkesztője egy műkedvelői előadás kapcsán „*egy színjátszó élettelen vergődését*” emlegette,¹⁸ a *Budapesti Hírlap* pedig egy siketnéma szereplőkből álló műkedvelői előadásról írva a „*siketnéma színjátszók*” elnevezést használta.¹⁹ A *Nagykároly és Vidéke* hetilapban a városi színházban, 1909-ben megrendezett Kölcsey-estélyről tudósító cikkben a fellépő műkedvelőket dicsérte az ismeretlen szerző: a Guthi Soma és Rákos Viktor által jegyzett *Képviselő úr* című, háromfelvonásos bohózatot adták elő, amelynek nagy sikere volt a közönségben, ebben pedig „*nem csekély része volt a dilettánsoktól ritkán tapasztalható, nívós, határozottan ügyes és összevágó előadásnak.*”²⁰ Az egyik szereplő kapcsán a szerző megjegyezte, hogy szerepét „*oly színpadi rutinnal, annyi otthonossággal és tehetséggel*” alakította, hogy „*sok hivatásos színész megirigyelhetné.*” Egy másik szereplőt pedig „*műkedvelő színjátszóként*” neveztek meg a cikkben.

A sort még hosszan folytathatnám, de úgy vélem, a felsorolt példák is mutatják, hogy a sajtóban és a sajtó által prezentált köznyelvben a 19. század utolsó évtizedeitől kezdve a *műkedvelő* fogalma egyre inkább kiterjedt a *színjátszó* kifejezésre is, annak eredeti jelentését elhomályosítva. Mindeközben a *dilettáns* fogalmához egy negatív felhang is társult, a hozzá nem értést is ezzel a kifejezéssel jelölték. Erre jó példa a *Pesti Napló* 1867. január 5-i cikke, melyben egy dalestély kapcsán ír a szerző a dilettantizmusról, azt a kontárság egyfajta előszobájaként említi, olyan formában, hogy amennyiben a *dilettánst* nem vezetik megfelelő módon a művészetek felé, akkor magát túlbecsülve lesz kontárrá, és „*a valódi művészetnek legönhittebb s legvakmerőbb bírálójává válik.*”²¹

Amatőr mint műkedvelő

Az *amatőr* mint fogalom (mely a francia *amateur* szóból ered, alapja a latin *amare* – ’szeretni’ – ige, és olyan embereket jelöl, akik művészeti tevékenységüket nem jövedelemszerzés céljából üzik)²² sem a Schöpflin-féle *Színművészeti Lexikon* első, 1929-ben kiadott

15 SCHÖPFLIN 1930. 299.

16 Á. R.: Doré Gusztáv. *Vasárnapi Ujság*, 1877. március 25. 2.

17 A tanulók szombat esti előadása. *Székely Nemzet*, 1889. augusztus 6. 3.

18 Szerkesztői üzenet. *Mohács és Vidéke*, 1892. július 24. 4.

19 A siketnéma mulatsága. *Budapesti Hírlap*, 1895. január 28. 7.

20 Kölcsey-estély. *Nagykároly és Vidéke*, 1909. február 25. 2.

21 A budai dalárda díszdalestélye. *Pesti Napló*, 1867. január 5. 3.

22 Kiss 2001. 23–24.

kötetében, sem a korábbi Czuczor–Fogarasi-féle szótárban nem szerepel. Ugyanakkor a századforduló környékétől kezdve a sportéletben, fotózásban már feltűnik a kifejezés, mindenhol az adott cselekedet nem hivatásos módon való művelését jelenti. A színjátzókra vonatkoztatva, mint a *nem hivatásos színész*, azon belül *statiszta* szinonimája, már 1917-ben felbukkan a *Színházi Élet* című lap egyik cikkében: „Előfordul néha a színházaknál, hogy a darabban oly szerep van, amit nem játszhat el vérbeli színész. A szerepet ilyenkor valami amatőrre kell bízni (...). Persze ilyen amatőr-színészt néha nehezebb találni, mint igazit”.²³

1924-ben az *amatőr színjátzó* szóösszetétel már a *műkedvelő* szinonimájaként, azzal egyenértékűen szerepel a kolozsvári *Színház és Társaság* című hetilapban:

„Thália felkent papjai és papnői helyett diakónusok és diakonisszák, szóval műkedvelők áldoztak az istenasszonynak. (...) Aztán jön a büszke Athália (Kein Gizi). Mélyen átértzett játékaival, kellemes orgánumával az amatőr színjátzó erejét fölülmulva, biztos könnyűséggel kreálta a legnehezebb női szerepet – és aratott viharos tapsot.”²⁴

A *Színházi Élet* egyik 1933-as cikkében – mely az amatőr filmszínészetről szól – a megszólaltatott Vadnai Éva így fogalmaz: „Én már csak egy évig leszek amatőr, mert jövőre beiratkozom a színiiskolába és lehet, hogy két év múlva mint hivatásos szereplő jelenek meg a vásznon.”²⁵

E három példából látható, hogy az *amatőr* megjelölés a színjátzókkal kapcsolatban a 20. század első évtizedeiben egyre inkább a *műkedvelő* fogalmához (vagyis: nem hivatásos alapon, pusztán kedvtelésből színdarabokban szereplő személy) közelített, annak jelentés-tartalmával lett fölruházva.

Öntevékeny munkásszínjátzó: ideológiai szétválasztás

A második világháborút követően kialakuló „új világ” a színjátszás területét sem hagyta érintetlenül, többek között az addig marginális szerepre korlátozott baloldali *munkásszínjátszás* egyre nagyobb teret hódított. Ebben a két munkáspárt által közösen, 1945 áprilisában létrehozott Munkás Kultúrszövetség játszott nagy szerepet, például munkás és szovjet tematikájú színdarabokat adtak ki, kultúrversenyeket és új színjátzó csoportokat szerveztek.²⁶

Az iskolán kívüli népművelés területét szabadművelődésre nevezte át a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, mivel – főként a baloldali pártoknál – úgy vélekedtek, hogy a Horthy-korszakban a vezető rétegek nem engedték igazi kultúrához jutni az elnyomott osztályokat (a parasztokat és a munkásokat), ez viszont 1945-tel megváltozott, mindenki számára szabaddá vált a művelődés és az önművelés. A szabadművelődés példájára a *műkedvelő színjátszás* elnevezést *szabad színjátszásra* változtatták meg, de természetesen a

²³ A karmester, mint színész. *Színházi Élet* 6. (1917):17. 23.

²⁴ Az „Aranyember” Désen. *Színház és Társaság* 8. (1924):2. 27.

²⁵ SZINETÁR György: Amatőr filmsztárok. *Színházi Élet* 23. (1933):33. 17.

²⁶ A tanulmány kereteit szétfeszítené a Munkás Kultúrszövetség, és egyáltalában a koalíciós évek művelődés-politikájának bemutatása. A témához lásd például: STANDEISKY 1979.

régebbi nevek – *műkedvelő, amatőr színjátész* – továbbra is megmaradtak és használatban voltak.²⁷

Az *öntevékeny* megnevezés²⁸ színházi értelemben vett megjelenése Hont Ferenchez köthető, aki 1945. június végén, a fővárosban megtartott első munkásszínjátész verseny után írt cikkében említette, a Szovjetunióban a népi műkedvelőket jegyzik ezen a néven. Ezt annak kapcsán hozta fel, hogy azt javasolta, a munkásszínjátészoknak maguknak kell megtalálniuk a színjátész-fajtájuk műfajait és formáit, „[r]ossz magyar szóval: *öntevékeny*. (A Szovjetunióban ezzel a szóval jelölik a népi műkedvelőket).”²⁹

Hont pár nappal korábban ugyanennek a lapnak nyilatkozott a Szovjetunióban látottakról, tapasztaltakról, ekkor beszélt a népi műkedvelők mozgalmáról is, melyet úgy jellemezte, hogy ez a szovjet színház alapja, a kolhozoknak és üzemeknek pedig saját műkedvelő gárdája van, összességében milliós a létszámuk. A riporternek azt is kiemelte, hogy a hivatásos színházak közülük szerzik az utánpótlásuk egy jelentős részét, de az is előfordul, hogy „egy egész társulatot kineveznek hivatásos együttesnek és színházat adnak nekik.”³⁰ Hont az előbb említett versenyről szóló cikkében úgy fogalmazott, hogy „a munkásszínjátész mozgalom az új magyar színpadművészet utánpótlási lehetőségének alapja és legfőbb biztosítéka.” Tehát már itt is egyenlőségjelet tett a munkásszínjátész és a szovjet népi műkedvelők közé azzal, hogy mindkettőt a hivatásos színházak utánpótlásaként definiálta.

A szovjet példa miatt muszáj egy kis kitérőt tenni: a Szovjetunióban az 1920-as és 1930-as években kétfajta elnevezést használtak a színjátészásra: *ljubityelszkij teatr* néven a negatív felhangú műkedvelést értették (csak szórakoztatást célzó darabok, ripacskodó színjátésszók), míg a *samogyejatelnyij teatr* fogalom alá a politizáló, szocialista elkötelezettségű, mozgósító erejű előadásokat sorolták.³¹ Utóbbi kifejezésnek az alapja a *samogyejatyelnosztjy*, amelyet magyarul az *öntevékenységet* szóval lehet kifejezni, és amely a „*művészetek gyakorlásán túl egyfajta önművelést, tanulási folyamatot is feltételez*”.³²

Vagyis Hont azzal, hogy a magyar munkásszínjátésszókat a szovjet népi műkedvelőkkel azonosította, nemcsak minden más (felekezeti alapon működő vagy más párthoz tartozó) csoportot zárt ki – a szavak szintjén legalábbis – az *öntevékenységből*, de egyben az *öntevékenységet* mint fogalmat is politikai töltetűvé tette. Aki *öntevékeny*, az munkásszínjátész, aki pedig munkásszínjátész, az baloldali értékeket képvisel – így lehet a legjobban lefordítani a gondolatmenetet.³³

Hont megfogalmazásához képest erősebb határvonalat húzott a *műkedvelők* és a *munkásszínjátész* között Szendrő Ferenc, a Munkás Kultúrszövetség színjátész osztályának kommunista vezetője. A szövetség *Munkásszínpad* című lapjának első, 1945 novemberében megjelent számában így fogalmazott: a „*munkásszínjátészt összetévesztik a műkedveléssel. A kettő pedig merőben ellentétes jelenség.*” Mint írta, a *műkedvelő* az elnyomott

27 Ehhez lásd: MAI MAGYAR MŰVELŐDÉSPOLITIKA 1946. 92–97., 99–100.

28 Az *öntevékeny* jelentése: „*önmagában, mások segélye nélkül működő, tevékeny.*” BALLAGI 1867. 381.

29 HONT Ferenc: Munkások a színpadon. *Szabadság*, 1945. június 29. 4.

30 Beszélgetés a hazatért Balázs Bélával és Hont Ferencsel. *Szabadság*, 1945. június 13. 4.

31 MALLY 2000. 2–3., 23–24.

32 KISS 2001. 22.

33 Hont egyébként már 1944-ben használta az *öntevékeny* kifejezést a naplójában (ekkor már a Szovjetunióban volt egy gyűjtőtáborban), amikor a színházi terület rendezésével és átalakításával foglalkozott, mivel állítólag Rákosi Máttyás a színházi ügyek rendbetételére kérte fel. Lásd: SZÉKELY 2007. 146.

osztályokból jön és mindig csak utánozza a polgári világot, míg a „munkásszínjátészó (...) a színjátszás eszközeivel felrajzolja azt a világot, amelyben élni akar”, és „öntudatos hordozója a munkáséletformának.” Cikke végén pedig így határozta meg az elérendő célt: „a munkáséletformán belül a színjátszás művészi eszközeit egy magasabbrendű ember- és társadalomátalakítás szolgálatába állítani.”³⁴

A kommunista elgondolások szerint a *munkásszínjátszás* 1945 végétől már magasabbrendűséget jelentett a *műkedveléssel* szemben. Ezt például Rákosi Mátyás, a Magyar Kommunista Párt első titkára így foglalta össze 1947 júliusában, a *Művelt Nép* első számának vezércikkében:

„Ha azt látjuk, hogy a munkásszínjátészók nagyszerű Molière-előadásokat rendeznek, úgy itt már nemcsak egyszerű műkedvelő szórakozásról van szó, hanem egy olyan fejlődésről, amely mutatja, hogy a dolgozó tömegek a népi kultúratermekből kiindulva a legjobb úton vannak ahhoz, hogy az egész kultúrát sajátjukká tegyék és birtokukba vegyék.”³⁵

A színjátszásra vonatkozóan Szendrő Ferenc a lap második számában úgy fogalmazott, hogy a munkásszínjátészók „ideológiai és minőségi szempontból is állandó elcsapatai a tömegkultúrának”, és hozzátette, a *munkásszínjátszás* 1947 nyarára „túlnőtt eredeti keretén és a népi demokrácia követelményeit átvéve[,] kibővült a jó értelemben vett polgári műkedveléssel és népi színjátszással”,³⁶ így pedig a munkás és a paraszti társadalmi rétegek mellett az értelmiségre is kiterjedt. A szabadszínjátszást ideológiai értelemben a vidéki hivatásos színjátszástól is elválasztotta: míg utóbbi csoportnak a „magaskultúra közvetítése”, addig az előbbinek „a dolgozók szellemi öntevékenységének elősegítése” a célja. A dolgozók szellemi öntevékenysége alatt pedig nem nagyon lehetett mást érteni, mint a kommunista módon való cselekvést.

1947 közepére tehát kialakult a színjátszásra vonatkozó fogalmi háló, amiben a kommunista párt által favorizált kifejezések (*öntevékeny, munkásszínjátszás*) mellett megmaradtak a régebbi, gyakran szinonimaként alkalmazott elnevezések (*amatőr, műkedvelő*). Viszont a *műkedvelő* szónak kialakult egy Horthy-korszakra utaló negatív konnotációja is (mint ahogy az *amatőr* jelzőre is negatív felhang rakódott, a *dilettáns* szó nyomán), emiatt a *műkedvelő* fogalom egyszerre lehetett általános értelmű (nem hivatásos színjátszás), és konkrétan a Horthy-korszakra utaló is – ez mindig az adott beszédhelyzettől, szövegtörzestől függött.

A Rákosi-korszakban a *műkedvelő* színjátszás területével a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) többször is foglalkozott, ugyanis visszatérő probléma volt a színdarabok minőségének kérdése: vagyis az, hogy kevés a szocialista szellemben írt darab (ráadásul ezek sematizmusa sem volt vonzó), ezért a színjátészók inkább a régebbi, 1945 előtti műveket játszották. 1948-ban ugyanúgy erre panaszkodtak a *Szabadság*³⁷ hasábjain, mint ahogy 1953-ban a *Művelt Nép*ben³⁸ is előkerült a kérdés: játsszanak-e háromfelvonásos színmű-

34 SZENDRŐ Ferenc: Munkásszínjátszás. *Munkásszínpad* 1. (1945):1. 4., 8.

35 RÁKOSI 1947.

36 SZENDRŐ 1947. 2.

37 Ellenőrzés és irányítás nélkül játszanak a műkedvelők. *Szabadság*, 1948. szeptember 22. 2.

38 KULCSÁR 1953. 30. – Kulcsár cikke vitát indított, ami a lap későbbi számaiban is folytatódott. Lásd: *Művelt Nép* (1953):10. 30.; (1953):12. 27–28.

veket a színjátszók, vagy sem? A témafelvetés mögött a hivatásos színház és a színjátszók közötti, gyakorlatilag a Monarchia idejére visszanyúló, és azóta is meg-megújuló párharca állt – ennek bemutatása és kifejtése azonban egy másik tanulmány témája lehet.

Kádár és a műkedvelők

Az 1956-os forradalmat és szabadságharcot követően a népművelés, és azon belül a színjátszás nehezen indult újra, az újonnan létrejött Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) és a Népművelési Minisztérium helyett létrehozott Művelődésügyi Minisztérium is több évig foglalkozott a területen jelentkező problémákkal.³⁹

A színjátszókra alkalmazott szó- és fogalomkészlet a Rákosi-korszakban használatos elnevezésekkel összevetve azonban érdemben nem változott. Mint a tanulmány elején bemutatott két cikkrészletben is látható volt, az *amatőr*, a *műkedvelő* és az *öntevékeny* elnevezések a nem hivatásos módon, hanem kedvtelésből dolgozó színjátszókra vonatkoztak.

Maga Kádár János is megemlékezett a színjátszókról a Központi Bizottság 1958. július 25-i ülésén, melyen a Nagy Imréék kivégzése keltette nemzetközi reakciók megbeszélésén túl az MSZMP művelődéspolitikai irányelveiről is szó volt:

„Nálunk volt egy műkedvelő mozgalom és műkedvelő tevékenység bizonyos időben. Ez szerintem alapjában véve egészséges és volt évenként egy seregszemle az üzemi műkedvelők számára és a falusiak számára. (...) A műkedvelőknek van egy betegségük, hogy ha már egyszer egy kétperces párosjelenetet előadtak, akkor elkezdik a Bánk-bánra gyűjteni a felszerelést, meg nem tudom én mire és a következő előadásra azt tűzik ki. (...)

Valahogy meg kell nekik magyarázni, hogy ez nem az ő feladatuk. Nekik nem az a feladatuk, hogy a Nemzeti Színházzal, meg a Városi Színházzal konkuráljanak, nekik megvan a sajátos kifejezési módjuk, eszközüik és azt kell kultiválni. (...) [P]árosjelenetek, ilyen vicces, tréfás, gúnyos darabok, meg nem tudom én mi, amit gyakran ők maguk írnak, próbálnak, rendeznek, eljátszanak, ez olyasmi, amit soha az életben nem fog tudni sem a Nemzeti Színház adni, sem a Néphadsereg Színháza (...). Ez egy társadalmi igényt elégít ki és egy kulturális missziót old meg. (...) [Az] eredeti munkás műkedvelést, ami részben örököse a réginek, ahol politikai szatirákat adnak elő, a reakciós, maradi dolgokat gúnyolják ki, fel kell éleszteni, emlékszem, hogy olyan Churchill figurákat semmiféle nagy művész nem tudott leírni, meg lerajzolni, mint amilyent ezek a munkás műkedvelők a gyárakban, ilyen kis párbeszédekben és jelenetekben, soha senki úgy nem tudta leírni. És most is tudnák ők az ellenforradalom figuráit is hamarabb és jobban kigúnyolni, míg mi arra várunk, hogy Németh László majd 98 éves korában meg fogja ezt nekünk csinálni. Ők lehet, hogy már most is csinálják, csak mi nem is tudunk róla. És ez van a falusi műkedvelőkkel is (...).”⁴⁰

Mint a fenti idézetből kiolvasható, Kádár a műkedvelő színjátszást alapvetően pozitív elfoglaltságnak tekintette, de azt ő is leszögezte, hogy nem a hivatásos színházzal kell

³⁹ Ehhez lásd: VIDÓ 2024.

⁴⁰ MNL OL M–KS 288–4. 18. ő.e. 124–125.

versenyre kelniük. Műkedvelés alatt viszont ő is inkább a munkásszínjátszást értette, és visszautalt a koalíciós időszak és a Rákosi-korszak alatti nagy színjátszóversenyekre is. Kiemelte a gúnyolódást, mint a munkásszínjátszás egyik bevett eszközét, és ezzel kapcsolatban azt is fölvetette, hogy esetleg őket kellene az „ellenforradalom” figurái ellen bevetni. A műkedvelőkre vonatkozóan Kádár még kitért külön a Kommunista Ifjúsági Szövetség (KISZ) központi együttesére is, mint a kommunisták számára követendő példára, illetve még arról is beszélt az ülésen, hogy a hivatásos színészek egy része is színjátszóként kezdte a munkásságát.

A párt művelődéspolitikai irányelveiben ennél jóval kisebb mértékben foglalkoztak a színjátszással. A műkedvelő mozgalomról és annak feladatáról csupán annyi szerepelt a párthatározatban, hogy „[a]z énekkarok, a tánc- és színjátszó csoportok vonják be üzemük és falujuk minél több dolgozóját a kulturális munkába, és a szép hagyományok folytatásával, erejükhöz mért feladatok vállalásával szolgálják dolgozótársaik és a maguk nemes szórakoztatását. A kispolgári giccs behatolásának meggátlására, az ízlés fejlesztésére az öntevékeny művészeti csoportok tehetnek legtöbbet.”⁴¹ A röpké részlet és Kádár János előbb idézett szavaiban összevetéséből hamar kiderül, hogy a művelődéspolitikai irányelvekben sincs nagy elmozdulás a párt első titkárának gondolatához képest: az „erejükhöz mért feladatok vállalása” mögül a „ne konkuráljanak a Nemzeti Színházzal” gondolat hallatszik, a „kispolgári giccs behatolásának meggátlása” pedig valahol az „ellenforradalmi erők kigúnyolása” ötletet visszhangozza.

Amatőr színészek és amatőr színjátszás

A forradalom után nem sokkal a műkedvelésben megjelentek az irodalmi színpadok, melyek eleinte csak versösszeállításokkal felálló szavalók összességét jelentették. A csoportok többfelvonásos színdarabok helyett versekkel léptek föl, leginkább statikus színpadképpel. Feladatukat a *Népművelési Értesítő* egyik cikkében így fogalmazták meg: „a munkájuk egyrészt arra irányul, hogy a széles tömegekkel magasrendű irodalmat és művészetet ismertessenek és szerettesenek meg, másrészt arra törekcsenek, hogy a modern világirodalom alkotásait megismerjék és megismertessék, új, korszerű formák között jelenítsék meg a színpadon.”⁴² Az 1960-as évek elején némelyik együttes már „megmozdult” a versek és az egyfelvonásos darabok, darabrésztetek előadása közben, például 1962-ben a Szegedi Egyetemi Színpad *Forrongó irodalom* című összeállításánál is voltak már kezdetleges színházi megoldások (fények, némi mozgás).⁴³ A modern, kortárs nyugati vagy szocialista művek mellett ókori, vagy a magyar késő-középkorból, koraujkorból származó, keveset játszott darabokat is elővettek.⁴⁴

Mindeközben az elnevezések is változtak az 1960-as években, az egyre több helyen feltűnő *amatőr színjátszás* mellett a sajtóban az *amatőr színész* kifejezés is sokszor volt olvasható. Utóbbi szó szerkezet már önmagában egy oximoronnak számít, hiszen a színész megnevezés eddig a színjátszást hivatásból úzőkre vonatkozott, az „amatőr” előtag viszont ezt a hivatásosságot kérdőjelezte meg. Ugyanakkor a csoportok egy része már nem műked-

⁴¹ MSZMP 1958. 146.

⁴² MEZEI 1961. 79.

⁴³ NÁNAY 2023. 27–28.

⁴⁴ NÁNAY 2007. 21–70.

velői szinten dolgozott, hanem annál sokkalta elhivatottabb formában. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem (ELTE) Egyetemi Színpadán belül működő Universitas és a Szegedi Egyetemi Színpad is több külföldi fesztiválon megfordult az 1960-as évek második felében, tevékenységük az évtized végére, az 1970-es évek elejére már kezdte megközelíteni a színházakét (bár játékmódjuk attól gyökeresen eltért), így tehát valahol érthető, hogy őket és más, jól teljesítő csoportokat, vagy az oda tartozó színjátszókat ezzel a kissé ambivalens kifejezéssel illették.

Elkülönítés az amatőrökön belül – a Népművelési Intézet elgondolásai

Az amatőr színjátszó mozgalom differenciálásának szükségességét már az 1970-es években felismerték a Népművelési Intézetben, amely a mozgalom szakmai irányítását, segítségét végezte.

1970-ben a *Népművelés* című folyóiratban az intézet egy vitaanyagot adott közre *A műkedvelő színjátszás helyzete és feladatai* címmel, melyben a mozgalmat több részterületre osztották.⁴⁵ A felsorolásban elsőként a nem megnevezett „központi, vezető jellegű együttesek” szerepeltek. Úgy jellemezték őket, hogy több éve „rendszeresen és folyamatosan” megyeszékhelyeken, nagyobb városokban és nagyobb üzemekben, vagy egy-két egyetemen tevékenykednek, fesztiválokra járnak, kialakult közönségük jobbára diák és/vagy értelmiségi. Színvonaluk kiemelkedő, több helyen is tájolnak (ez a szerepük „pótolhatatlan” a vitaanyagban írtak szerint), széles kínálatú a repertoárjuk. Az ide tartozó csoportok egyben „alkotó, kísérleti műhelyek” és a mozgalom „módszertani bázisai”, melyek hatnak a környékbeli más színjátszócsoporthoz is. Utánuk az üzemi (munkás) színjátszás, a falusi színjátszás, a gyermekszínjátszás és a diákszínjátszás – utóbbihoz sorolva az egyetemi színjátszókat is – következik a felsorolásban.⁴⁶

1973-ban Vitányi Iván, az intézet vezetője a „színjátszás harmadik fajtája” terminust alkalmazta a mozgalom csúcsán lévő csoportokra.⁴⁷ Szerinte ezzel lehetett mind a hivatásos, mind az amatőr színjátszástól elkülöníteni azt az általa ifjúságinak nevezett mozgalmat, mely elsősorban társadalmi kérdésekkel foglalkozik és ezt nem ritkán saját maga alkotta színpadi szövegeken keresztül teszi meg. Vitányi a leírást saját magától mérítette, ugyanis 1972 novemberében készített egy feljegyzést Aczél Györgynek az Orfeo-csoport kapcsán kirobbant „ügy” miatt. Az MSZMP Központi Bizottsága Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztálya anyagai között fellelhető ügyiratban Vitányi egyrészt azzal érvelt, hogy az amatőr színjátszó mozgalom ezen fejlődési ága világléletség, leginkább a nyugati országokban figyelhető meg, ám azoknál politikusabb szövegében és színpadi lehetőségeiben. Azt is kifejtette, hogy „vontaképpen az ifjúság szélesedő rétegeinek egy alapjaiban pozitív igényét”⁴⁸ képviselik a közélet és politika iránt érdeklődő csoportok, „a szocializmus nagy kérdései, megvalósításának útjai” izgatják őket, ám megfelelő irányítás nélkül ez az attitűd „veszedelmeket is rejt magában”. Ezt részben az iskola és a KISZ hibá-

⁴⁵ MŰKEDVELŐ 1970. 36–38. A mozgalom rétegződésének felsorolása a 37. oldalon található.

⁴⁶ A vitaanyagot élénk sajtópolémia követte a *Népművelés* hasábjain. A pro és kontra érvekről, a mozgalom feladatairól szóló elképzelésekről a következő tanulmányokban olvasható összefoglaló: NÁNYAY 1986a. 183–185.; RING 2008. 235.

⁴⁷ VITÁNYI 1973.

⁴⁸ MNL OL M–KS 288–36. 1972. 2. ő.e. Tu/1396/4. 1., 3–5. Kiemelés az eredetiben.

jaként róttá fel a szerző, aki szerint nem adtak megfelelő példát a csoportoknak, holott korábban azt hirdették nekik, hogy „*érezzenek felelősséget az ország és a szocializmus fejlődéséért, foglalkozzanak bátran közéleti kérdésekkel, kritizáljanak, vitatkozzanak (...), vigyék színpadra gondjaikat.*” (Az intelmeket a pártvezetésben nem fogadták meg, a feljegyzésben említett Orfeót és Halász Péter csoportját a rendőrségen belül működő állambiztonságiak több éven keresztül megfigyelték, zaklatták, ami miatt Halászné 1976-ban ki is vándorolt az országból.⁴⁹⁾

Színjátszók és kritikusok: amatőr színház

Nemcsak a Népművelési Intézetben, hanem a sajtóban és a színjátszók között is megjelent az igény a színjátszáson belüli elkülönítésre. 1966-ban a Pinceszínház (Budapesti Ifjúsági Színpad) igazgatója, Bende Miklós *amatőr színház*nak nevezte saját magukat,⁵⁰ 1968-ban az Universitas rendezője, Ruszt József használta a kifejezést az ELTE lapjában,⁵¹ 1969-ben a lengyelországi Wrocławban tartott egyetemi diákszínházi fesztiválról írt beszámolóban⁵² már „*amatőr színház*” kifejezéssel illették az Universitást.

A színházi kritikusok 1970-ben a *Színház* című lap szeptemberi számában három cikkben is ezzel az újfajta színházi formával foglalkoztak, közülük ketten (Molnár Gál Péter és Dévényi Róbert) az *amatőr színház* megnevezést használták,⁵³ és innentől kezdve folyamatosan tudósítottak ezekről az együttesekről.⁵⁴ Nánay István 1971-ben egy cikkben az Universitas és a Szegedi Egyetemi Színpad mellett a Budapesti Ifjúsági Színpadot, a Kassák Stúdiót és a Csepeli Munkásotthon Irodalmi Színpadát sorolta be az *amatőr színházak* közé.⁵⁵

Színművészeti Szövetség: „Amatőrmozgalom”

Az 1970-es évek első felében már egyre inkább teret nyert az előbb vázolt *amatőr színész* elnevezés a sajtóban, ám a hivatásos színház prominensei maradtak a jól bevált, és némileg pejoratív *amatőr színjátszás* meghatározásnál. 1973. március 19-én a fővárosi Fészek Klubban tartotta közgyűlését a Magyar Színházművészeti Szövetség, melyen új elnökséget választottak a résztvevők. A közgyűlés elején Kazimir Károly főtítkárt tartott beszédet, ebben pedig más témák fölvetése mellett kitért az amatőrmozgalomra is, melyet az elmúlt évek „*új, örvendetes*” jelenségeként aposztrofált. Ám azzal már nem értett egyet, hogy a hivatásos színházaknak az amatőrmozgalomból kellene inspirálódniuk, szerinte a helyzet pont fordított:

„Milyen célt szolgálnak az olyan írások, amelyek azt a hamis képzetet keltik az amatőrmozgalom lelkes résztvevőiben, hogy ők vannak hivatva korszerűsíteni az elavult magyar hivatásos színművészetet? Az amatőrmozgalom céljainak teljes félreér-

49 Lásd: RING 2008; HUHÁK 2018; SZÖNYEI 2019; KOÓS 2009.

50 LUKÁCSY András: Lucullus a pinceszínházban. *Élet és Irodalom*, 1966. november 12. 9.

51 S. A.: A KZ Pármában. *Egyetemi Lapok*, 1968. április 18. 5.

52 HERNÁDI Miklós: Diákszínházak fesztiválja Wrocławban. *Élet és Irodalom*, 1969. november 8. 8.

53 Lásd ehhez a következő cikkeket: MOLNÁR GÁL 1970; DÉVÉNYI 1970; MÉSZÁROS 1970.

54 Lásd: NÁRAY 1992. 447–466.

55 NÁRAY 1971.

tése és félremagyarázása ez. Mit mondhatunk növendékeinknek a Színházművészeti Főiskolán, ha azt látják, hogy fölösleges hosszú, nehéz éveken át tanulni szakmánk titkait, hiszen egyre több kiskapu nyílik vagy akarnak kinyitni erre a feladatra nem felkészült amatőrök előtt. (...) Állami vezetőink, akiknek döntési joguk is van, úgy érezzük, többet is tehetnének ebben a fontos kérdésben.”

Kazimir beszédében elismerte, hogy a fiatalok számára vonzó a formai sokszínűség, az avantgarde stílus, ezek meg is vannak Brecht vagy Piscator munkásságában. De azt is hozzátette, minél több vitára lenne szükség azokkal a fiatalokkal, akik szerint a tartalmi és formai „*absztrakciójukk*kal szellemi zsákutcában keresik önmaguk igazi élményét.” Az egyetemi színjátszókra is kitért: vidéken velük konstruktív, alkotó, bíráló és segítő módon kell foglalkoznia a hivatásos színházaknak. „*Nem járható út azonban, ha olyan darabokkal lépnek a közönség elé, amelyek az állami színházak műsorrendjén eszmei meggondolások miatt nem szerepelhetnek. Járható út viszont az az út, hogy bizonyos körülmények között utánpótlást jelenthessenek a gyakorlatos színészi rendszer alapján a rendhagyó utat követelő tehetségek*” – tette hozzá, ugyanakkor azt elutasította, hogy amatőr színjátszó rendezők kerüljenek képzés nélkül be a kőszínházi világba. „*A kiemelkedő tehetséget eláruló amatőr rendező jelentkezék a főiskolára!*” – magyarázta a közgyűlés jegyzőkönyve szerint.⁵⁶

Kazimir hozzáállása a színjátszókhöz nem volt egyedüli a hivatásos színházi világban, sok helyütt hasonló lenézésben volt részük az amatőröknek. Az ebben az időszakban dolgozó és kiemelkedőnek számító csoportok egyes tagjaival beszélgetve többen is beszámoltak a hivatásos színház oldaláról érkező folyamatos lenézésről és velük szembeni gőgről. A lesajnáló hangsúlyú „amatőrök” elnevezést azonban az érintettek egy része már csak daczból is vállalta, és az 1970-es évek második felétől már az amatőrök egy része is lenézően viszonyult az általuk képmutatónak és hazugnak tartott hivatásos színházi világhoz és annak szereplőihöz.⁵⁷

Alternatív színház

Maga az *alternatív* szó latin eredetű, és vagylagosságot, kétféle lehetőséget jelent, latin eredete miatt régóta ismert és használt a magyar nyelvben, a magyar sajtóban az 1800-as évek első felében tűnt fel.⁵⁸

Az 1970-es években közismertté váló *amatőr színház* fogalom mellett az évtized végén, az 1980-as évek elején tűnt fel az *alternatív színház* szóösszetétel és kifejezés, de a kezdetekben még csupán az angolszász és skandináv színházi szcénában jelenlévő, nem hivatásos, de színházszerűen dolgozó csoportokat illették a nemzetközi elnevezés magyaro-

⁵⁶ MNL OL M–KS 288–36. 1973. 27. ő.e. Tu/270/8. 29–32. Kazimir beszédének elemzését lásd bővebben: IMRE 2025b. 37–56.

⁵⁷ A doktori disszertációm kapcsán az egykori kiemelkedőbbnek számító csoportok tagjai közül többekkel készítettem interjút. Vincze János és Mikuli János (a Pécsi Nyitott Színpad rendezője és vezető színésze), valamint Dózsa Erzsébet (a Szegedi Egyetemi Színpad vezető színésze) is beszélt erről a lenézésről, egymástól függetlenül, mikor arra kérdeztem rá, hogy miképpen viszonyult egymáshoz az amatőr színjátszás és a hivatásos szakma.

⁵⁸ BAKOS 2002. 25. A sajtóbéli megjelenésre példa: *Magyar Kurir*, 1829. március 24. (Nr. 24.), 189.

sított verziójával.⁵⁹ (A legelső között a *Filológiai Közöny* egyik 1978-as számában közölt könyvrecenzióban bukkan fel az *alternatív színház* meghatározás, mint ami a *fringe theater* egyfajta folytatása Nagy-Britanniában.⁶⁰)

1984-ben Dévényi Róbert rendező, dramaturg, kritikus és színháztudós rendező egy cikkében a magyar amatőr színháztudományon belüli elkülönülés/elkülönítés kapcsán használta az *alternatív* kifejezést, amikor az 1970-es években lendületet kapó újfajta színházformát mutatta be:

„Tucatjával jöttek létre amatőr produkciók, amelyek kihívóan feleltek az intézményes színház akadémiájának. Mászt játszottak, másképp és másoknak. (...) Ez a fajta színházcsinálás persze nemigen fért el a színháztudomány kereteiben. Alkalmat és helyet kellett találni egy olyasfajta összeállításra, ahol nem azt írtatják, hogy hol tart a műkedvelés szervezeti ágazatok vagy területi megoszlás szerint, hanem elsősorban és mindenekelőtt azt keresik, hogy mi az amatőrök alternatív kínálata.”⁶¹

Pályi András dramaturg, író, újságíró 1985-ben két belgrádi színházfesztivál kapcsán írta körül az *alternatív színház*at, a meghatározással pedig óvatos összehasonlítást is tett a hazai és külföldi szcéna között:

„A nyugati alternatív színház némileg rokonítható a mi amatőr csoportjainkkal, de míg itt a szervezeti formán van a hangsúly, ott inkább a színházról gondolkodás jellegén. Az igazi alternatív színház lehet műkedvelő, lehet professzionális, lehet a kettő határán, de mindig független, nem akar és nem is fogad el támogatást senkitől.”⁶²

1986-ban pedig már egyértelműen megjelent az 1970-es években aktív, és az amatőr színháztudományon belül kiemelkedőnek számító csoportokra alkalmazva az *alternatív színház* fogalom. A sort Mészáros Tamás kezdte, aki a *Kritika* című lapban a színházi struktúráról folyó vitában⁶³ úgy fogalmazott, hogy az „egy és oszthatatlan magyar színház makacsul táplált illúziójáért a hetvenes években – enyhén szólva! – nem kaptak támogatást az úgynevezett alternatív színház hazai képviselői, azok az amatőr együttesek, amelyek eredményeiket tekintve jó eséllyel törekedtek a felhívásos státusra.”⁶⁴

Bögel József, a Művelődési Minisztérium Színházi Osztályának főmunkatársa ugyanabban a vitában harmadik színháznak nevezte (zárójelben és kérdőjellel hozzátéve: *alternatív színház*) a „profizmus és amatőrizmus között lebegő” színházak hálózatát, melyek

59 FÖLDES 1979. 45.; VAJDA 1982. Itt a „fringe theater” szinonimájaként szerepel, amely „nem kommersz, anyagilag nem támogatott, alternatívának is nevezett színház” a szerző szerint.

60 PÁLFFY 1978. 487–488.

61 DÉVÉNYI 1984. 6. Kiemelés az eredetiben.

62 PÁLYI 1985. 38.

63 A lapban Mihályi Gábor írása – *Még egyszer a színházi struktúráról* (MIHÁLYI 1985) – nyomán indult meg az eszmecsere (maga a cikk visszautal az 1972-től kibontakozó színházi vitára), melyet a szerkesztőség az 1986/5. számban zárt le. A kettő között a folyóiratban többek közt Bécsy Tamás, Csáki Judit, Molnár Gál Péter, Koltai Tamás, Sívó Emil, Szántó Judit, Szinetár Miklós, Tarján Tamás és Verebes István tollából születtek cikkek a színházi helyzetről. A témában a Magyar Színházművészeti Szövetség 1986 januárjában vitalest tartott a színházigazgatók és kritikusok részvételével – derül ki a disputát záró *Az utópiáktól a színház valóságáig* című szerkesztéségi jegyzetből (SZERK 1986).

64 MÉSZÁROS 1986. 19. Kiemelés az eredetiben.

ugyan ki vannak téve „*az amatőr színjátszás visszaeséseinek, bizonytalan mecenatúrájának*”, ugyanakkor a magyar színjátszás „*szerves és fontos*” részei.⁶⁵ Ő az Universitast, az abból kifejlődött Gropius Társaságot, a Stúdió K.-t, a Szkénét, a Pinceszínházat és néhány nem nevesített pantomim-együttest hozott fel példaként. Azt is kijelentette, hogy meg kell találni az *alternatív színházak* helyét a struktúrában.

Keleti István rendező, az 1986-os kazincbarcikai országos és nemzetközi amatőr színjátszó fesztivál zsűritagja a *Magyar Nemzet* kérdésére fejtette ki, hogy az amatőr színjátszó mozgalom „*élvonalá*” átalakult, a folyamat pedig 1984-től már érzékelhető volt. Vélekedése szerint ezen együttesek „*sorra*” felvették „*az »alternatív színház« arculatát*”.⁶⁶ Ő két fő irányt látott kibontakozni: az egyik a hagyományos (realista) színház alternatívájaként, a másik pedig „*a jelenlegi hivatásos életben létező bármifajta színházhoz képest*” csinál „*egyfajta ellenszínházat*”, amely más kifejezőmódot, más játéktílust, néha más tartalmat, vagy anti-tartalmat jelent, és alapvetően ifjúsági jellegű a mozgalom. Példaként a szegedi egyetem egyik alternatív társulatának (8.15-ös Csoport) *Új Vihar* című darabját (ami Shakespeare *Vihar* című művéből indul ki), és a Szkéné Színház keretein belül működő Tanulmány Színház (későbbi Arvisura) *Szentivánéji álmom* című előadását említette.

Nánay István ugyanezen fesztivál kapcsán írt cikkében ugyancsak elkülönítési szándékkal használta a hazai amatőr csapatok egy részére vonatkozóan az *alternatív színház* kifejezést. Megfogalmazása szerint húsz-huszonöt olyan csoport létezett a mozgalmon belül akkortájt, melyek „*évek-évtizedek óta*” képesek „*az amatőr színjátszás élvonalában maradni*”, és ezen „*szűk kör*” együttesének egy része „*egyre kevésbé tekinthető tisztán amatőrnek, mivel különböző utakon-módokon az amatőr szellemiségű, de professzionális igényű és körülményű működés feltételeit keresi s próbálja kialakítani*.” Ők azok, akik „*ma leginkább vállalják az amatőr és a hivatásos színházi struktúrát egyaránt szétfeszítő művészi, kísérleti színházi feladatokat, s amelyeket jobb szó híján alternatív színházaknak lehetne nevezni*.”⁶⁷

Nánay ebbe a körbe sorolta a Stúdió K.-t, a Monteverdi Birkózókört, a volt csepeli Utcaszínház társulatát, a Tanulmány Színházat, Lábán Katalin csoportjait és a Gödöllői Amatőr Színész Stúdiót. Egy 1988-as cikkében pedig *Alternatív színházak* alcím alatt (a főntebb felsoroltak mellett) a Malgot István vezette A Hold Színházat, a Bucz Hunor vezette Térszínházat és a Vincze János vezette Pécsi Nyitott Színpadot vette még ide. Cikke végén pedig arra is kitért, hogy a külföldön már működő önálló kisszínházi formát itthon is el kellene terjeszteni, hiszen ezzel meg tudnák oldani például „*az alternatív színházak legfőbb gondját is, mert a jelenleg az amatőr–profi köztes területen működő együttesek biztos bázisát képezhetnék egy-egy kisszínháznak*.”⁶⁸

A fenti példákból kitűnik, hogy a nyolcvanas évek közepére és második felére egyre nagyobb differenciálódás ment végbe az amatőr/műkedvelő színjátszáson belül, és az a fajta professzionalizálódás, ami ellen a hetvenes években még kikelt a Színházművészeti Szövetség akkori főtitkára, a nyolcvanas évek főképp második felére már elfogadott formájává vált a magyar színházi világnak.

65 BÖGEL 1986. 20.

66 DÉNES D. István: Profik-e az amatőrök? *Magyar Nemzet*, 1986. július 15. 7. Kiemelés az eredetiben.

67 NÁRAY 1986b. 18.

68 NÁRAY 1988. 8.

Összegzés

Bár a tanulmány témája a nem hivatásos színjátszás Kádár-kori fogalomhasználatának áttekintése, elkerülhetetlen volt, hogy a vizsgálódást ne korábról indítsam, hiszen a magyar nem hivatásos színjátszás területe alaposabb megismeréséhez fel kellett tárni a kiválasztott négy alapfogalom – *színjátész, műkedvelő, öntevékeny, amatőr* – jelentésmódosulásait. De szükség volt további fogalmak bevonására is, mivel az *amatőr színész, amatőr színház és alternatív színház* szókapcsolatok a Kádár-korban megjelenő színjátszás-fejlődést képezték le a közbeszédben.

Az öntevékeny fogalom kommunista párti kisajátítása után a kifejezés az 1960-as és 1970-es években indult és kiemelkedővé váló csoportok miatt nyerte vissza eredeti jelentését (bár az 1970-es évekre már csak elvétve használták a színjátszásra), azaz: önállóan cselekedni, a felsőbb szervek utasítása vagy segítsége nélkül. Pont az ilyen, felsőbb szervekre nem hallgató öntevékenységet nem kedvelte a hatalom, és azt, amikor ezek a kiemelkedőnek számító csoportok elkezdtek önállóságra törekedni, esetleg társulattá vagy hivatásos színházzá szerettek volna válni,⁶⁹ már nem engedélyezték.

A gúnyolódó hangnem és a kifigurázás fontosságát, melyet Kádár János is kedvtelve emlegetett, 1960-ban Bíró Vera, a Művelődésügyi Minisztérium népművelési osztályvezetője is nyomatékosította egy cikkében, arra „kérve” a színjátészoikat, hogy helyezzenek nagyobb hangsúlyt a saját életükre, és a szűkebb környezetükben tapasztalt visszasságokat és „fonáságokat” vigyék színpadra.⁷⁰ Viszont amikor pár évvel később egyes csoportok tényleg a saját valóságukról, a „létező szocializmus” problémáiról kezdtek az előadásaikban beszélni, akár az autoritás(oka)t is kifigurázva, annak már egyáltalán nem örültek a pártban. „A hatalom, az erőszak, a tekintély soha nem beszéli a nevetés nyelvét. (...) [A]ki nevet, az nem fél semmiféle szentséget és tilalmat (...), semmiféle isteni és emberi hatalmat, autoritatív parancsot és tilalmat” – írta Mihail Bahtyin.⁷¹ Semelyik párttitkár és tanácselnök se szerette, ha kiröhögik, mert ezt a hatalma semmibevételeként fogta föl – fordíthatnánk le a gondolatmenetet a Kádár-korra.

Hogyan nevezzük el tehát ezeket az 1960-as években az amatőr színjátész mozgalom keretei között induló, de azt az 1970-es évekre kinövő, az 1980-as évekre pedig egyre professzionálisabbá váló, kiemelkedőnek számító csoportokat? Úgy vélem, az 1960-as évek végétől az 1970-es évek végéig az *amatőr színház* megnevezés lehet jó megoldás, mivel a szóösszetételben rejlő ellentmondás és feszültség jól leképezi azt az utat, amelyet ezek az együttesek bejártak. Az 1980-as évekre vonatkoztatva az *alternatív színház* elnevezés jól érzékelteti, hogy a hivatásos színházzal szemben itt már egyfajta „más” színházi irányzat és formanyelv jelent meg – professzionális szinten.

⁶⁹ Az Universitas 1965-ben próbálkozott a függetlenedéssel, a Szegedi Egyetemi Színpadnál a hetvenes évek közepe felé merült fel ez a gondolat, de más, kiemeltnek számító társulatok is igyekeztek eljutni ide. Lásd: NÁNAY 2007. 81–82.; HIDI – IMRE – KALMÁR 2022. 207–214.

⁷⁰ BÍRÓ 1960. 3–4.

⁷¹ BAHTYIN 2002. 103.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

- MNL OL Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
M–KS 288–4. MSZMP Központi Bizottság (Ideiglenes Központi Bizottság) iratai (1956–1989)
M–KS 288–36. MSZMP Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztály iratai (1967–1988)

SAJTÓFORRÁSOK

- Budapesti Hírlap, 1895
Egyetemi Lapok, 1968
Élet és Irodalom, 1966, 1969
Magyar Kurir, 1829
Magyar Nemzet, 1986
Mohács és Vidéke, 1892
Munkásszínpad, 1945
Nagykároly és Vidéke, 1909
Pesti Napló, 1867
Szabadság, 1945, 1948
Székely Nemzet, 1889
Színházi Élet, 1917, 1933
Színház és Társaság, 1924
Új Úton, 1957
Vasárnapi Ujság, 1877

IRODALOM

- BAHTYIN 2002 BAHTYIN, Mihail: François Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája. In: BAHTYIN, Mihail: *François Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája; Rabelais és Gogol: a szó művészete és a népi nevetéskultúra; Szatíra*. Budapest, 2002. 7–508.
- BAKOS 2002 *Idegen szavak és kifejezések szótára*. Főszerk. BAKOS Ferenc. Budapest, 2002.
- BALÁZS 2004 BALÁZS Géza: Sajtónyelv – médianyelv – médianorma. In: *Az Esterházy Károly Főiskola tudományos közleményei Tanulmányok a gazdaság- és társadalomtudomány köréből = Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. Sectio Scientiarum Economicarum et Socialium*. Eger, 2004. 44–55. (Új sorozat, 31. kötet)

- BALLAGI 1867 *A magyar nyelv teljes szótára. Második rész. Szerk. BALLAGI Mór. Budapest, 1867.*
- BÉRCZES 1996 BÉRCZES László: Másszínház Magyarországon 1945–89. I–III. rész. *Színház* 29. (1996):3. 42–48.; (1996):4. 44–48.; (1996):5. 43–48.
- BÍRÓ 1960 BÍRÓ Vera: A kongresszus után. *Népművelés* 7. (1960):1. 3–4.
- BÖGEL 1986 BÖGEL József: Színházi struktúra '85–86 (Vita – helyzet – jövő). *Kritika* 15. (1986):4. 20–23.
- CZUCZOR – FOGARASI 1867 *A magyar nyelv szótára. Negyedik kötet. Készítették: CZUCZOR Gergely – FOGARASI János. Pest, 1867.*
- CZUCZOR – FOGARASI 1870 *A magyar nyelv szótára. Ötödik kötet. Készítették: CZUCZOR Gergely – FOGARASI János. Pest, 1870.*
- DÉVÉNYI 1970 DÉVÉNYI Róbert: Hol tart a magyar egyetemi színháztudomány? *Színház* 3. (1970):3. 32–34.
- DÉVÉNYI 1984 DÉVÉNYI Róbert: Kazincbarcika '84. *Színház* 17. (1984):11. 6–10.
- FÖLDES 1979 FÖLDES Anna: Jegyzetek a kanadai színházról. *Színház* 12. (1979):4. 43–48.
- GRÉTSY 2004 GRÉTSY László: A mai magyar sajtónyelv. In: *Az Esterházy Károly Főiskola tudományos közleményei Tanulmányok a gazdaság- és társadalomtudomány köréből = Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. Sectio Scientiarum Economicarum et Socialium*. Eger, 2004. 11–19. (Új sorozat, 31. kötet)
- HIDI – IMRE – KALMÁR 2022 HIDI Boglárka – IMRE Zoltán – KALMÁR Balázs: Dokumentumok a Szegedi Egyetemi Színház történetéből. *Betekintő* 16. (2022):3. 191–217.
- HUHÁK 2018 HUHÁK Heléna: Közös élet, közös tér. Az Orfeo csoport kommunája Pilisborosjenőn. *Betekintő* 12. (2018):2. 1–12.
- IMRE 2025a IMRE Zoltán: Színháztörténet-írás, technológia és archívum. A Hiányzó (színház)történetek céljai, módszertana és (eddig) eredményei. In: *Hiányzó (színház)történetek. Fejezetek az 1960–1970-es évek „amatőr” színházainak történeteiből*. Szerk. IMRE Zoltán et al. Pécs, 2025. 7–18.
- IMRE 2025b IMRE Zoltán: A Kádár-korszak (színházi) retorikája és a hatalomgyakorlás módozatai. Az „amatőrmozgalom” retorikai alakzatai 1973-ban. In: *Hiányzó (színház)történetek. Fejezetek az 1960–1970-es évek „amatőr” színházainak történeteiből*. Szerk. IMRE Zoltán et al. Pécs, 2025. 69–101.

- KISS 2001 Kiss László: Amatőr – amatőrség. In: *Alkotó emberek. Amatőr művészetek az ezredfordulón* (2. javított kiadás). Szerk. KOVÁCSNÉ BÍRÓ Ágnes et al. Budapest, 2001. 21–45.
- KOÓS 2009 Koós Anna: *Színházi történetek szobában, kirakatban*. Budapest, 2009.
- KOSELLECK 2003 KOSELLECK, Reinhart: Fogalomtörténet és társadalomtörténet. In: KOSELLECK, Reinhart: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Budapest, 2003. 121–145.
- KÖZHASZNÚ ESME-
RETEK TÁRA 1832 *Közhasznú esmeretek tára A' Conversations Lexicon szerént Magyarországra alkalmaztatva*. Szerk. WIGAND OTTO. Pest, 1832.
- KULCSÁR 1953 KULCSÁR István: Háromfelvonásos művek a színjátszócsoportok műsorán. *Művelt Nép* 4. (1953):9. 30.
- MAI MAGYAR
MŰVELŐDÉSPOLITIKA
1946 *Mai magyar művelődéspolitikai. Elvek, tervek, eredmények*. Budapest, 1946.
- MALLY 2000 MALLY, Lynn: *Revolutionary Acts. Amateur Theaters and the Soviet State, 1917–1938*. Ithaca, 2000.
- MIHÁLYI 1985 MIHÁLYI Gábor: Még egyszer a színházi struktúráról. *Kritika* 14. (1985):5. 4–6.
- MOLNÁR GÁL 1970 MOLNÁR GÁL Péter: Sebzett kiáltás. *Színház* 3. (1970):9. 28–31.
- MÉSZÁROS 1970 MÉSZÁROS Tamás: A „másik” színház. *Színház* 3. (1970):9. 34–37.
- MÉSZÁROS 1986 MÉSZÁROS Tamás: Struktúrára várva. *Kritika* 15. (1986):3. 18–19.
- MEZEI 1961 MEZEI Éva: A műkedvelő irodalmi színpadokról. *Népművelési Értesítő* 2. (1961):1. 76–88.
- MSZMP 1958 A Magyar Szocialista Munkáspárt művelődési politikájának irányelvei. *Társadalmi Szemle* 13. (1958):7–8. 116–151.
- MŰKEDVELŐ 1970 A műkedvelő színjátszás helyzete és feladatai. *Népművelés* 17. (1970):2. 36–38.
- MŰVELŐDÉS-
POLITIKA 1957 Amit a művelődéspolitikai tanfolyamok adtak. *Népművelés* 4. (1957):1. 18.
- NÁNAY 1971 NÁNAY István: Van-e amatőr színház? *Színház* 4. (1971):10. 19–23.
- NÁNAY 1986a NÁNAY István: Amatőr színházak tündöklése és bukása. *Színháztudományi Szemle* 19. Szerk. FÖLDÉNYI F. László. Budapest, 1986. 179–251.
- NÁNAY 1986b NÁNAY István: Kazincbarcikai számvetés. *Színház* 19. (1986):9. 18–23.

- NÁNAY 1988 NÁNAY István: Válsághelyzet és kisszínházak. *Színház* 21. (1988):8. 1–8.
- NÁNAY 1992 NÁNAY István: A nem hivatásos színházak két évtizede. In: *Fordulatok (Hungarian Theatres 1992)*. II. kötet. Szerk. VÁRSZEGI Tibor. Budapest, 1992. 447–466.
- NÁNAY 2007 NÁNAY István: *Profán szentély. Színpad a kápolnában*. Pécs, 2007.
- NÁNAY 2023 NÁNAY István: *Nyitott színház. Paál Isti és a Szegedi Egyetemi Színpad*. Budapest, 2023.
- PÁLFFY 1978 PÁLFFY István: Political Developments on the British Stage in the Sixties and Seventies. *Filológiai Közlöny* 24. (1978):4. 487–488.
- PÁLYI 1985 PÁLYI András: Két fesztivál Belgrádban. Jegyzetek néhány előadás kapcsán. *Színház* 18. (1985):2. 36–41.
- RÁKOSI 1947 RÁKOSI Mátyás: Népi demokrácia és tömegkultúra. *Művelt Nép* 1. (1947):1. 1.
- RING 2008 RING Orsolya: A színjátszás harmadik útja és a hatalom. Az alternatív Orfeo Együttes kálváriája az 1970-es években. *Múltunk* 53. (2008):3. 233–257.
- RING 2025 RING Orsolya: Munkásszínjátszás, amatőrök, „alternatív” színház? In: *Hiányzó (színház)történetek. Fejezetek az 1960–1970-es évek „amatőr” színházainak történeteiből*. Szerk. IMRE Zoltán et al. Pécs, 2025. 102–117.
- SCHÖPFLIN 1930 (3. kötet) *Magyar Színművészeti Lexikon. A magyar színjátszás és dráma-irodalom enciklopédiája*. III. kötet. Szerk. SCHÖPFLIN Aladár. Budapest, 1930.
- SCHÖPFLIN 1931 (4. kötet) *Magyar Színművészeti Lexikon. A magyar színjátszás és dráma-irodalom enciklopédiája*. IV. kötet. Szerk. SCHÖPFLIN Aladár. Budapest, 1931.
- STANDEISKY 1979 STANDEISKY Éva: A munkáspártok és a Munkás Kultúrszövetség 1945–1948. *Párttörténeti Közlemények* 25. (1979):2. 37–71.
- SZÉKELY 2007 SZÉKELY György: „Folyton lobog”. Hont Ferenc pályaképe. In: *Színháztudományi Szemle 37. Színház és politika*. Szerk. GAJDÓ Tamás. Budapest, 2007. 139–167.
- SZENDRŐ 1947 SZENDRŐ Ferenc: Az öntevékeny kultúra hároméves terve. *Művelt Nép* 2. (1947):2. 2–3.
- SZERK 1986 Az utópiáktól a színház valóságáig. Vitazáró jegyzetek. *Kritika* 15. (1986):5. 17–18.
- SZŐNYEI 2019 SZŐNYEI Tamás: Valódi hálózat – virtuális iratgyűjtő. „Pécsi Zoltán” lappangó Munka-dossierjének rekonstrukciója. *Betekintő* 13. (2019):2. 98–110.

- VAJDA 1982 VAJDA Miklós: Telefoninterjú Sir Peter Hall-lal. *Színház* 15. (1982):8. 37.
- VITÁNYI 1973 VITÁNYI Iván: A színjátszás harmadik fajtája. *Kritika* 2. (1973):1. 10–11.
- VIDÓ 2024 VIDÓ Gábor Tamás: „Kultúrbrigantik” és „a szocialista műsorpolitikáért vívott harc első lövészárka”. In: *Ötvözet-SZITU 2023*. Szerk. DOMA Petra – JÁSZAY Tamás. Budapest, 2024. 445–467.

Amateur, Self-Active, Dilettante: Changes in the Naming of Non-Professional-Theatre During the Kádár Era

by Gábor Tamás Vidó

(Summary)

They have been called self-active, amateurs, simple dilettantes, but also alternative: non-professional theatre has been called by many names over the last two hundred years. In my study, I examine the changes in 'terminology' during the Kádár era, drawing on Reinhart Koselleck's conceptual history, but I also look back to earlier periods, since the changes in the terminology of the non-professional theatre field between 1956 and 1989 cannot be understood without a knowledge of the antecedents. Indeed, from 1945 onwards, it meant something very different to call a group a working-class amateur theatre group or a dilettantes group.

Whereas in the Rákosi era and at the beginning of the Kádár era under review, the authorities still claimed the right to name non-professional theatre groups – and thus also to define their field of activity –, by the end of the 1960s, and the beginning of the 1970s, the right to name them had been lost, actors themselves and the critics who followed their work were already trying to 'name' the increasingly professional companies, which were going down radically different paths from the professional theatre style.

The authorities, be they the state party or the ministry, also sensed this process and, although they fought against this development and professionalisation in the early 1960s and 1970s, by the end of the 1980s they were powerless to stop it.

MŰHELY

Papp Viktor

Fényképalbummal a közönség kegyeiért Schrecker Ignác és a *Magyar Akadémiai Album* megszületése¹

Bevezetés

A Magyar Tudományos Akadémia meghatározó szerepet játszott a magyar nemzet 19. századi szellemi életében. A tudós társaság intézményesülése több évtizedig tartott, a Duna-parton épült székházát 1865-ben vehette birtokba, az ünnepélyes megnyitóra 1865. december 11-én került sor. A kor vizualitás iránti fokozott igényét kielégítve az Akadémia a jeles alkalomból kiadatta tagjainak arcképcsarnokát. A magyar tudósok portréit tartalmazó díszalbumból két méretet is forgalmaztak, ezekből több hazai közgyűjtemény őriz példányokat.² A következőkben a nagyobb alakú fényképalbum keletkezési körülményeit ismertetem, hiszen annak megalkotása szorosan kapcsolódik a fényképalbumok magyarországi megjelenésének és elterjedésének időszakához, tipikus példáját képezve a megrendelésre készült, hivatalos (közéleti) fényképalbumnak. A *Magyar Akadémiai Album* születése emellett felhívja a figyelmet az 1860-as évekbeli magyar fényképészeti tevékenység előtt álló szakmai kihívásokra, valamint a fényképészek által űzött gyakorlatokra, melyekkel munkásságukat kívánták megismertetni a szélesebb közönséggel.

A fényképalbumokról és portréképekről általában

Az első fényképalbumok az 1850-es években jelentek meg a kora újkorban kedvelt *Stammbücherek* mintájára.³ Az 1860-as évektől kezdve teljes fényképgyűjteményeket, részben kitöltött, részben üres, illetve teljesen üres fényképalbumokat hoztak kereskedelmi forgalomba. Utóbbi esetében a gyűjtők saját szempontrendszerük szerint csoportosíthatták, bővíthették a fényképalbum tartalmát. A 19. század második felében felhasználás szempontjából három különböző albumtípus terjedt el: (1) személyes, (2) hivatalos és (3) speciális fényképalbumról beszélhetünk. Az első típust magánszemélyek állították össze saját célra, míg a hivatalos fényképalbumok megrendelésre készültek, gyakran nem is portrékat, hanem építészeti, műemléki fényképeket tartalmaztak. A speciális típusúak közé a jeles alkalomra, tiszteletadásra készült albumokat sorolhatjuk.⁴ Fontos megemlíte-

1 Jelen tanulmány bővített, jegyzetelt változata az eredetileg a nemzetikonvitar.blog.hu-n megjelent ismeretterjesztő írásomnak.

2 BICSKEI – UGRY 2018. 119. Mindkét változatból őriz példányokat az MTA KIK Kézirattára, a nagyobb alakú albumból fennmaradt a Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtárban, a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtárában, az Országos Széchényi Könyvtár Történeti Fénykép- és Interjútarban és a Somogyi Károly Városi és Megyei Könyvtárban (Szeged). A kisebb alakú fényképalbumból jóval több került kereskedelmi forgalomba, így számos példány ma is megtalálható különféle hazai közgyűjteményekben.

3 Csakúgy, mint a Stammbücherekben, a fényképalbumokban is általában a legjelentősebb személyek kerültek az első helyre, egyes kutatók szerint a rokon vonások megerősítik a feltételezést, hogy a fényképalbumok esztétikája erre a korábbi műfajra vezethető vissza. DAHLGREN 2010. 178.

4 DAHLGREN 2010. 177–179.

ni, hogy szerzőség szempontjából egy következő csoportosítást is elvégezhetünk, hiszen a műtermi fényképeket, de legalábbis a hivatásos fényképészek által készített képeket tartalmazó album különbözik az amatőr jellegű fényképösszeállításoktól.

A fényképalbumok megjelenése egybeesett a vizitkártya (*Carte de visit, Visitenkarten*) formátumú képek elterjedésével, melyek mérete általában 6x9 cm volt. A szabványformátum megnyitotta az utat a tömegtermelés és a széleskörű felhasználás előtt. Ezeknek a portréfényképeknek befogadók általi észlelése és érzékelése még az 1860-as években sem számított magától értetődőnek. Az arcok felismerésének képessége egy tanulási folyamat eredménye volt, és bár kultúrtörténeti szempontból a fénykép feltalálása forradalmi változásokat hozott magával, a nézők a korábbi időszakokban nem találkozhattak hasonló vizuális dokumentumokkal.⁵ A portréfénykép által leképzett arc más jelentőségének befogadói felismerése fokozatosan, a fényképezés lassú demokratizálódásával alakult ki. A 19. század középső harmadában a vidéki-paraszti társadalom kifejezetten ellenségesen viszonyult a fénykép médiumához. Sőt, még a városokban is óvakodva figyelték a fénykép térhódítását, részben annak köszönhetően, hogy az erőteljesen kézműves mesterség jeleit viselő fényképész korábban nem látott gyakorlatokat végzett a fényképmoделlek előtt. A fényképezés első évtizedeiben a fotográfusok az alacsonynak mondható kereslet miatt kénytelenek voltak hozzáértésüket és felszerelésüket „műutazás” keretében más tájakra is elvinni. Olyannyira, hogy az 1860-as években a vándorfényképészet még a legismertebb fényképészekre is jellemző volt. A fotótechnikai újításoknak, valamint az állandó műtermet működtető fényképészek hódításának köszönhetően néhány évtizeddel később ezek a vándorfényképészek egyértelműen a fényképésztársadalom alsó rétegének, legkisebb presztízsű csoportjának számítottak.⁶

A 19. század közepén, illetve a fotográfia első évtizedeiben a személyfényképezés, pontosabban a műtermi portré volt az uralkodó. Ez szoros összefüggésben állt azzal, hogy a fénykép tömeges megjelenése új élmények forrását jelentette az ember számára, új magatartásformákat, új szokásokat hozott divatba. Mindenekelőtt élmény volt a fényképezett személy számára a találkozás önmagával, és az, hogy a különféle emberi helyzetek, viszonylag egyszerű eszközökkel, konzerválhatóvá váltak.⁷ A portréfényképek varázsához az is hozzátartozott, hogy bár erőteljesen megfogalmazódott a festészeti hagyományok számonkérése a fotográfiával mint új médiummal szemben, a korábbi elvárások helyett egyre inkább elfogadottá vált a tény, hogy egy fénykép az alany adott pillanatban megfigyelhető állapotát tükrözte.⁸

A vizitkártyák elemzése mára már kiterjedt szakirodalommal rendelkezik.⁹ A vizitkártyák megjelenését André Disdéri (1819–1889) francia fényképészhez szokás kötni, aki az 1850-es években szabadalmaztatta formátumát. A vizitkártya igazi sikertörténetnek számított az egész világon, széleskörű elterjedésében közrejátszott, hogy a fénykép reprodukálhatóságát és rugalmasságát hirdette.¹⁰ A *Magyar Akadémiai Album* ilyen vizitkártyákat, portréképeket tartalmaz, ennek ellenére az album műfaji besorolása mégsem egyszerű. Egyrészt a kezdeményezés nem a megrendelőtől, hanem magától a fényképésztől indult,

⁵ TOMSICS 2020. 169–170.

⁶ STEMLERNÉ BALOGH 2009. 40.

⁷ TARCAI 1993. 391–392.

⁸ TOMSICS 2009. 408.

⁹ BANN 2001. 15.; STEMLERNÉ BALOGH 2009. 35–39.

¹⁰ BATCHEN 2009. 80–82.

és ugyan a testület is hozzájárult az album megjelentetéséhez, mégis csak egy speciális alkalom miatt kerültek megörökítésre az akadémikusok. A fényképalbum lényegében egyszerű hivatalos és speciális jellegű. Az albumból készült egy nagyobb alakú verzió, itt egy-egy oldalon négy portré látható. A kisebb kialakítású albumban a portréképek csoportba szedve találhatók, a táblákon aranyozott ovális keretben a tagok mellképei, a mellképek alatt a nevek szerepelnek.¹¹ Az első két csoportképen az elnökség és az igazgatótanács, a többin az egyes tudományos osztályok tagjai láthatók. Az album szerzősége kevesebb kérdést vet fel, hiszen jól dokumentált, hogy azt Schrecker Ignác fényképész készítette.

Az alkotó – Schrecker Ignác fényképész

Schrecker Ignác jól csengő fényképésznev volt az 1860-as években. Schrecker Ignác (születési nevén Izsák) 1834-ben született a cseh Golčův Jeníkovban. A német anyanyelvű, zsidó vallású, közrendű családról alig néhány információ ismert, az édesapa kesztyűkészítő iparosmester volt.¹² Schrecker 1854-ben fél évet tanult Marastoni Jakab művészképző iskolájában. Az olasz származású Marastoni Jakab akadémiaja 1846-tól a pesti hivatalos művészképzés elsődleges helye volt. A velencei mintára épült, kilenc tantermet magába foglaló „akadémia” főleg a művek másolásán keresztül képezte a tanulókat. 1846-ban a jogi tanulmányaival egy időben Zichy Mihály (1827–1906), de a kassai születésű Klimkovich Ferenc is járt a tanintézetbe.¹³ Schrecker Ignác másodfokú oklevelet szerzett az akadémián, 1856-ban e rövid előképzettségének köszönhetően kapta meg a komáromi rajztanári pozíciót.

Schrecker Ignác későbbi életét ennél kevesebb homály fedi. A fényképész első feleségének személye ugyan nem ismert, második házasságkötésére 1876-ban került sor, amikor Miskolcra utazott. Ekkor került kapcsolatba Clossmann Eleonórával, egy módos osztrák família tagjával. Kettejük levelezéséből tudható, hogy a fényképész 22 évesen házasodott először, és hogy a válás 1872-ben következett be. Clossmann Eleonóra válaszleveléhez egy fényképet is csatolt magáról, amely „meggyőzte” Schrecker Ignácot a személyes találkozó-ról. 1876. május 28-án házasodtak össze, miután a fényképész elhagyta az izraelita vallást és a református hitre tért át.¹⁴

Egyes vélemények szerint Schrecker Ignác 1862-ben nyitotta meg fényképészeti műtermét Pesten, a Bálvány (ma Október 6.) utca 3. szám alatt, a Kappl-féle házban.¹⁵ Az 1873. évi bécsi világkiállítás katalógusának tanúsága szerint a műterem megnyitása csak egy évvel később történt meg.¹⁶ Az 1860-as években egyidejűleg tíz alkalmazottat is foglalkoztatott, műtermében azonban, e szerint, nemcsak egyszerű segédek dolgoztak, hanem a fényképészeti eljárásokhoz értő, a technikát külföldön elsajátító szakemberek is.¹⁷

¹¹ BEKE 2004. 213–214.

¹² HAILEY 1993. 8–9.

¹³ FARKAS 2005a. 124–125.

¹⁴ HAILEY 1993. 9–10.

¹⁵ HARSÁNYIOVÁ SZCSUKA 2016. 31–32.

¹⁶ UNGARN AUF DER WIENER WELTAUSSTELLUNG 1873. 169.

¹⁷ A fényképészeti műtermek tulajdonosai fővárosi és külföldi példákat követtek a műtermek kialakításában. Emellett szívesen alkalmaztak világot járt felvételezőket, műteremvezetőket, akik a magukkal hozott ismereteket, tapasztalatokat meghonosították.

Vállalkozása keresett lett arisztokrata és polgári körökben, 1865 és 1870 között Ekl Pállal már egy másik műtermet is üzemeltetett.¹⁸

Schrecker Ignác első fényképét feltehetően 1860-ban készítette el. A legnagyobb példányszámú és hosszú ideig, 1854-től 1921-ig megjelenő *Vasárnapi Ujság* 1857-ben közölt először olyan illusztrációt, amely egy fénykép után készült. A következő fotóhasználatra vonatkozó utalás 1860-ból származik, ez az illusztráció a községi „bírói pálca” átadását örökítette meg, a megjegyzés szerint a nyomat Schrecker Ignác fényképfelvétele alapján készült. Az eseményről a *Vasárnapi Ujság* a következőképpen számolt be:

„Hazánk némely vidékén szokásban van, hogy a községbírói hivatal jelképül adatik át a lelépő bíró által az újonnan megválasztottnak, oly módon, mint azt ide mellékelt rajzunk mutatja. Neveztetik e tény: bírói pálca átadásának s csak ezen formalitás megtörténte után léphet az új bíró hivatalába. Oly országban, mint a mienk, hol kegyelettel csüggünk az ősi szokásokon, ily külső formások megőrzése, melyek senkinek nem ártanak, igen kívánatos. Rajzunk azon bírói pálca-átadást ábrázolja, mely egy pár évvel ezelőtt Fehérmegye Csoór népes helységében az illető járásbeli előjáróság jelenlétében ment véghez, a midőn a községnek addigi érdemes, derék bírója, Sipos János, ki 20 évig csaknem folytonosan intézé a község ügyeit, nyugalom után vágyva, bírói hivatalát mindszent napján értelmes oktatás mellett átadá megválasztott utódjának, Halgantz Jánosnak. [sic!]¹⁹

Önálló fényképészeti műterme ekkor még nem volt Schreckernek, így nagy valószínűséggel vagy vándorfényképészként, vagy még inkább egy már üzemelő műterem alkalmazottjaként készíthetett felvételeket az 1860-as évek legelején.

Az első vállalkozás

A fényképész első nagyobb szabású vállalkozása egy személyi album megalkotása volt. A személyi albumok alkalmi jellegűek, bizonyos személyhez vagy eseményhez kapcsolódnak. Ilyenek például egy országgyűlési ülészak résztvevőinek albumai vagy évfordulókhoz kötött albumok (Podmaniczky-, Steindl-albumok).²⁰ Ezeknél a fényképalbumoknál a képek száma rögzítve van, nem növelhető, képanyaguk gazdag, 100–300 képet is tartalmazhatnak, többnyire egységes kivitelű felvételekkel, melyek többsége egy és ugyanazon fényképésztől ered. A képek méretre szabottak, ez meglehetősen általános a korai albumoknál. Egységes méretük a kezdeti időszakban a vizitkártya-méret volt. Az 1860-as évek végétől a képek mérete is változott, megjelentek a kabinetképek (Kabinettportráts, cabinet cards, kb. 10x14 cm), a nevesebb személyeket általában ezzel a nagyobb alakú mérettel emelték ki. A személyi albumok külső megjelenésükben is eleganciát tükröztek, többnyire nagyméretű, bőrborítású, fémdíszítésű, zománc vagy ezüstveretű fényképalbumokról van szó. Ezek az albumok valóságos ötvösművészeti remek, komoly értéket jelentő alkotások.²¹

¹⁸ HARSÁNYIOVÁ SZCSUKA 2016. 32.

¹⁹ Bírói-pálca átadása. *Vasárnapi Ujság*, 1860. szeptember 9. 445.

²⁰ SZAKÁCS 1985. 7–8.

²¹ Ilyen előkelő fényképalbum például a Simonyi Antal által készített első Deák-album, amely több mint negyezer forintba került. SZAKÁCS 1985. 7.

Schrecker Ignác első személyi fényképalbuma az 1864. évhez, egy jeles alkalomhoz kapcsolódik. A pesti Lloyd-palotában 1864 februárjában rendeztek bazárt a szegények megsegítésére. Az eseményen magyarországi dámáktól is lehetett különféle portékákat vásárolni; Schrecker az árusító hölgyeket fényképezte le a bazáron viselt ruhájukban, stílszerű díszletek között.²² A műtermében készült felvételekből feltehetően egy nagyobb alakú és egy kisebb kivitelezésű fényképalbumot is összeállított, a befolyt összegeket az alföldi szegényeknek kínálta fel. A nagyobb album a dámák 25 portréja mellett egy költeményt is tartalmazott Jókai Mórtól, az egész mű ára Pesten, illetve Budán 13 forint, míg vidéken 14 forint volt. Ugyan a fényképalbumhoz kizárólag előfizetés útján lehetett hozzájutni, a forgalmazással jól láthatóan egy szélesebb közönséget kívánt megszólítani. Erre utalnak a *Fővárosi Lapok* és a *Vasárnapi Ujság* következő hirdetései is:

„Az előfizetés után két héttel kézbesítetik az album. Előfizetéseket elfogadnak Damjanichné (Egyetem u. 1. sz.); b. Rudnyánszkyné (Nádor u. 11. sz.); Szentiványiné (Üllői út 10. sz.); Kugler Adolf mű és könyvkereskedése (Dorotya u.); Lauffer testv. könyvkereskedése (Váci u.), és Sárkány kereskedése (Váci u. sarkán), melynek egyik kirakatában a bazár-albumba szánt képek legnagyobb része szemlélhető, valamint a kiállító Schrecker Ignác fényképészeti műtermében is (Bálvány u. 3. sz. Kappel féle ház).”²³

„(A bazárban közreműködött hölgyek arcképei) ismét más kiadásban jelentek meg Schrecker Ignác fényképésznél. – Ugyanis egy lapon, kicsinyített alakban, mind a 25 urnő arcképe látható, mindegyiknek sajátkezű névalírásával együtt. A kisdéd lap ára csak 1 ft., s az említett fényképésznél (bálvány-utca 3. sz.), valamint a könyv és műkereskedésekben kapható. [sic!]²⁴

Miből állt Schrecker Ignác első nagyobb vállalkozásának hirdetése? Schrecker eredetileg két méretben tervezte a dámák arcképeinek közreadását, az eltérő méretekhez értelem szerűen különböző árak is kapcsolódtak, bővítve a fizetőképes kereslet számára a kínálatot. Fontos eleme volt a figyelemfelhívásnak a Jókai által jegyzett költemény, mint ahogy a dámák sajátkezű névalírása sem véletlenül szerepelt a „kisdéd lapokon”. Kihagyhatatlan eleme volt ennek a gyakorlatnak a kirakatokban való hirdetés, valamint az újsághirdetések feladása. A számtalan elérhetőség feltüntetése mind azt a célt szolgálta, hogy a lehető legtöbb érdeklődőhöz eljusson Schrecker új fényképalbumának híre.

Schrecker „kampánya” további elemekkel bővült a fényképalbum megjelentetése után. A *Bazár Album* egy díszpéldányát egyenesen Erzsébet császárnénak ajánlotta fel, aki azt el is fogadta, hasonlóan tett József királyi főherceg a neki felkínált albummal. Ezek az ajándékozások, felajánlások az uralkodói, arisztokrata körökben prezentálták Schrecker Ignác szakértelmét és rátermettségét, a felsőbb köröktől származó elismerések ráadásul fontos szerepet játszhattak a műterem és a fényképészeti termékek népszerűsítésében. A feltehetően tudatos vállalkozói stratégia egyes elemei ugyanakkor messze nem váltották be

²² FEJŐS 1958. 217.

²³ A bazár albumra. *Fővárosi Lapok*, 1864. március 13. 239.

²⁴ A bazárban közreműködött hölgyek arcképei. *Vasárnapi Ujság*, 1864. szeptember 11. 384.

a hozzá fűzött reményeket, 1864-ben a sírkövekre alkalmazott fényképek ötlete kegyeleti okokból elutasításra került a városi temetői bizottság részéről.²⁵

A Magyar Akadémiai Album születésének gondolata

Schrecker Ignác első önálló fényképészeti kezdeményezését sikerként élhette meg, egy évvel később ismételten egy személyi album összeállításán fáradozott. A műtermi személyfényképezés nem válhatott volna népszerűvé, ha a különféle nyersanyagok iparszerű előállítására nem eredményezte volna egy olcsó eljárás elterjedését, ám emellett legalább ilyen szerepet játszhattak a fényképezés és művészet által gyakorolt közönségcsalogató attrakciók. Mivel az akadémikusok egyértelműen a nemzet szellemi grémiumát testesítették meg, a műtermet vezető Schreckernek figyelnie kellett arra, hogy ne a *Magyar Akadémiai Album* életre hívásakor kísérletezzen kockázatos üzleti újításokkal. Mint arra korábban utaltam, és mint azt az alább idézett forrás tanúsítja, az album kiadásának ötlete a fényképezéstől származott. Mindenesetre az üzleti érdekek találkoztak az Akadémia vezetőségének azon szándékával, hogy a díszalbum a neoabszolútizmus időszakának nyilvánosságában teremtse meg a testület, ezzel pedig a nemzet önreprezentációját. Az album melletti elköteleződés egyik tanújele volt, amikor Eötvös József báró (1813–1871), az Akadémia alelnöke levélben kérte az akadémikusokat, hogy a palota ünnepélyes megnyitására készítenő díszalbum számára fényképeztessék le magukat Schrecker Ignác fényképésznél:

„A Magyar Tudományos Akadémia palotájának ünnepélyes megnyitásaig Schrecker Ignác pesti fényképész ur egy dísz-album kiadására ajánlkozik, mely az Akademiának minden tagját magában foglalja.

Midőn ezen »Akadémiai album« elterjesztése által a kiadó a bekövetkező ritka ünnepélyt emelni és az ekkor életben levő tisztelt tagok külső emlékét egy díszes gyűjteményben az utókornak átadni akarja, – ezzel egyszersmind az »Irói segélyegylet« vállalatához is járulni törekszik.

Az Akadémia tudós tagjai ennél fogva tiszteletteljesen fölkéretnek, hogy, a mennyire foglalkozásuk engedi, fennevezett fényképész urnál (Bálvány-utca 3-ik szám) az említett célra magokat lefényképeztetni ne terheltesenek. [sic!]²⁶

Három hónappal később az Akadémia alelnöke újabb levelet intézett a tagsághoz, amelyben kérte az akadémikusokat, amennyiben nem jutnának el Schrecker műtermébe, akkor is küldjenek magukról a fényképésznek egy portrét.

Schrecker Ignácnak ekkoriban nemcsak az akadémikusoknak a tervezettnél lassabb levétele jelentett kihívást, hanem a Helytartótanács vizsgálata is. A hatóság szakértők bevonásával vizsgáltatta meg a készülő album portréinak minőségét. Erre azért volt szükség, mert a fényképész egy folyamodványban kérte, hogy a Magyar Tudományos Akadémia tagjainak mellképeit tartalmazó díszalbumot Ferenc József császár fogadja el.²⁷ A szakértői véleményt August Canzi (1808–1866) festő-fényképész foglalta össze. A vizsgálat idején még csak 80 fényképfelvétel készült el, ezek kétharmad részét „tökéletesen jónak és megfelelőnek” ítélték meg a szakértők, ám a fényképek egy részét meglehetősen gyenge

²⁵ Tarka újdonságok. Fővárosi hírek. *Fővárosi Lapok*, 1864. szeptember 20. 891.

²⁶ MTA KIK Kézirattár, Tört. 4-rét, no. 41. Eötvös József körlevele az akadémiai tagoknak, 1864. november 23.

²⁷ FARKAS 2010. 115.

minőségűnek találták. A vizsgálók végül meg sem kísérelték mérlegelni, hogy a király elfogadhatja-e a felajánlást.

A szakértői vizsgálat mellett az album megjelenésének kulcsmozzanata volt egy rendőrfőkapitányi jelentés, amelyben megállapították, hogy Schrecker esetében egy kifogástalan életvitelű művészről van szó. A *Magyar Akadémiai Albumot* a Kancellária végül mégsem fogadta el. Schrecker Ignác még egy utolsó lépéssel próbálkozott, megkérte az uralkodót, engedélyezze, hogy az ő arcképe lehessen az album első oldalán. Ez a felkérés azt jelentette, hogy Ferenc Józsefnek Pestre látogatása alkalmával Schrecker fényképészeti műtermében kellett volna megjelennie. A kérést elutasították, mindez azonban nem befolyásolta az album későbbi általános sikerét, a kisebb kudarc nem volt kihatással Schrecker üzleti életére sem. 1865 novemberében ugyanis István és József főhercegek is megrendelték a díszalbumot, ráadásul a főudvarmesteri hivatal által intézett megrendeléskor az albumok mielőbbi megküldése érdekében a fényképészt meg is sürgették.²⁸ Az album az Akadémia épületének átadójára időben megjelent, az előfizetők december elején vehették kezükbe a díszpéldányokat, később a különféle könyvárusítóknál lehetett hozzájutni az album kétféle verziójához.

A portréfényképezés kihívásai

A fényképalbumba összesen 250 portrékép került be az igazgatósági, tiszteleti, rendes és levelező akadémiai tagokról, annak végén néhány külföldi levelező tagról is látható felvétel. Ez utóbbiakat nem Schrecker Ignác készítette, hanem mint arról a sajtó is megemlékezett, a tagok közbenjárásának eredményeképp kerültek a fényképészhez. Xantus János (1825–1894) például Anatolij Nyikolajevics Demidov gróf (1813–1870), Charles de Montalembert gróf (1810–1870) és Cesare Cantù (1804–1895) portréit továbbította a művészhez.²⁹

Az albumban látható portréképek kivétel nélkül mellképek. A portrékról általában elmondható, hogy frontális, tárgyilagos ábrázolást tükröznek, a képeken nem látható háttér, sem kellék. A portrék ovális kitakarással jelentek meg, kizárólag az arcra és a tekintetre helyezve a hangsúlyt. Puritánságuk okán ezek a mellképek akár igazolványképként is funkcionálhatnának. A kor általános divatjának megfelelően az ábrázolt akadémikusok nagy része sötét színű magyar nemesi ruhában lépett a fényképész elé, nyugat-európai vagy polgári öltözetű személy mindössze egy-két portrén látható.³⁰ Testtartásukat tekintve több esetben került sor ülő portré felvételére, az akadémikusok egy jelentős részét azonban álló helyzetben fényképezte le Schrecker Ignác. Az előbb leírt standard pozitúrától csak néhány esetben történt eltérés, például akkor, amikor az alanyt keresztbe tett kézzel örökítette meg a fényképész.

A fotótörténeti szakirodalomból jól ismert, hogy a szélesebb közönségnek szánt, a tömegtermelés hírnökeként is megjelenő vizitkártya műfaja nem egyszerűen a sablonosságot, a fantáziatlanságot volt hivatott képviselni. Ezek a portréképek ugyanis fontos jelentést hordoztak magukon, mely jelentések a fényképésztől és a fényképalanytól egyaránt származhattak. A portréfényképezésnek nagyon gyorsan kialakultak a bevett kulturális

²⁸ Az akadémiai albumot...Fővárosi hírek. *Fővárosi Lapok*, 1865. november 11. 9123.

²⁹ Xantus János közbenjárása...Fővárosi hírek. *Fővárosi Lapok*, 1865. augusztus 10. 697.

³⁰ BEKE 2004. 216.

1. kép – Fábian István portréja

2. kép – Kriza János portréja

3. kép – Engel József portréja

4. kép – Szemere Miklós portréja

konvenciói, a *Magyar Akadémiai Album*ban szereplőknek ráadásul nemcsak ezeket, hanem a tudós testület szellemiségét tükröző normákat is egyértelműen közvetíteniük kellett.³¹ Innen szemlélve a keresztbe font karú beállítás legalábbis ambivalenciát tükröz, egyaránt kikezdve az alkalom ünnepélyes mivoltát és feszegetve a fényképész által közvetített kulturális gyakorlatok határait. Ezeket a felvett pózokat értelmezhetjük a vizitkártya műfaji konvenciónak felrúgásaként, de akár a fényképész által előírt beállításnak a modellek részéről való megtagadásaként is.

Schrecker Ignác láthatóan a portréképek homogenizációjára törekedett, közvetítve ezáltal a fényképalanyok összetartozását és egyenrangúságát, erre utal az azonos méret, a formátum és – a néha látványosan gyengére sikerült – ovális maszkolás a mellképeken.³² A nagyívű vállalkozás jelentős kihívások elé állította a fényképészt, a két és félszáz modell lefényképezése, az alkalmak leszervezése, a kevésbé jól sikerült beállítások miatti ismétlések rengeteg elfoglaltságot jelentettek. Ez a megállapítás még úgyis fenntartható, hogy egyes akadémikusoktól fennmaradt korabeli források tanúsítják, a vidéki tagok egy részét nem Schrecker Ignác fényképezte le. Mivel a vidéki tagoknak nem volt minden esetben érkezésük a pesti fényképezeti műtermet meglátogatni, így Schrecker arra kérte a távolmaradó tagokat, hogy küldjenek számára egy, a hozzájuk legközelebb eső fényképész által és a leveléhez csatolt minta szerint elkészített portréfényképet. Az akadémikusok és a fővárosi fényképész közötti képek cseréjét az Akadémia titkára, Arany János koordinálta.³³

A gyors, kevésbé kimódolt munkának számos jele megmutatkozik a portréképeken. Így például egészen meglepő, hogy az ünnepi díszalbum számára Lugossy József (1812–1884) orientalista akadémikus sérült kézzel volt kénytelen portrét állni, a fényképész egy másik, szerencsésebb beállítással könnyűszerrel orvosolhatta volna ezt az esztétikai malört. Főleg úgy, hogy bármennyire is az egységes arculat megteremtése lebegett Schrecker művészi szemei előtt, több esetben előfordult, hogy kénytelen volt eltérni az albumra nagy általánosságban jellemző álló beállítástól. Batthyány Fülöp herceg (1781–1870) nagyon idősén, 84 évesen került megörökítésre, róla ennél fogva egy ülő portré készült, a kép azonban nem sikerült valami jól, a fényképész érzékelhetően magasabb állásba helyezte fényképezőgépét az ideálisnál. Hasonlóképp nem sikerült eltalálni a kívánt gépállást Dósa Elek (1803–1867) fényképezésekor, a portrén kitüntetett helyen ezáltal nem az akadémikus arca, hanem felsőruházata látható. Ugyancsak idős korára való tekintettel készült ülő portré

5. kép – Lugossy József portréja

31 BATCHEN 2009. 87–89.

32 CSILLAG 2011. 335–336.

33 E. CSORBA 2019. 22–25.

6. kép – Batthyány Fülöp portréja

7. kép – Dósa Elek portréja

8. kép – Esterházy Pál portréja

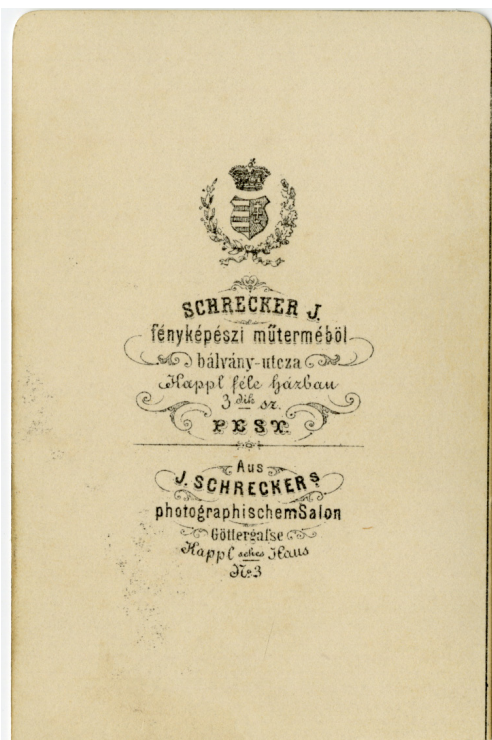
9. kép – Szabó István portréja

Esterházy Pál hercegről (1786–1866), a fényképész a kitakarási technika ellenére azonban nem tudta eltüntetni a karosszék támláját, mely így a fénykép szerves részét képezi. Más esetekben nem a beállítás jelentette a portré színvonalas megvalósulásának akadályát, hanem a túlzott exponálás, Szabó István (1801–1892) arca így alig kivehető, homloka szinte teljesen beleolvad a fénykép háttérébe.

Annak, hogy a portréfényképek nagy gyorsasággal készültek, van egy további árulkodó jele. Az albumban szereplő vizitkártyák a keretből kivehetőek, ebből adódóan láthatóvá válnak a fényképek verzói. A fényképverzók közül öt különböző típusú is felbukkan a fényképalbumban, Schrecker Ignác tehát 1864 novembere és 1865 decembere között legalább ennyiféle verzóval hirdette műtermét. A leggyakrabban előforduló verzón a fényképész műterem címe két nyelven (magyarul és németül) szerepel, a magyar címer, a korona, a babérkoszorú mellett egy díszes ornamentikájú, keretként szolgáló mintázat is látható rajta, valamint két nyelven olvasható a másolást tiltó rendelkezés. A második leggyakoribb verzóról már hiányzik a színes mintázat és a többszörözést tiltó felhívás. A forrásokból ismert, hogy a *Magyar Akadémiai Album* egy jól behatárolható időintervallumban, egy év alatt készült el, ehhez képest a fényképész nem figyelte a verzók egységes megjelenésére, esetleges, hogy melyik mellképhez milyen típusú verzó párosul a díszalbumban. Talán azzal is magyarázható ez a sokféleség, hogy a hatóság által elrendelt szakmai vizsgálat megállapításai után Schrecker nemcsak a silánynak minősített portrékat készítette el újra, de a képek hátoldalán látható verzón is ráncfelvarrást hajtott végre.

10. kép – A leggyakrabban előforduló verzó

11. kép – A második leggyakoribb verzó

Fontos megjegyezni, hogy az előbb kiemelt, rosszul sikerült esetek csak kisebb részét teszik ki az albumban megjelent portréfényképeknek. Farkas Zsuzsa megállapítása szerint azonban Schrecker Ignác fényképei technikailag meglehetősen gyenge minőségűek, ellenben például Klösz György képeivel, aki húsz évvel később, 1886-ban adott ki egy hivatalos fényképalbumot, szintén portréképekből összeállítva.³⁴

Külön meghatározó a portrék minősége olyan modelleknél, akik a korszak leghíresebb akadémikusai közé tartoztak, és akiknek arcképes ábrázolásai a vizuális kultuszteremtés részét képezték. Deák Ferencet (1803–1876) először Simonyi Antal fényképezte le 1861-ben, a következő portrét az államférfiről Schrecker Ignác készítette a most tárgyalt díszalbum számára. Deák arcmásának levétele azonban nem volt könnyen kivitelezhető feladat, mivel a „haza bölcse” portréfényképeinek közlési jogát a pesti árvaház tulajdonolta,³⁵ Schrecker Ignácnak így megegyezést kellett kötnie az árvaházzal. Ugyan Deák portróját elkészíthette a díszalbum számára, ám annak különálló értékesítésétől eltiltották a fényképészt. A *Bolond Miska* élclap korabeli megítélése szerint a fénykép egyébként jól sikerült, „a komolyságot és kedélyt ritka arcon lehet oly harmóniában látni, mint Deák Ferencében. Pompás kép; a jupiteri szemöldöktől az arc legkisebb vonásáig jól találva.”³⁶

Művészi és társadalmi konvenciók

Érdekes kérdést vet fel, hogy vajon maguk a tudósok miképp gondolkodtak az elkészült portrékról. Erre nézve nem rendelkezünk közvetlen információkkal, mindenesetre Henszlmann Imre (1813–1888) művészettörténész esete megenged egy kitérőt ezzel kapcsolatban. A Helytartótanács 1867 januárjában kérte fel a Képzőművészeti Társulatot, hogy adjon írásos szakvéleményt a fényképészet állásáról, mivel a fényképészet mint mesterséggel nem foglalkozott az 1859. évi iparügyi rendtartás. A hatóság állásfoglalást akart, vajon „szabad művészetnek vagy ipar üzletnek” tekintendő-e a fényképészet.³⁷ A kérdést megvizsgáló bizottságot Barabás Miklós, Orlai Petrics Soma, Perlaki Sándor, Than Károly és Henszlmann Imre alkotta. A bizottság tagjai közül egyedül Barabás Miklós alkotott korábban fényképészként.³⁸

A bizottság véleményét végül Henszlmann Imre foglalta össze. A szakvélemény lesújtó volt a fényképészetre nézve. A bizottság szerint a fényképészet egyáltalán nem művészet, azt pár nap alatt bárki elsajátíthatta a korszakban, kevés előkészület és fáradtság árán.³⁹ Mivel a fényképészeti sokszorosítás veszélyeztette a művészi szerzői jogokat,⁴⁰ szükségesnek tartották a körültekintő szabályozás megalkotását. A fényképészetet ekkor azonban még nem kötötték iparendelelyhez, szabad művészetnek is csak 1872-ben nyilvánították, a szakvélemény tehát nem érte el célját 1867-ben. Az nem ismert, hogy Henszlmann Imre személyesen milyen állást foglalt ebben a kérdésben, vajon ő is egyetértett-e azzal a megállapítással, hogy a fényképészet alacsony színvonalú mesterség. Neve mindeneset-

³⁴ FARKAS 2020. 85.

³⁵ BAJI 2010. 127.

³⁶ TOMSICS 2020. 175–177.

³⁷ FEJŐS 1958. 14.

³⁸ KOVÁCS 1994. 28.; SZEGEDY-MASZÁK 2021. 38–40.

³⁹ FEJŐS 1958. 14.

⁴⁰ TOMSICS 2020. 179.

re ott szerepelt a fényképészetet elítélő szakértői véleményen, mellképe pedig a *Magyar Akadémiai Album*ban. A két évvel a szakvélemény megjelenése előtt készült fényképen érdekes módon mégis Henszlmann volt az egyetlen akadémikus, aki egy félmosolyt megengedett magának a műteremben.

Az 1840-es, 1850-es években a hosszú expozíciós idő miatt egyáltalán nem volt jellemző a fényképeken való mosolygás, hiszen azt hosszú másodpercekig, kezdetben akár teljes percekig kellett volna produkálni a fényképezőgép előtt. A kimerevített arckifejezés természetellenessége mellett fontos még azt is kiemelni, hogy a portréfestészetre visszanyúló ábrázolási sémák miatt egyáltalán nem volt ildomos mosolyogni a fényképeken a korai időszakban. Ugyan a fénykép a század derekán már teljesen kiszorította a miniatúrfestészetet, annak esztétikai sémáit továbbra is fenntartotta. A fénykép funkciója az emlékezést szolgálta, a megörökítés nemcsak a személyiséget, hanem a társadalmi státuszt is tükrözte. Műterembe menni igazi ritkaságnak számított a század derekán, ennél fogva a fényképészhez látogatók méltóságteljes, tiszteletre méltó külsőt vettek fel.⁴¹ A portréfényképezés esetében a merev arcoknak fontos jelentésük volt, egy akadémikusnál az ünnepélyes megjelenés és arckifejezés még inkább indokolt lehetett, nem csak a társadalmi státuszból kifolyólag, hiszen a fényképalbum egy rendkívül jeles alkalomra készült, az Akadémia vezetőségétől származó felhívó levelek pedig csak erősítették az alkotás hivatalos jellegét.

12. kép – Henszlmann Imre portréja

A fényképészeti szakemberek természetesen másképp vélekedtek saját tevékenységükről. Egy szakmai orgánumban megjelent cikkében Rupprecht Mihály fényképész mellett érvelt, hogy az elsődleges helyen mindig a fényképész szakértelmének kell állnia, akinek olyan képet kell készítenie, amely egy szakértő megalégedését is elnyerheti. A közönség kívánsága csak másodlagos szempont lehet e felfogás szerint. Rupprecht felhívta a figyelmet, hogy a fényképalany kísérletezhet egy újfajta beállással, csak hogy a fényképésznek feladata a szakmai szempontok érvényesítése. A fényképészetet nem is annyira mesterségnek, mint inkább művészetnek tartotta Rupprecht az 1880-as évek legelején.⁴²

A Magyar Akadémia Album megalkotása után

Schrecker Ignác személyi fényképalbuma nagy sikernek örvendett, az album portréiból a Tigris fogadóban egy válogatást is kiállítottak a beszámolók szerint.⁴³ A fényképész a ké-

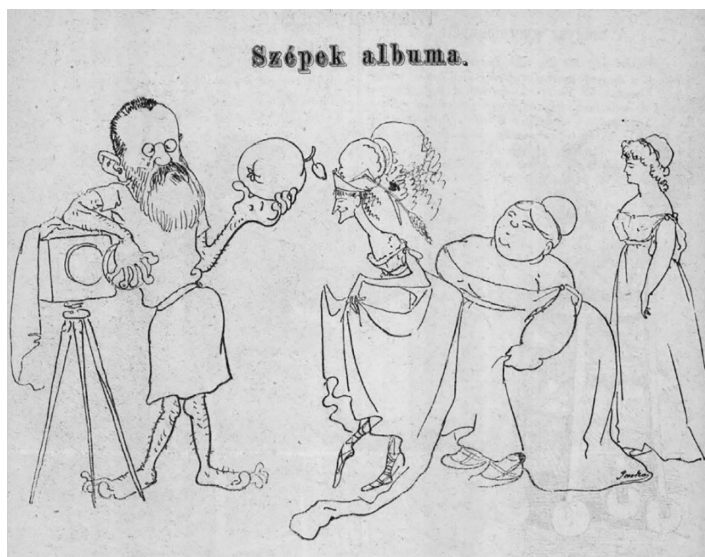
⁴¹ FARKAS 2020. 80–81.

⁴² RUPPRECHT Mihály: A közönség fényképészeti ízlése és még valami. *Fényképészeti Lapok* 1. (1882):5. 65–66.

⁴³ FEJŐS 1958. 217.

sőbbiekben is nyitott volt a nagyobb volumenű vállalkozásokra, közvetlenül a díszalbum összeállítását követően, 1865 végén hozzáfogott az akkor összeülő országgyűlés tagjainak lefényképezéséhez, a képviselők portréinak albumba rendezéséhez. Bár az albummal 1867-ben elsőként készült el, ez az album csak néhány tucat politikai arcát tartalmazta, tehát messze nem volt teljesnek mondható. Schrecker más fényképészek, így Szentkúty István, Mayer György, de különösen Borsos József és Doctor Albert műtermével nem tudta felvenni a versenyt,⁴⁴ mivel nem állt rendelkezésére kellő segéderő, végül Borsos és Doctor országgyűlési fényképalbuma lett a legismertebb a közönség előtt. Borsos és Doctor munkájukkal kiérdemelték a Ferenc József által adományozott „császári királyi udvari fényképész” titulust.⁴⁵ Azt a címet, amelyért Schrecker Ignác olyan sokat küzdött az 1860-as években, az 1870-es évek elején, és melyet csak többszöri kérelmezésre ítétek oda neki 1871 márciusában.⁴⁶

A későbbi években Schrecker Ignác a férfiportrék után újra női portrékat készített, 1870-ben *Magyar Hölgykoszorú* címmel egy képgyűjteményt akart kiadni a pesti bálók dámaíróiról, bálkirálynőiről. Ez a vállalkozás azért volt különleges, mert az elkészült képekből a fényképész által előre megadott névsor alapján húszat lehetett beválogatni az albumba, ezáltal fényképalbumok más és más tartalommal juthattak el a megrendelőkhöz. A dá-

13. kép – Gúnyrajz Schrecker Ignác *Magyar Hölgykoszorú* című albumának munkálatairól

Schrecker Ignác, akit a kortársak az egyik legismertebb fényképészként tartottak számon,⁴⁸ folyamatosan azon munkálkodott, hogy kielégítse a megrendelők igényeit, hogy a technikai és üzleti újításokat meghonosítsa a hazai közönség előtt, mindezt úgy, hogy az esztétikai kívánalmak mellett méret és felhasználás szempontjából a praktikum-

mák portréiból készített összeállításból Schrecker küldött egyet a württembergi hercegnek, a porosz, a holland és a belga királynak. Munkájáért a művész megkapta a luxemburgi tölgykoszorú-rendet.⁴⁷ A szakmai elismerések mellett azonban számolnia kellett a közvélemény rosszallásával is: a *Borsszem Jankó* című élclap karikatúráival leginkább hírlapi hirdetése miatt támadta a fényképészt, utalva arra, hogy Schrecker a hölgyek szépségét felhasználva kíván hírnévre szert tenni.

⁴⁴ FARKAS 2009. 124–127.

⁴⁵ FARKAS 2009. 191–198.

⁴⁶ FARKAS 2010. 115.

⁴⁷ FARKAS 2005b. 143.

⁴⁸ BOGDÁN 2005. 130–131.

nak is megfeleljenek alkotásai. A minőséget érő kihívások és megpróbáltatások tanúságjelei maguk a portréfényképek, hiszen a számos díjat és elismerést magáénak mondható Schrecker fényképei a szakavatott szemeket sokszor nem győzték meg a minőségi elvárások maradéktalan teljesüléséről.

A fényképész a magyarországi próbálkozások után, második házasságkötését követően európai körútra indult. 1876-ban átadta műtermét első házasságából született fiának, Maximiliánnak (Miksának), és Bécsbe költözött, ahol tovább munkálkodott fényképészként. Tartós letelepedésre azonban nem vállalkozott, hiszen az elkövetkező években Belgiumban, Franciaországban, később Pula városában dolgozott, 1881-ben pedig Linzbe költözött. Elhivatottságával kapcsolatban beszédes, hogy 1888. január 22-én, egy munkautja során érte utol a halál.⁴⁹

A *Magyar Akadémiai Album* születésének története a fényképészeti műtermek előtt álló korabeli lehetőségekről és a portréfényképezés divatjáról is egyaránt fontos tanulságokkal szolgál. Schrecker Ignác munkássága jól tükrözi a műtermi magyar fényképészet első generációja előtt álló lehetőségeket, a különféle szakmai kihívásokat. Üzleti megfontolásai, újtó ötletei az újsághirdetésekből és az elkészült munkákból is előtűnnek, fényképalbumai – élén a most bemutatott díszalbummal – olyan műveknek számítottak, amelyek meghatározták a műtermi portréfényképezés korabeli arculatát. A jól működő üzletvitel azonban még nem jelentette az elkészült portréképek esztétikai élvezhetőségét, művészi kiegyensúlyozottságát. A kiemelt portréképek rámutattak, hogy Schreckernek már egy sikeresnek mondható nagyobb vállalkozással a háta mögött, megfelelő személyi apparátussal és felkészültséggel sem volt egyszerű feladat a több száz személy akkurátus megörökítése. A *Magyar Akadémiai Album* számára készült portrék egy része nemcsak album formátumban került forgalmazásra, később önállóan is megjelentek a piacon. Az érdeklődő közönség ezáltal több helyütt szembesülhetett Schrecker Ignác portréfényképeinek minőségével, melyet már a hatósági vizsgálat is kritika tárgyává tett. A fényképész által jegyzett díszalbum bár nagyívű vállalkozásnak számított, annak keletkezési körülményei előrevetítették a néhány évvel később az országgyűlési fényképalbum körül kialakult versenyt, melyben Schrecker Ignác végül alulmaradt.

KÉPJEGYZÉK

1. kép	Fábián István portréja. MNMKK OSZK Történeti Fénykép- és Interjútár, FAlbum 1222, FTA 3285
2. kép	Kriza János portréja. FTA 3280
3. kép	Engel József portréja. FTA 3298
4. kép	Szemere Miklós portréja. FTA 3309
5. kép	Lugossy József portréja. FTA 3268
6. kép	Batthyány Fülöp portréja. FTA 3239
7. kép	Dósa Elek portréja. FTA 3350
8. kép	Esterházy Pál portréja. FTA 3244

⁴⁹ HAILEY 1993. 11.

9. kép Szabó István portréja. FTA 3278
10. kép A leggyakrabban előforduló verzó. FTA 3371
11. kép A második leggyakoribb verzó. FTA 3238
12. kép Henszlmann Imre portréja. FTA 3367
13. kép Gúnyrajz Schrecker Ignác „Magyar Hölgykoszorú” című albumának munkálatairól. *Borsszem Jankó*, 1871. február 5. 609.

FORRÁSOK

- MTA KIK Kézirattár Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye
Borsszem Jankó, 1871
Fényképészeti Lapok, 1882
Fővárosi Lapok, 1864–1865
Vasárnapi Ujság, 1860, 1864

IRODALOM

- BAJI 2010 BAJI Etelka: Bécsi kóstoló. *Fotóművészet* 53. (2010):1. 126–128.
BANN 2001 BANN, Stephen: *Parallel Lines. Printmakers, Painters and Photographers in Nineteenth Century France*. New Haven – London, 2001.
BATCHEN 2009 BATCHEN, Geoffrey: Dreams of ordinary life: cartes-de-visite and the bourgeois imagination. In: *Theoretical Snapshots*. Eds. LONG, Jonathan J. – NOBLE, Andrea – WELCH, Edward. London – New York, 2009. 80–97.
BEKE 2004 BEKE László: A Magyar Tudományos Akadémia és a fotográfia. In: *A Magyar Tudományos Akadémia képzőművészeti kincsei*. Szerk. PAPP GÁBOR György – ANDRÁS Edit. Budapest – Veszprém, 2004. 31–32.
BICSKEI – UGRY 2018 BICSKEI Éva – UGRY Bálint: *150 éves az Akadémia székháza. Épület-, intézmény- és gyűjteménytörténet*. Budapest, 2018.
BOGDÁN 2005 BOGDÁN Melinda: A világot kiállítani és megörökíteni. *Tabula* 8. (2005):1. 128–132.
CSILLAG 2011 CSILLAG Katalin: Fotótörténeti ritkaságok az Országos Széchényi Könyvtárban. In: *Szöveg-émlék-kép*. Szerk. BOKA László – P. VÁSÁRHELYI Judit. Budapest, 2011. 314–344.
DAHLGREN 2010 DAHLGREN, Anna: Dated Photographs. The Personal Photo Album as Visual and Textual Medium. *Photography & Culture* 3. (2010):2. 175–194.

- E. Csorba 2019 E. CSORBA Csilla: Arany János és a fényképezés. In: *Arany János és a fényképezés. Ország Antal fotográfus (1821–1878) pályaképe*. Szerk. E. CSORBA Csilla – SÍPÖCZ Mariann. Budapest, 2019. 9–52.
- FARKAS 2005a FARKAS Zsuzsa: Festő-fényképészek, 1840–1880. *Fotóművészet* 48. (2005):3–4. 122–129.
- FARKAS 2005b FARKAS Zsuzsa: A szépség-fényképek karikatúrái. In: *Magdi könyve. Képek és írások Kolta Magdolna (1958–2005) emlékére*. Szerk. KINCSES Károly. Kecskemét, 2005. 141–145.
- FARKAS 2009 FARKAS Zsuzsa: *Embermásoló. Borsos József festőművész fényképeinek története (Veszprém 1821. december 20. – Budapest 1883. augusztus 19.)*. Kecskemét, 2009.
- FARKAS 2010 FARKAS Zsuzsa: Ki fényképezhetette a királyt? A hatalom jelképei. *Fotóművészet* 53. (2010):3. 114–119.
- FARKAS 2020 FARKAS Zsuzsa: Hazánk jelesei album, 1886. In: *Fotótörténet 1. A Magyar Fotótörténeti Társaság Évkönyve*. Szerk. FEJŐS Zoltán. Budapest, 2020. 77–92.
- FEJŐS 1958 FEJŐS Imre: Fényképészetünk első virágkora (1855–1885). In: *Folia Archaeologica 10. A Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Múzeumának Évkönyve*. Szerk. FÜLEP Ferenc. Budapest, 1958. 209–223.
- HAILEY 1993 HAILEY, Christopher: *Franz Schreker, 1878–1934. A Cultural Biography*. Cambridge – New York, 1993.
- KOVÁCS 1994 KOVÁCS Ida: Fényképek a Petőfi Irodalmi Múzeumban. In: *Érték a fotóban. Országos Fotótörténeti Konferencia előadásainak anyaga*. Tata, 1993. szeptember 27–28. Szerk. SOMORJAI József. Tata, 1994. 25–31.
- STEMLERNÉ BALOGH 2009 STEMLERNÉ BALOGH Ilona: *Történelem és fotográfia*. Budapest, 2009.
- SZAKÁCS 1985 SZAKÁCS Margit: A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum fényképalbumainak katalógusa (1861–1945). I. rész. In: *A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum évkönyve 1984*. Szerk. HOLLÓS Alfréd. Budapest, 1985. 5–94.
- HARSÁNYIOVÁ SZCSUKA 2016 HARSÁNYIOVÁ SZCSUKA Katalin: *Szathmáry Király Pál fényképalbuma (1861–1870 k.)*. Kézirat (Szakdolgozat). Miskolc, 2016. (<http://midra.uni-miskolc.hu/document/23487/18137.pdf>) [2024.03.26.]
- SZEGEDY-MASZÁK 2021 SZEGEDY-MASZÁK Zsuzsanna: Magánúton – Barabás Miklós fényképészeti receptkönyve. *Fotóművészet* 64. (2021):4. 38–45.

- TARCAI 1993 TARCAI Béla: A miskolci fotográfia múltjából. Egy polgárcsalád a századfordulón. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 30–31. (1993):1. 375–393.
- TOMSICS 2009 TOMSICS Emőke: A valóság és képi mása. A fotográfia az 1867. évi koronázáson. *Történelmi Szemle* 51. (2009):3. 385–417.
- TOMSICS 2020 TOMSICS Emőke: Hogyan lett Bismarckból Deák? A fényképek hatása a politikusi imázsra a Deák-ikonográfia tükrében. In: *Zalai Múzeum* 25. Szerk. KOSTYÁL László. Zalaegerszeg, 2020. 169–194.
- UNGARN AUF
DER WIENER
WELTAUSSTELLUNG
1873 *Ungarn auf der Wiener Weltausstellung 1873. Special-Catalog der ausgestellten Gegenstände der Urproduction, Gewerbe, Wissenschaft und Kunst. I–II.* Budapest, 1873.

Vasné Tóth Kornélia

A heraldikus ex librisek üzenete. Berényi Zsigmond és Klimó György püspökök könyvjegyei a Klimó Könyvtárban

„Minden igaz városnak van szellemisége, lelke, amelyet polgárai mentális városként őriznek magukban. (...) A város szelleme az intézmények testében lakozik. (...) Az intézmények egy része kultúrát is teremt, és lehetőségei szerint egzisztenciát biztosít a műveltség alkotóinak. Pécs esetében öt efféle intézményt találunk. Ilyen a pécsi püspökség, a katolikus egyház helyi szervezete, az egyetem és a könyvtár, amelyek az egyház kebelében jöttek létre, az előbbi Vilmos püspök, az utóbbi Klimó György révén, hogy később világi célokat szolgáljanak, majd e három intézményhez a 19. században két újabb csatlakozik, a színház, a hivatásos színjátszás otthona, és a sajtó a lapokkal, folyóiratokkal, irodalmi fórumokkal. Ezzel kiteljesedik a kultúrát, azon belül az irodalmat tápláló intézmények struktúrája.”¹

A következőkben Pécs szellemiségének, kulturális életének egyik alappilléret, a Klimó Könyvtár egy sajátos aspektusból, az alapító Klimó György – és elődje, Berényi Zsigmond – nyomtatott és kéziratos könyveiben fellelhető ex librisein keresztül mutatom be tágabb történeti kontextusban, rávilágítva a heraldikus könyvjegyek ikonográfiai jellemzőire is.

Az ex libris fogalma és megjelenése hazánkban

Az ex libris, magyarul könyvjegy eredeti funkciójában a könyvhöz kötődött, a könyv tulajdonosát megjelölő, általában művészi kivitelű kis méretű grafika, melyet rendszerint a könyv kötéstáblájának belső oldalára ragasztottak. A kifejezés jelentése is erre az eredeti szerepére utal: „könyvekből, könyveiből”. A possessorbejegyzésekhez hasonlóan e grafikai lapok is a tulajdonosra, a provenienciára utalnak. Az is előfordul, hogy egy könyv több ex libris-szel, tulajdonbejegyzéssel is rendelkezik a tulajdonosváltásnak megfelelően.

Az ex librisek narratív elemzését, reprezentációs szerepét a méretbeli mellett befolyásolja a temporális tényező; ikonográfiai és funkcionális szempontból is külön kategóriaként tekinthetők a régi (16–19. században készült) és a modern (20–21. századi) könyvjegyek. A korai időkben készítettésük „arisztokratikus szenvedély” volt, gazdagabb emberek engedhették meg maguknak, hogy réz- vagy fametsző mesterektől tulajdonosi voltukat jelző kis vignettát rendeljenek nagy példányszámú könyvtárukba. Kezdetben az ex librisek nagyrészt megegyeztek a család címerével, néma, azaz felirat nélküli könyvjegyek voltak. A címerek mint tulajdonjegyek, felségjelvények, a világi és egyházi reprezentáció elemei kerülhettek még zászlóra, pecsétre, adománylevelekre stb. A nemesi családokat identifikáló címeres (heraldikus) ex librisek hozzájárulnak a könyv és a könyvet gyűjtő bibliofil ember reprezentációjához, énkifejezéséhez, szoros összefüggésben a könyv szeretetével, védelmével.

Az ex librisek elődei, a könyvtáblán szereplő, többségében a tulajdonos címerét tartalmazó supralibrosok megjelentek már a kéziratos könyvek, a kódexek egy részén is. Az

¹ NAGY 2013. 8.

elnevezés a latin *supra*, *super* „fent, fölül” és a *liber* „könyv” szavakból ered, a könyv elülső (vagy hátulsó) táblájába nyomták, illetve rajzolták őket mint tulajdonjegyeket. Szép példái Mátyás király Corvináinak *super ex librisei*, Lippay György (1600–1666) esztergomi érsek, valamint Bél Mátyás (1684–1749) evangélikus lelkész, történet- és földrajztudós, polihisztor *supralibrosa*.²

Az *ex libris* kifejezés legkorábbi előfordulására hazánkban Szelepcsényi György (1595–1685), Magyarország primása önarc képes könyvjegye említhető, melynek latin feliratában, a portré alatti táblán szerepelt: „*In quo me propria signatu videris arte / Ex libris illum noveris esse meis*”, azaz: „Amelyik könyvben saját kézjeggyemmel engem pillantanál meg műalkotásban, / Tudhatod, hogy az az én könyveim közül való.”³

Magyarországról a 16–19. századig kb. 1000–1100 régi, jórészt heraldikus – és többségében rézmetszetű – *ex librist* ismerünk. A Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ Országos Széchényi Könyvtár Régi Nyomtatványok Tárában nagyrészt megtalálhatók ezek a korai könyvjegyek.

A régi *ex libris*ek gyakori szövegnélküliségének egyik oka, hogy a címert, illetve címerábrázolásos könyvjegyet készíttető főurak-nemesek, az általuk használt címerek sokak számára ismertek voltak, másrészt *ex libris*eik csak könyveikbe kerültek, tehát nem szánták szélesebb körű terjesztésre őket. A címerképek a szimbolikus reprezentáció szolgálatában álltak. A legelterjedtebb ábrák: az emberalakok (a nemesi heraldika esetén főként a harcos vagy kardot tartó kéz), az állatok mint az erő, a hatalom jelképei (oroszlán, sas, griff, sarkány, medve, farkas stb.), a növényvilág. Emellett előfordulnak épületrészletek is. Időbe telt, míg a néma, szöveg nélküli *ex libris*ek „megszóltak”, azaz a címerábrák mellé szöveg került: a tulajdonos neve, rangja, bizonyos személyeknél jelmondatok és egyéb szövegek, főként latin (néha német) nyelven.

A 16. századból való a két első, Nürnbergben metszett *ex libris*ünk, melyek Werbőczy István (1458–1541) országbíró, illetve Hans Teilnkes pozsonyi polgár számára készültek. Teilnkes János lapja 1525-ből való fametszetű alkotás Nürnbergből, valószínűleg Dürer egyik tanítványának, az egyik Behamnak a műve.⁴ A címerpajzsban kétfejű oroszlán, a pajzs feletti sisakon agancsos férfialak látható. Ismeretes még Istvánffy Miklós (1538–1615) politikus, költő, történetíró, királyi kancelláriai titkár szöveges és címeres könyvtárjegye. Szöveges (tipografikus) *ex librise* 1575-ből való.

Az intézmények számára készült *ex libris*ek közül a bártfai Szent Egyed templom könyvtára (a későbbi városi könyvtár) könyvjegyét említhetjük a legkorábbiak közt, a 16. századból. A bártfai városi könyvtár lapján két vadember csatabárdot és Bártfa város beszélő címerét tartja.⁵ A bárd Szent László király attribútuma, ezzel fakasztott vizet a sziklából. Az *ex libris* Gutgesell Dávid bártfai nyomdájában készült 1596 körül.

A 17–18. századból hozva példákat, a nagyobb számban terjedő főúri-főpapi könyvjegyek közé tartozik Nádasdy Ferenc (1623–1671) főispán, tanácsos, országbíró barokkos keretű címeres *ex librise*. Zrínyi Miklós (1620–1664) költő, hadvezér, politikus, horvát bán portréit használta könyvjegyként. Illyés András (1637–1712) egyházi író, erdélyi katolikus püspök körökbe zárt, infulákkal díszített címerét angyal tartja.

2 VASNÉ TÓTH 2016. 105.

3 SIKLÓSSY 1913. 15.

4 VASNÉ TÓTH 2016. 106.

5 VASNÉ TÓTH 2011. 47.

A könyvtáralapító főpapok ex librisei a 18. században

A főúri és egyházi méltóságok nemegyszer neves könyvgyűjtemények, könyvtárak alapjait vetették meg, így a nevükre készült ex librisek előfordulása részben már az általuk alapított intézmény állományát fémjelzi.

„A korai újkori magyarországi és erdélyi könyvtártörténet egyik alapvető jellegzetessége, hogy az intézményi könyvtárak állományának tudatformáló, műveltségi jelleget kialakító szerepe sokkal jelentősebb, mint a nyugatibb európai országokban. (...) [A]z egyes, főként egyházi intézmények könyvtárainak gyűjteményszervezési politikája, lehetőségeik a könyvanyag gyarapításában meghatározó jellegűeknek mutatkoztak a nemzeti nyelvű kulturális élet megalapozásában, formálásában.”⁶

A könyvtáralapító főpapok közül kiemelkedik Klimó György (1710–1777) pécsi püspök, aki könyvgyűjteményével 1774-ben megalapította a Pécsi Püspöki Könyvtárat, Magyarország első nagy nyilvános könyvtárát. Az intézmény alapításáról és Klimó könyveiben használt többféle, a családi címert egyházi jelvényeivel ékesítő ex libriseről a későbbiekben részletes ismertetést nyújtok.

Klimó könyvtáralapítását követte a Patachich Ádám (1716–1784) érsek által Kalocsán létrehozott bibliotéka az Érseki Palota keleti szárnyában, az 1780-ban elkészült barokk olvasóteremben.⁷ Az érsek 1782-ben egyesítette könyvtárát a kalocsai káptalani könyvtárral. Gyűjteményét halála előtt, 1784-ben kelt ajándékozási okmányban utódaira, az egyházmegyére hagyományozta,⁸ ezzel megalapozta a Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár állományát, melynek magját az ő és utóda, Kollonich László érsek könyvgyűjteményei képezik. Kollonich⁹ László (1736–1817) nagyváradai püspök, majd kalocsai érsek – a történetíró könyvtáros Katona István jezsuita segítségével – a kalocsai könyvtár nagymértékű gyarapításával létrehozta kora egyik legnagyobb magyarországi könyvtárát. Mindkét – püspöki és érseki – méltósága idején is készült ex librise.¹⁰ Utóbbin a papi kalap oldalairól lelógó 10–10 bojt és a kettős (apostoli) kereszt egyértelműen utal érseki rangjára. Kollonich mindkétfajta ex libriseit beragasztatta könyveibe, ahogyan ezt a Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár gyűjteményének kötetei bizonyítják.¹¹

⁶ MONOK 2012. 77.

⁷ KISS 2019. 59.

⁸ „...Emlékeztetőül adjuk a jelenlévőknek, akiknek ez érdekük, hogy mi, ezen érseki egyházmegyének gyarapításáról gondoskodni akarván, az egykor már létező Kalocsai Káptalani Könyvtárat a mienkkel összekapcsoljuk és így a mienket ugyanazon káptalani könyvtárral egyesítve utódainknak a kalocsai érsekeknek, a kalocsai Főszékesegyháznak és annak Káptalanjának adtuk, adományoztuk és juttattuk a közjognak megfelelő használatra, élvezetre és birtoklásra örökre és visszavonhatatlanul. Adományozzuk és juttatjuk úgy, hogy abból senki bármit is eltulajdoníthatna, vagy azt a jövőben elmozdíthatná arról a helyről, amelyet mi saját költségünkön annak készítetünk... Kelt Kalocsán, 1784. június 18.” Idézi: FISCHERNÉ GRÓCH 2005. 74.

⁹ A név Kollonits, Kollonitz, Kollonics alakban is használatos.

¹⁰ VASNÉ TÓTH 2016. 110. (Az MNMCK Országos Széchényi Könyvtár gyűjteményében Kollonich László nagyváradai püspöki ex libriseinek több példánya található meg, lásd példaként: MNMCK OSZK RNYT Exl. 263b jelzeten, MNMCK OSZK KT, <https://konyvjegytar.oszk.hu/exlibris/ex-libris-ladisl-com-a-kollonitz-epis-m-varad-2/> [2024.05.08.]

¹¹ A szerző kutatásai alapján a 2024. május 14-én a Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtárban tett látogatása nyomán. Patachich Ádám pedig nem készített ex librist a könyveibe, előfordul viszont kézzel beírt tulajdonjegye.

Az Egri Főegyházmegyei Könyvtárát Eszterházy Károly (1725–1799) püspök alapította, jelentősen kibővítve az egri püspökség könyvtárát, amelyet eredetileg az egyetem háttérintézményének szánt. Miután megbizonyosodott arról, hogy annak alapítására nem kap engedélyt, a Líceumban berendezett könyvtárát 1793. december 28-án tette nyilvánossá a tanulni vágyók számára.¹² Nagy hozzáértéssel és gondos körültekintéssel vásárolta össze Európa minden tájáról a jelesebb kiadványokat. Eszterházy Károly ex librisként valószínűleg kevésbé használt címerén az egyházi jelvények, a püspöksüveg és a pástorbot mellett a családi címerben is szereplő motívumként a címerpajzsban koronán álló, fején koronát viselő griff látható, mely egyik első lábával kivont kardot, a másikkal három szál virágot tart.¹³ Az 1804-ben érsekséggé lett egri püspökség az új püspöki székhelyekre is juttatott a könyvekből, így a könyvtár állománya némiképp redukálódott. Ma a barokk könyvtárteremben és a hozzá tartozó két helyiségben túlnyomórészt a régi gyűjteményt, a kápolnában pedig az újabb kori anyagot tárolják.

Eszterházy Károly jó kapcsolatban állt Batthyány Ignác (1741–1798) egri kanonokkal és nagypréposttal, aki a későbbiekben erdélyi püspökként megalapította Gyulafehérváron a Batthyaneum könyvtárát. Batthyány – Klimóval és Eszterházyval ellentétben – nem egy felsőoktatási intézmény részeként képzelte el könyvtárát, hanem azt egy felállítandó tudóstársaság használatára szánta. A hungarikumok, a történettudományi források mind teljesebb összegyűjtése és feltárása lebegett a szeme előtt. Számos magyar vonatkozású munkát korábbi felettesétől, Eszterházy Károly püspöktől vett át, akinél ez nem tartozott a preferált gyűjteménytestek közé.¹⁴ Batthyány az 1798-ban megalakult gyulafehérvári gyűjteményt halála előtt nyilvános könyvtár gyanánt az Erdélyi Római Katolikus Püspökség gondozásába adta. Ex librisén az ovális címerpajzson természetből vett motívumok szerepelnek: kiterjesztett szárnyú, csőrével mellét tépve, fiókait vérrel tápláló pelikán és barlang előtt szájában kardot tartó oroszlán, előbbi az önfeláldozás, utóbbi a bátorság jelképeként. A címerpajzs felett, a korona két oldalán elmaradhatatlanok a főpapi jelvények, a püspöksüveg és a pástorbot. Az ex libris egyik változatán a széleken, a négy sarkon kézírásos monogram olvasható: Ig. e C. de B. (Ignatius episcopus Comes de Batthyan).¹⁵ Batthyány mindkét típusú, az Országos Széchényi Könyvtárban is fellelhető ex librise előfordul a Batthyaneum könyvtár köteteiben.¹⁶

A főpapi udvarok – az általuk használt címereken, ex libriseken is tükröződő – szellemisége, a kanonoki réteg tagjai, illetve a főpap környezetében élő világi értelmiségiek alakították az egyes könyvtárak gyarapításának tematikus összetételét úgy, hogy „*ezek a könyvtárak a magyar történelem, a magyarok, és a velük együtt élő népek múltjának, szokásaiknak tudatosan szervezett forrásbázisává válhassanak*”.¹⁷

¹² Kiss 2019. 59.

¹³ *Eszterházy Károly ex librise* – MNMCK OSZK KT. Jelzet: MNMCK OSZK RNYT Exl. 132, <https://konyvjegytar.oszk.hu/exlibris/esterhazy-karoly-ex-librise/> [2024.05.08.] – Ez a címer az OSZK Régi Nyomtatványok Tára anyagában mint ex libris szerepel. Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár munkatársainak adatközlése szerint Eszterházy címerét nemigen használhatta ex librisként, nem fordul elő a könyvtárba tartozó könyvekben.

¹⁴ SCHMELCZER-POHÁNKA 2012. 244.

¹⁵ *Batthyány Ignác ex librise* – MNMCK OSZK KT. Jelzet: MNMCK OSZK RNYT Exl. 42, <https://konyvjegytar.oszk.hu/exlibris/batthyany-ingac-ex-librise-2/> [2024.05.08.]

¹⁶ A Batthyaneum könyvtár munkatársának adatközlése alapján.

¹⁷ MONOK 2012. 79.

A Klimo Könyvtár alapítása, Berényi Zsigmond püspök ex librise

E főpapi könyvtáralapítások, a magyar nemzeti kultúra intézményi hátterének megteremtését célzó törekvések sorában élen járt Klimo György pécsi püspök, könyvgyűjtő, mecénás, aki könyvgyűjteményével 250 éve, 1774. március végén vagy április elején nyitotta meg hazánk első nyilvános könyvtárát, a Pécsi Püspöki Könyvtárát. A bibliotéka alapításának pontos dátumára, a megnyitás körülményeire egyelőre a levéltári források sem adnak egyértelmű választ, de az bizonyos, hogy maga a terv már Klimo György püspöki kinevezését követően folyamatosan formálódott. Ezt támasztja alá, hogy a püspöki palota és a délnyugati torony közötti üres telken már az 1770-es évek első felében felépült a könyvgyűjteménynek otthont adó épületszárny, amely egy ötablakos, nagy könyvtártermet és két kisebb, szolgálati és olvasói helyiséget foglalt magában.¹⁸

A történeti hagyomány szerint a Klimo Könyvtár alapját Berényi Zsigmond (1694–1748) püspök javarészt teológiai, liturgiai, jogi és történeti munkákból álló háromezer kötetes gyűjteménye képezte, amelyet a székeskáptalan ezerkötetnyi, hasonló tartalmú könyvével együtt Klimo megvásárolt. Berényi 1739-től haláláig volt pécsi megyéspüspök.¹⁹ 1742. június 4-én rakta le a pécsi papnevelde alapkövét, amelyet 1746. szeptember 4-én avatott fel. Könyvekről is gondoskodott a hallgatók és a tanárok számára. Köteteiben

1. kép – A hordozókötet címlapja és Berényi Zsigmond (és a káptalan) ex librise

¹⁸ SCHMELCZER-POHÁNKA 2024b.

¹⁹ A Berényi Zsigmond halála és Klimo kinevezése közti időben a pécsi egyházmegyét Fonyó Sándor kanonok, címzetes scutari püspök vezette. BORSY 1993. 284.

használt ex librise a Berényi család címerét ábrázolja a címerpajzson és sisakdíszként koronán álló mókussal, kiegészülve a papi kalappal és püspöksüveggel, pástorbottal mint főpapi jelvényekkel. Felirata: „*Sigismundus comes et episcopus Berenyi anno*”. Az ex librisen szereplő évszám 1721-től 1747-ig változik attól függően, hogy mikor került a könyvjeggyel megjelölt kötet a könyvtárába.²⁰ Egy Berényitől származó kötetre példaként Berényi ex librise – és alatta a pécsi káptalan könyvjegye – található Paul Anton Gundl 1728-ban kiadott *Vellus aureum Burgundo-Austriacum sive Augusti et Celeberrimi Ordinis torquatorum aurei velleris equitum Fidelis et succincta relatio historica*²¹ című történeti munkájában, amelyet a Klimó Könyvtár őriz.

A káptalan könyvjegyen trónján ülő, kezében kulcsokat tartó Szent Péter alakja látható, a grafikus Binder János Fülöp (Buda). A Klimó Könyvtár jelenlegi katalógusában 478 olyan tétel található, amelyekbe beleszámlálták a káptalan ex libriseit, „*Capituli Cathedralis Ecclesiae Quinque Ecclesiensis*” felirattal.²² Ezen kötetek közül 161-be Berényi Zsigmond püspök kézíratos bejegyzése és/vagy ex librise is bekerült. A Klimó Könyvtár ma csupán 10 olyan Berényi-tulajdonjeggyel ellátott művet tudhat magáénak, amelyben kizárólag a pécsi prelátus tulajdonlására utaló jelzés van, de nincs meg benne a székeskáptalan nyomtatott emblémája. Így a possessorjelzések alapján biztonsággal mindössze 171 mű azonosítható Berényi Zsigmond könyvgyűjteménye részeként.²³ Hasonlóan a káptalani ex libris és possessorbejegyzések alapján is – a szakirodalomban emlegetett ezer kötetnél – jóval kevesebb kötetet lehet azonosítani a káptalani könyvgyűjtemény vonatkozásában.²⁴ Így összességében leszögezhetjük, hogy bár nagy segítséget jelent, de a possessorbejegyzések és az ex librisek alapján való azonosítás nem elegendő a Berényi Zsigmondtól és a székeskáptalantól átvett kötetek pontos számbavételére.

2. kép – Pécs, Egyetemi Könyvtár (képeslap)

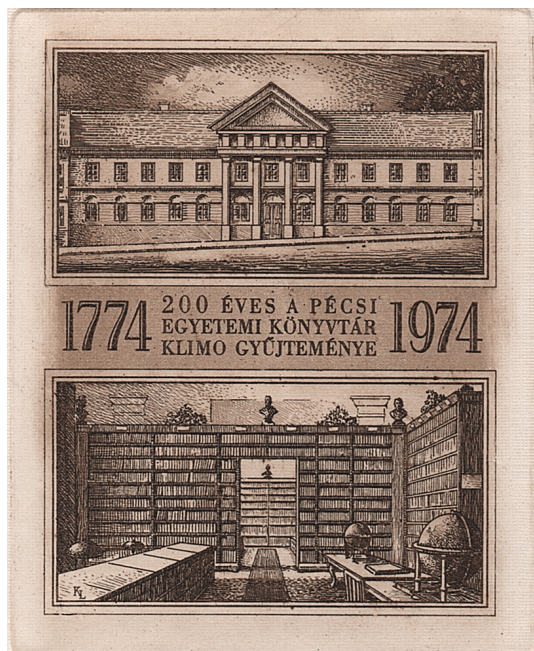
²⁰ CSÓKA-JAKSA 2004. 37.

²¹ A kötet adatai: GUNDL, Paul Anton: *Vellus aureum Burgundo-Austriacum sive Augusti et Celeberrimi Ordinis torquatorum aurei velleris equitum Fidelis et succincta relatio historica, serenissimo Sabaudiae et Pedemontii duci Eugenio supremo Caesareae militiae archistratego (...)*. Viennae Austriae, W. Schwendimann, 1728. PTE EGTK TGYO Klimó Könyvtár. Jelzet: G.IV.8.

²² Ez az ex libris csak a székeskáptalantól 1774 előtt bekerült könyvekben található meg. SCHMELCZER-POHÁNKA 2012. 77.

²³ SCHMELCZER-POHÁNKA 2012. 77.

²⁴ SCHMELCZER-POHÁNKA 2012. 78.

3. kép – Kékesi László rézkarca (1974)

A könyvtár fontos helyet foglal el az utókor emlékezetében. Ennek egy példjaként, az alapítás 200. évfordulójára a kisgrafikák, ex librisek vonatkozásában, emellett az egyházművészet terén is jelentőset alkotó Kékesi László (1919–1993) grafikus, festőművész rézkarc-émlékgrafikát készített „200 éves a Pécsi Egyetemi Könyvtár Klimó gyűjteménye 1774, 1974” felirattal – az osztott képen az épület homlokzata és belső terme szerepel.²⁵ Ennek a témának többféle feldolgozása, vázlata fennmaradt a grafikustól, ezek egyikén a püspöki címer is látható.

2024. április 11-én, az alapítás 250. évfordulójára emlékezve a Püspöki Palota egykori könyvtártermében, mai konferenciatermében a Magyar Tudományos Akadémia Művelődéstörténeti Osztályközi Állandó Bizottságának Könyvtörténeti Munkabizottsága részvételével emléktáblát avattak.²⁶ Az emléktábla szövegében is hirdeti, hogy „*ebben a teremben nyitotta meg 1774-ben Klimó György pécsi püspök Magyarország első nyilvános könyvtárát.*” Az ünnepi eseményen a munkabizottság tagjaként való részvétel adott számomra ösztönzést a Klimó-gyűjteményre vonatkozó ex libris iránú kutatások további szélesítésére.

4. kép – A 2024. április 11-én felavatott Klimó-émléktábla

²⁵ KÉKESI 1999. 25. Kékesi további vázlatairól a témában – lásd i.m. 40.

²⁶ SCHMELCZER-POHÁNKA 2024a.

Klimo György ex librisei könyvtárában

A Klimo-gyűjtemény ex libriseivel elsőként Boda Miklós könyvtáros, irodalomtörténész, a Pécsi Egyetemi Könyvtár egykori munkatársa foglalkozott, aki nagy munkával, minden egyes kötetet kézbe véve igyekezett meghatározni a könyvek származási helyét, és az 1974-es jubileumi évkönyvben írt Klimo György ex libriseiről. Tanulmányában megállapítja, hogy a püspök Pécsen négy ex libris típust, illetve ezek különböző színnyomású variációit használta; emellett közli Klimo esztergomi könyveinek jegyzékét.²⁷ A Pécsi Egyetemi Könyvtár 2001-ben Móró Mária Anna szerkesztésében jelentette meg a Klimo Könyvtár szerzői betűrendes katalógusát,²⁸ mely irányt mutat a könyvekben található valamennyi possessorbejegyzés és ex libris tanulmányozásához is. E munkákon alapul Csóka-Jaksa Helga a Klimo Könyvtár ex libriseiről 2004-ben megjelentetett tanulmánya, mely szerint a kötetekben összesen 4349 db beragasztott, nyomtatott ex libris található, a legtöbb Klimo Györgyé. Schmelczér-Pohánka Éva a pécsi püspöki könyvtár történetét taglaló könyvében 2012-ben 3675 darab Klimo-tulajdonosjegyet említ a kötetekben, hozzátéve, hogy „ez a műveket számolva kevesebb lehet, hiszen egy-egy műben több ex libris vagy bejegyzés is előfordul. A kötetek számát tekintve pedig jóval több, ha figyelembe vesszük a sorozatban vagy több kötetben megjelent nyomtatványokat.”²⁹

Klimo György jórészt beragasztatta ex libriseit az általa beszerzett könyvekbe – ezzel is jelezve tulajdonosi minőségét –, de sajnos nem mindbe, így csak részben válogatható le a bibliotéka alapállománya, mely a szakirodalmakban olvasható 15 ezer kötet helyett kb. 8500 kötetes lehetett 1774-ben.³⁰

5. kép – A Klimo Könyvtár termei

²⁷ BODA 1974. 182–189.

²⁸ MÓRÓ 2001.

²⁹ SCHMELCZER-POHÁNKA 2012. 86.

³⁰ SCHMELCZER-POHÁNKA 2012. 87.; SCHMELCZER-POHÁNKA 2014. 24.

Klimo köteteiben többféle, a családi címerrel,³¹ valamint a főpapi jelvényekkel díszített rézmetszetű könyvjegy lehetőséget fel. Az egyházi heraldika, a vallási felekezetek és egyházi szervezetek által használt címertani formák és előírások összessége nemzetközi jelleggel bír, főként ami a katolikus egyházat illeti.³² Az egyházi címerek az okiratok pecséttel történő hitelesítése miatt terjedtek el, mivel a középkori analfabetizmus szükségessé tette, hogy a könnyebb felismerhetőség céljából a pecséteken a tulajdonos személyes jelképe is szerepeljen. A főpapok számára kötelező volt a pecsét, illetve a rajta megjelenő címer készíttetése. Az egyházi heraldikában kezdetben nem volt éles szabályozás, majd elterjedt, hogy a széles karimájú papi kalap oldalain lenyúló zsinórokon meghatározott számú és színű bojtot helyeztek el az egyházi méltóságok rangjának megfelelően, melyet azonban sokáig nem használtak egységes módon. Emellett a címereken rangjelölő eszközként szerepeltek a tiara, a kulcsok, a hercegi korona (1969-ig), a püspöksüveg (mitra vagy infula), a pallium, a kereszt és a pásztorbot.³³

A könyvek, a régi történeti írással szembeni érdeklődés olthatatlan vágyát Klimo Györgybe már kanonok korában beleplántálták mecénásai. 1740-re pozsonyi kanonok, egy évre rá gróf Eszterházy Imre hercegprímás oldalkanonokja volt Esztergomban. 1741 februárjában esztergomi kanonokká és nyitrai főesperessé nevezték ki, novemberben sasvári főesperesi címet kapott. Már ekkor elkezdte a könyvgyűjtést, és könyveit megjelölte ex libriszel. Első, kanonoki-esperesi ex librisének példányai 1741-től kerültek a tulajdonában levő munkákba, a könyvjegy felirata megszerzett rangjaira utal: „*Georgius Klimo Archi-Diaco: Sasváriensis E. M. S: nec non Celsiss: ac Reverendiss: S. R. I. P: Archi-Eppi Strig: à Lat: Cano: Protho-Not: Apostolicus*” [Georgius Klimo Archi-Diaconus Sasváriensis Ecclesiae Metropolitanae Strigoniensis nec non Celsissimus ac Reverendissimus Sacri Romani Imperii Princeps Archi-Episcopi Strigoniensis à Latere Canonicus Protho-Notarius Apostolicus]. Az Országos Széchényi Könyvtár könyvjegygyűjteményében is fellelhető ez az ex libris.³⁴

Klimo esztergomi időszakának köteteiről megbízható, pontos lista nem maradt fenn, az ex librisek alapján kb. 40 mű (44 kötetben) azonosítható, melyek részletes felsorolását adja Boda Miklós már említett tanulmánya.³⁵ Ezek közül az egyik Marcus Junianus Justinus történetíró *Justini Historiae Philippicae. Ex recensione Joannis Georgii Graevii, cum ejusdem Castigationibus* (1688)³⁶ című műve.

Klimo 1744. július 19-én novi címzetes püspök lett, és ebben a minőségében 1747-ben Mária Terézia kinevezte a magyar ügyek referensévé a bécsi Királyi Magyar Kancelláriához. 1746. október 6-tól a magyar királyi kancellária egyházi tanácsosaként működött, időközben az esztergom-mezei apáti címet is megkapta. Papi pályafutásának

31 A családi címer pajzsán rézsútosan vonuló szelemen látható, rajta ércnyíl, a pajzs tetején és alján aranyliliom, a pajzs kétoldalt fehér rózsafej szerepel. A pajzs feletti sisak koronájából két kiterjesztett sasszárny között csillag ragyog.

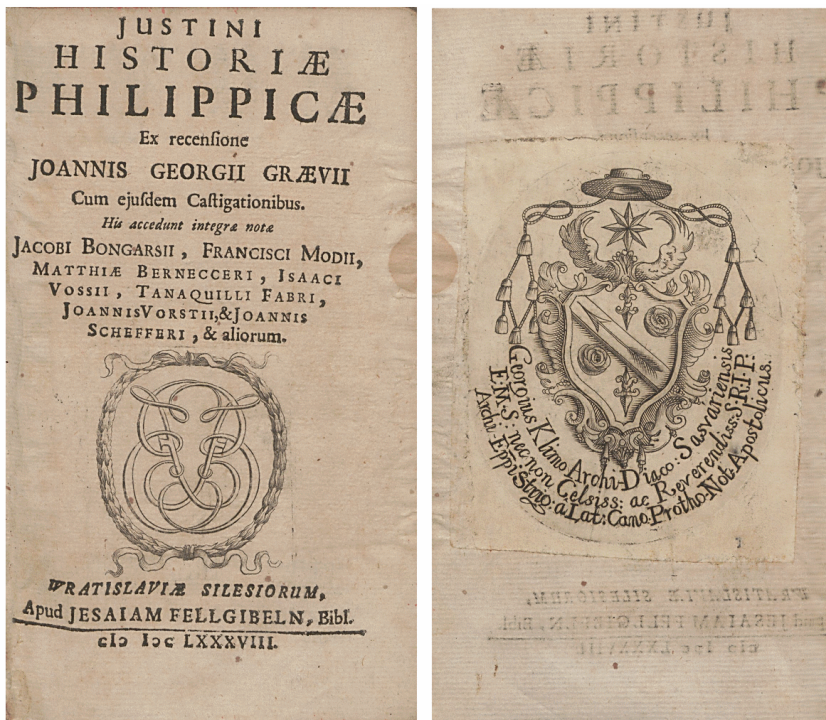
32 HL: *Egyházi heraldika* szócikk.

33 VASNÉ TÓTH 2016. 110.

34 *Klimo György ex librise* – MNMKK OSZK KT. Jelzet: MNMKK OSZK RNYT Exl. 255, <https://konyvjegytar.oszk.hu/exlibris/georgius-klimo-archi-diaco-sasvariensis-protho-not-apostolicus/> [2024.05.01.]

35 BODA 1974. 184–189.

36 A kötet adatai: JUSTINUS, Marcus Junianus: *Justini Historiae Philippicae. Ex recensione Joannis Georgii Graevii, cum ejusdem Castigationibus*. Wratislaviae Silesiorum, apud Jesaiam Fellgibeln, 1688. PTE EGTK TGYO Klimo Könyvtár. Jelzet: S.VIII.19.

6. kép – A horozókötet címlapja és Klimo első, kanonoki-esperesi ex librise

csúcsaként, 1751. július 31-én Mária Terézia püspöki méltósággal ruházta fel, így került a pécsi egyházmegye élére. A beiktatási ünnepség 1751 decemberében zajlott le, 1752. március 5-én pedig Pesten püspökké szentelték.³⁷ Az egyházmegye vezetőjeként új plébániákat szervezett, templomokat építtetett, bővítette a papi szemináriumot, és szándékában állt Nagy Lajos király 1367-es alapításának példáját követve egyetemet létrehozni Pécsen. Ehhez megteremtette a feltételeket, papírmalmot és nyomdát létesített, emellett jól képzett, tudományos felkészültséggel bíró papokat hívott meg az egyházmegyébe. A könyvek gyűjtését tervszerűen, a leendő egyetem minden fakultásának igényeire gondolván végeztette. Püspök elődjének és a káptalannak a könyvtárát fejlesztette tovább Koller József történetíró segítségével. Klimó könyvtárában a széles körű ismeretszerzést szolgálva az egyetemes tudás, az általános műveltség, valamint a tanítandó tudományágak korabeli és korábbi kötetei is helyet kaptak: így a vallástudomány mellett a jog-, az orvos-, a természet-, valamint a bölcsészettudomány nyomtatott és kéziratos munkái.³⁸

1754-től datálható a püspöki ex librisek felbukkanása. Ekkoriban – a korábbi kutatások alapján – Klimó három normál és egy gála (azaz nagy méretű, igen szép kivitelű) könyvjegyet készíttetett magának. Ezen ex librisek bemutatását kiegészítem egy kézzel írt katalógusban talált metszettel, melyet eddig nem írtak le könyvjegyként, pedig ez is egy variánsnak tekinthető. Kövessük nyomon e változatokat részletekbe menően!

A normál ex librisek közül az egyik legszebb és leggyakrabban használt, valószínűleg legkorábbi Thomas Bohacz (1707–1764) cseh származású bécsi „egyetemi rézmetsző”

³⁷ LIB.PTE: Klimó György (1710–1777)

³⁸ SCHMELCZER-POHÁNKA 2024a.

munkája, mely Klimó főpapi jelvényekkel díszített címerét mutatja be. Legfelül a papi kalap látható, oldalain hat-hat bojtjal, emellett megjelenik a püspöksüveg, a kereszt és a pásztorbot ábrázolása. Hazánkban a címereken a méltóságok jelképei többnyire olyan ötletszerű elrendezésben szerepelnek, ahogyan a címert rajzoló grafikus helyesnek vagy ízlésesnek gondolta. Így került a Bohacz-féle ex librisen a papi kalap alá az ékkövekkel és gyöngyökkel díszített püspöksüveg mint a főpap vasárnapi és nagyobb ünnepeken hordott viselete. A pásztorbot a latin szertartásban felül kampóban végződő, elefántcsontból vagy nemesfémből készült bot, alakokkal vagy növényi mintákkal díszítve, az ex librisen az utóbbi módon látható. A pásztorbotot címereken a 15. századtól kezdték alkalmazni, elhelyezésére nem volt szabály, hol a pajzs közepén egyenesen, hol bal vagy jobb oldalán haránt irányban szerepel.³⁹ A keresztet eleinte jórészt csak az érsekek használták, majd a püspökök címerében is elterjedt, többnyire a címerpajzs mögé állított hosszú nyelű, egyszerű körmeneti kereszt (Vortragskreuz) alakjában.⁴⁰ Klimó ex librisén is ott találjuk.

A Bohacz-féle ex libris felirata: „*Georgius Klimo Episcopus Quinque Ecclesien. 1754.*” Ez szerepel például S. Caecilius Cyprianus *Operum divi Caecilii Cypriani episcopi Carthaginensis ex recognitione Erasmi Roterodami* (1522) című művén a címlap belső oldalán, illetve Juan de Ulloa *Dialectica, seu logica minor Tribus Disputationibus circumscripta*⁴¹ (1711) című munkájában. Utóbbi annyiban is különleges, hogy a címlapon Klimó diák-kori kézíratos bejegyzése is olvasható 1728-ból, abból az időszakból, amikor a Széchenyi György érsek által alapított budai jezsuita kollégiumban volt diák: „*Ex libris Georgii Klimo Collegii Szécséniani Alumnus 1728*”. E kötet Klimó filozófia-logika-dialektika tankönyve volt. Könyvtárában jelenlegi tudásunk szerint ez a legkorábbi saját kötete.⁴²

Klimó egy másik ex librise is 1754-es dátummal szerepel, mely feliratában és ábrájában az előző variánsa. A könyvjegyen a következő rövidített szövegváltozat olvasható: „*Georg. Klimo Eppus Quinque Ecclesien. 1754.*”, a készítő nincs megjelölve. Ikonográfiája nem tartalmazza a keresztmotívumot, a püspöksüveg pedig középről átkerül balra,⁴³ a kereszt helyére. Az előző ex libristől némileg eltérve a pajzsot jobbról és balról dús ornamentikájú lombdísz öleli át, melyet középen fenn koronás-szárnyas sisak fog össze csillaggal. Utóbbi elemek, a koronából kinövő sasszárnyak a csillaggal már a Bohacz-féle ex librisen (sőt a kanonokin) is fellelhetők mint a családi címer részei. Ez az ex libris megtalálható az Országos Széchényi Könyvtár könyvjegygyűjteményében,⁴⁴ és leírása olvasható a Nyireő István által szerkesztett *Régi magyar ex librisek 1521–1900* (1970)⁴⁵ című, a régi magyar könyvjegyeket az OSZK-ban bemutatott tárlat anyagából összeállított katalógusban is.

³⁹ MKL: *pásztorbot* szócikk.

⁴⁰ VASNÉ TÓTH 2024.

⁴¹ A kötet adatai: DE ULLOA, Juan: *Dialectica, seu logica minor Tribus Disputationibus circumscripta*. Romae, P. Komarek, 1711. PTE EGTK TGYO Klimó Könyvtár. Jelzet: II.IV.8.

⁴² SCHMELCZER-POHÁNKA 2012. 76.

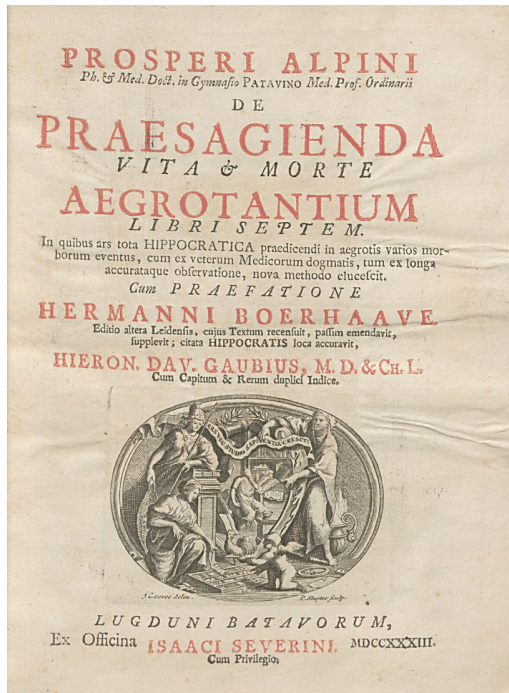
⁴³ Az ex librisek bemutatásánál a természetes szóhasználatban megszokott módon alkalmazom a jobb és bal oldal jelölést (a címertanban egyébként az oldalak felcserélődnek, mert a heraldikai ábrázolásokat a képzeletbeli címerviselő szemszögéből vizsgálják, azaz a címer tulajdonosának nézete élvez elsőbbséget).

⁴⁴ *Klimó György ex librise 1754-ből* – MNMCK OSZK KT. Jelzet: MNMCK OSZK RNYT Exl. 254, <https://konyvjegyvar.oszk.hu/exlibris/georg-klimo-eppus-quinque-ecclesien-1754/> [2024.05.01.]

⁴⁵ NYIREŐ 1970. 26.

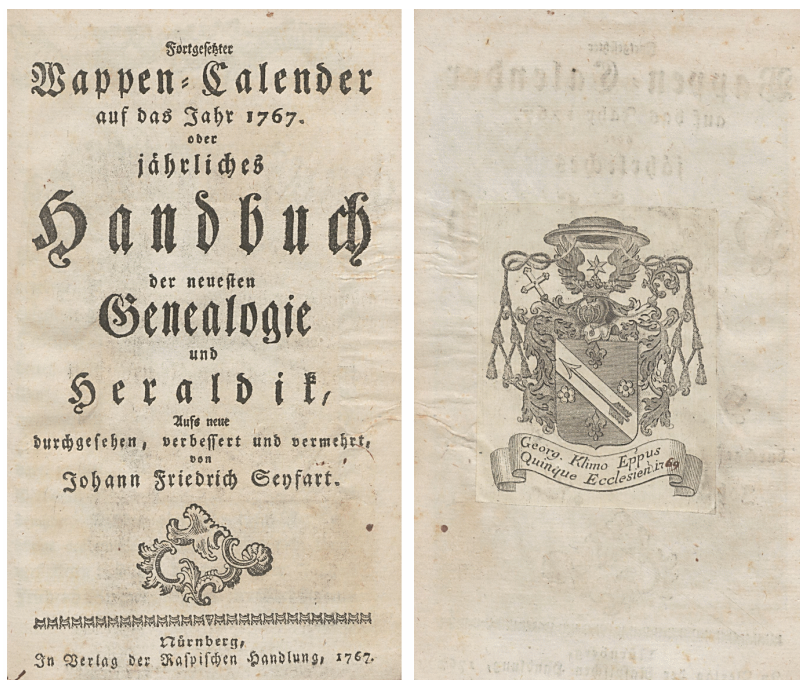
7. kép – A hordozókötet címlapja és Klimo püspök Bohacz-féle ex librise (1754)

8. kép – A hordozókötet címlapja és Klimo másik ex librise 1754-ből

A Klimo Könyvtár kötetei közül a velencei Prospero Alpino egy orvoslással kapcsolatos művét⁴⁶ hozom példának 1733-ból, mely tartalmazza ezt a könyvjegyet.

A „*Georg. Klimo Eppus Quinque Ecclesien. 17*” felirat félig kiírt, illetve kézzel kiegészített évszámmal szerepel Klimo következő könyvjegyén a Bohacz-féle ex libris egy másik variánsaként. Klimó könyvtárosai, Szalágyi István és Koller József szívesen alkalmazták ezt a könyvjegyet, melyen a könyv beszerzési évét utólag tüntethették fel.⁴⁷ A grafikus szignója ezen sem jelenik meg. A motívumkincsben a püspöksüveg eltűnik, de balról⁴⁸ ott a kereszt. Ez a könyvjegy például a Klimó Könyvtár egy 1767-ben kiadott genealógiai-heraldikai kézikönyvében lelhető fel, melynek szerzője a német Johann Friedrich Seyfart.⁴⁹ Az ex librisen a kézzel kiegészített évszám 1769.

9. kép – A hordozókötet címlapja és Klimó ex librise 1769-ből

A kereszt azért is jelenhetett meg újra Klimó ex librisein, mert a püspök – Mária Terézia támogatásával – XIV. Benedek pápához fordult, hogy a több mint ötszáz évvel azelőtt Kalanus pécsi püspöknek adományozott érseki pallium viselését és a kereszt elővitelének kiváltságát felújítsa a maga és püspök utódai számára. Ezt 1755-ben el is nyerte.⁵⁰

⁴⁶ A kötet adatai: ALPINO, Prospero: *De praesagienda vita et morte aegrotantium libri septem. In quibus ars tota Hippocratica praedicendi in aegrotis varios morborum eventus, cum ex veterum Medicorum dogmatis, tum ex longa accurataque observatione, nova methodo elucescit.* Lugduni Batavorum, I. Severin, 1733. PTE EKTG TGYO Klimó Könyvtár. Jelzet: I.VII.15.

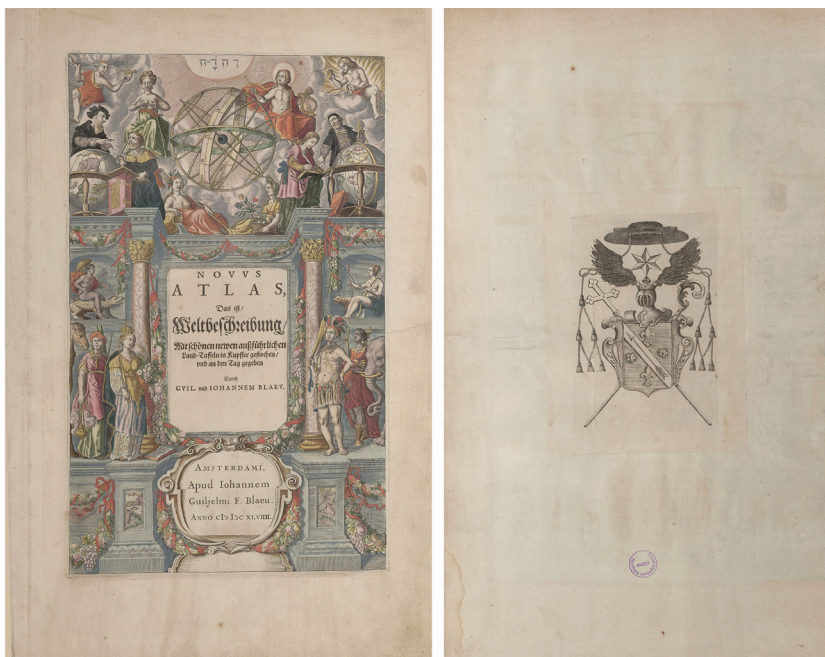
⁴⁷ BODA 1974. 182.

⁴⁸ A címertanban ez a jobb oldalnak számít.

⁴⁹ A kötet adatai: SEYFART, Johann Friedrich: *Fortgesetzter Wappen-Calender auf das Jahr 1767. oder jährliches Handbuch der neuesten Genealogie und Heraldik.* Aufs neue durchgesehen, verbessert und vermehrt. Nürnberg, Raspe, 1767. PTE EKTG TGYO Klimó Könyvtár. Jelzet: I.VII.7.

⁵⁰ BORSY 1993. 278.

A normál ex librisek mellett Klimó rendelkezett egy dekoratív gála ex libriszel is. A szépen kidolgozott könyvjegy metszője valószínűleg Binder János Fülöp budai rézmetsző volt, neve a grafikán nincs feltüntetve. A püspök „a normál ex librist a kisebb könyvekbe, a gálát pedig a nagyobb és reprezentatív célokra szánt, valamint a helyi vonatkozású díszkiadásokba helyeztette el”.⁵¹ Ennek az ex librisnek a mérete jóval meghaladja az eddig bemutatottakat, az előzőek 85–100 mm magasságával és 70–80 mm szélességével szemben ez 160x105 mm-es lemezméretet mutat. Érdekessége, hogy ezen a könyvjegyben nincs felirat, azaz néma, szöveg nélküli. Motívumkincsében nem szerepel a püspöksüveg, továbbá elmarad a pajzsot jobbról és balról átölelő dús lombdíz. A nagy méretű könyvek közül Guilielmus és Iohannes Blaeu világtalaszának⁵² több kötete is rendelkezik ilyen ex libriszel.

10. kép – A hordozókötet címlapja és Klimó gála ex libris

A kutatás korábbi spektrumát kiszélesítve Klimó György saját könyvtárának egy korai, kézzel írt katalógusában (*Bibliotheca Excellentissimi Illustrissimi ac Reverendissimi Domini, Domini Georgii Klimo Episcopi Quinque Ecclesiensis...*),⁵³ a címlap hátoldalán, a

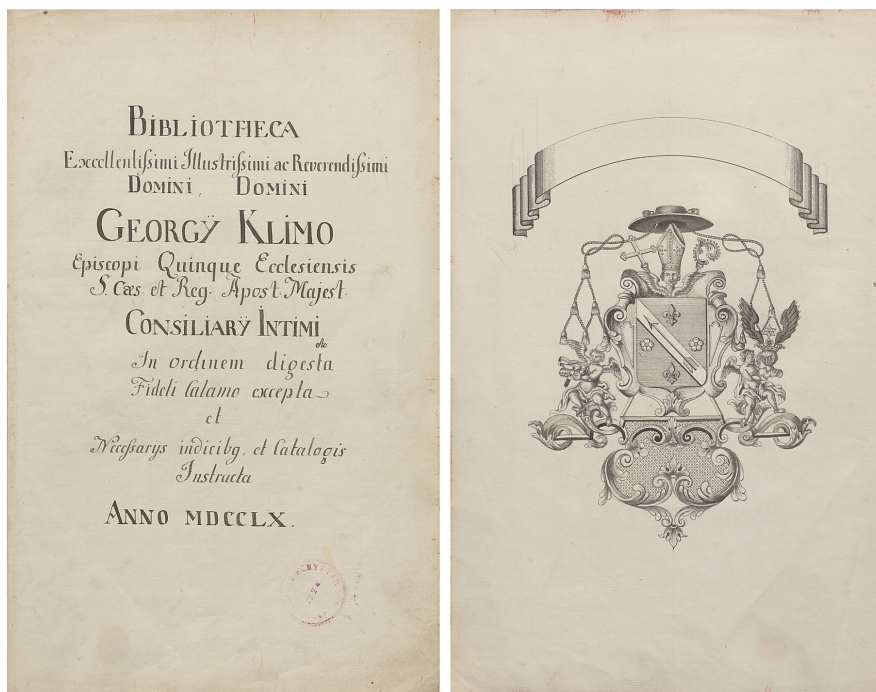
51 SCHMELCZER-POHÁNKA 2012. 86.

52 A kötet adatai: BLAEU, Guilielmus – BLAEU, Iohannes: *Novus Atlas, das ist Weltbeschreibung / Mit schönen neuen ausführlichen Land-Taffeln in Kupffer gestochen / und an den Tag gegeben durch (...)*. 1. Theil. Amsterdam, apud Iohannem Guiljelmii F. Blaeu, 1649. PTE ETKT TGYO Klimó Könyvtár. Jelzet: HH.I.3.

53 A kézirat adatai: *Bibliotheca Excellentissimi Illustrissimi ac Reverendissimi Domini, Domini Georgii Klimo Episcopi Quinque Ecclesiensis S. Caes. et Reg. Apost. Majest. Consilarii Intimi etc. In ordinem digesta, Fidei Calamo excepta et Necessariis indicibq. et Catalogis Instructa*, Anno MDCCLX. – PTE ETKT TGYO Klimó Könyvtár. Jelzet: CC.I.11 = PTE ETKT TGYO It. Ms 6. (A cím fordítása: *Tekintetes, méltóságos és tisztelendő Klimó György úr, pécsi püspöknek, szent császári és királyi apostoli őfelsége belső tanácsosának könyvtára rendbe tagolva, híven kivitelezve, valamint a szükséges mutatókkal és jegyzékekkel felszerelve.*)

kötéstáblához ragasztva egy – a püspök címerét ábrázoló – metszet található, mely szintén a Klimó számára készült ex librisek egy variánsának tekinthető. A metsző neve nincs jelölve, nem ismert. Mivel ebbe az 1760-ból származó műbe Klimó a korábban készült ex librisei bármelyikét helyeztethette volna, ezért is érdekes ennek a használata. Ráadásul ez a metszet a gála ex librishez hasonlóan felirat nélküli, ugyanakkor az üres szalagkeret révén úgynevezett biankó ex librisnek tekinthető, melybe a teljes nevet, szöveget utólag is be lehet írni.⁵⁴ A szalagkeret – Klimó többi, feliratos ex librisétől eltérően – nem a címer alatt, hanem afelett található. Az ábra több elemében megújul, részletgazdagabbá, impozánsabbá válik: a pajzs felett a püspöksüveg emberfejre helyezve szerepel, kétoldalt egy-egy angyal tartja a koronából kinövő sasszárnyakat a csillaggal, valamint a palliumot. Utóbbi főpapi jelvény, a keresztekkel díszített gyapjúszalag a könyvjegyváltozatok közül csak ezen az egy metszeten lelhető fel. A címerpajzs díszes, csücskös talpú posztamensre helyezése még dekoratívabbá teszi a kompozíciót, mely méretében a gála ex librist is meghaladja (223x162 mm).

A biankó ex librist tartalmazó katalógus megléte, valamint előszava Klimó könyvtárának – már az 1774-es megnyitás előtti – lehetséges tágabb körű használatára enged következtetni, hiszen ezt olvashatjuk benne: „*Hunc igitur exiguum laborem Lector benevole aequi, bonique consule, hoc vero bibliotheca ex Benignissima Excellentissimi sui Patroni gratia ad majorem Dei te optimi maximi gloriam ad Patriae honorem, tutelamque, tuam aliorumque salutem utere, et vale.*” [„Nyájas olvasó, használd ezt a könyvtárat a legkegyelmesebb pártfogónak jószágos engedelmevel, a felséges Uristen nagyobb dicsőségére, a Haza tisztességére

11. kép – A hordozókötet címlapja és Klimó biankó ex librise

⁵⁴ Az üres szalagkeret arra is utalhat, hogy a metszés nem készült el teljesen, a későbbiekben még belekerülhetett volna a tulajdonos neve, de ez valamilyen okból elmaradt.

és *oltalmára, magad és mások hasznára.*” (Entz Géza fordítása)]⁵⁵ Az ex libris könyvörző szerepe, könyvet védő funkciója egy esetleges korai könyvtárhasználat esetén még indokoltabbá tehetné a könyvjegyek alkalmazását; az ex librisek ilyen rendeltetése a nyilvános könyvtár 1774. évi megnyitásával pedig még hangsúlyosabbá vált. Ugyanakkor Klimó nem minden könyvébe ragasztatott ex librist.

Befejező gondolatok

Az előbbiekben nyomon követtük Klimó György könyveiben szereplő saját ex libriseinek teljes sorát, mely grafikák a provenienciajelölés révén a könyvörzés mellett a szimbolikus hatalmi reprezentáció egyik eszközeként is szolgáltak, napjainkban pedig – Berényi Zsigmond és a pécsi káptalan ex libriseivel együtt – hozzásegítenek a gyűjtemény alapkönyvtára köteteinek beazonosításához. A Klimó számára készült ex librisek ilyen részletes, képekkel és hordozókötetekkel illusztrált, minden ismert változatra kiterjedő bemutatása kitérít az eddigi ex librisológiai kutatásokat. A könyvjegyeket tartalmazó művekre felhozott példák egyúttal szemléltetik azt a széles körű műveltséget, mely Klimót mint könyvgyűjtőt jellemezte, aki tevékenyen részt vett az állományba beemelő könyvek kiválasztásában, és jelentős összegeket költött könyvvásárlásokra.⁵⁶

KÉPJEGYZÉK

1. kép A hordozókötet címlapja és Berényi Zsigmond (és a káptalan) ex librise. PTE ETKK TGYO Klimó Könyvtár. Jelzet: G.IV.8
2. kép Pécs, Egyetemi Könyvtár (képeslap). MNMCK OSZK TPKT. Jelzet: P 856.
3. kép Kékesi László rézkarc (1974). Vasné dr. Tóth Kornélia magángyűjteményéből
4. kép A 2024. április 11-én felavatott Klimó-emléktábla (A fotó forrása: Pécsi Egyházmegye, <https://pecsiegyhazmegye.hu/hirarchivum/6219-emlektablat-avattak-a-pecsi-egyhazmegye-puspopki-palotajaban>)
5. kép A Klimó Könyvtár termei (A fotó forrása: Pécsi Egyházmegye, <https://pecsiegyhazmegye.hu/hirarchivum/2515-a-hazanak-hu-ore-es-oszlopa-szepesy-ignac-emlekezete-3>)

⁵⁵ SCHMELCZER-POHÁNKA 2016. 27. – A könyvtárhasználatra másrészt nincs meggyőző bizonyíték. Erre legfeljebb a régi könyvtári szobában volt lehetőség, hiszen a könyvtárépület ekkor még nem készült el. Klimó könyvtárost is nevezett ki Stadler József személyében, akit az első bibliothecae praefectusként (1760–1771) tartunk számon.

⁵⁶ E publikációm a 2024 áprilisában a Klimó Könyvtárban tett látogatásom és további kutatások nyomán, az intézmény munkatársa, Méreg Martin közreműködése révén születhetett meg, melyért ezúton is kifejezem köszönetemet. Szintén az együttműködés eredményeként Klimó György ex libriseinek teljes sorozata szerepel a PTE Egyetemi Könyvtár és Tudásközpont Történeti Gyűjtemények Osztálya, Klimó Könyvtár állandó kiállításán is.

6. kép A hordozókötet címlapja és Klimó első, kanonoki-esperesi ex librise. PTE EGTK TGYO Klimó Könyvtár. Jelzet: S.VIII.19
7. kép A hordozókötet címlapja és Klimó püspök Bohacz-féle ex librise (1754). PTE EGTK TGYO Klimó Könyvtár. Jelzet: II.IV.8
8. kép A hordozókötet címlapja és Klimó másik ex librise 1754-ből. PTE EGTK TGYO Klimó Könyvtár. Jelzet: I.VII.15
9. kép A hordozókötet címlapja és Klimó ex librise 1769-ből. PTE EGTK TGYO Klimó Könyvtár. Jelzet: I.VII.7
10. kép A hordozókötet címlapja és Klimó gála ex librise. PTE EGTK TGYO Klimó Könyvtár. Jelzet: HH.I.3
11. kép A hordozókötet címlapja és Klimó biankó ex librise. PTE EGTK TGYO Klimó Könyvtár. Jelzet: CC.I.11 = PTE EGTK TGYO It. Ms 6

GYŰJTEMÉNYEK

- MNMKK OSZK
KT Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűteményi Központ Országos Széchényi Könyvtár, Könyvjegytár (online tartalomszolgáltató oldal), <https://konyvjegytar.oszk.hu/>
- MNMKK OSZK
TPKT Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűteményi Központ Országos Széchényi Könyvtár, Térkép-, Plakát- és Kisnyomtatványtár
- MNMKK OSZK
RNYT Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűteményi Központ Országos Széchényi Könyvtár, Régi Nyomtatványok Tára
- PTE EGTK TGYO
Klimó Könyvtár Pécsi Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár és Tudásközpont Történeti Gyűjtemények Osztálya, Klimó Könyvtár

IRODALOM

- BODA 1974 BODA Miklós: Három évszázad könyvtártörténeti emlékei a Klimó-gyűjteményben. In: *Jubileumi évkönyv 1774–1974. Megjelent a könyvtár alapításának 200. évfordulója alkalmából.* Szerk. FÉNYES Miklós. Pécs, 1974. 163–192. (<https://digitalia.lib.pte.hu/hu/pub/feny-es-miklos-jubileumi-evkonyv-1774-1974-pte-ajk-pecs-1974-2067>) [2024.05.10.]
- BORSY 1993 BORSY Károly: A XVIII. század második felének két püspöke. Klimó György és Eszterházy Pál László. In: *Tanulmányok a pécsi egyházmegye történetéből I.* Szerk. FRICSY Ádám. Pécs, 1993. 275–306. (Egyháztörténeti tanulmányok I.)
- CSÓKA-JAKSA 2004 CSÓKA-JAKSA Helga: Ex librisek a Klimó-könyvtárban. *Pécsi Szemle* 7. (2004):4. 36–41.

- FISCHERNÉ GRÓCH 2005 FISCHERNÉ GRÓCH Zita: Patachich Ádám könyvtára. In: *Patachich Ádám érsek emléke. Zajezdai báró Patachich Ádám, kalocsai érsek (1776–1784) halálának 220. évfordulója alkalmából rendezett konferencia és kiállítás emlékkönyve. Kalocsa, 2004. november 17.* Szerk. LAKATOS Adél. Kalocsa, 2005. 71–74. (A Kalocsai Főegyházmegyei Gyűjtemények kiadványai 4.)
- HL Egyházi heraldika szócikk. In: *Heraldikai Lexikon*, https://hu.wikibooks.org/wiki/Heraldikai_lexikon/Egyh%C3%A1zi_heraldika [2024.05.01.]
- KÉKESI 1999 KÉKESI László, ifj.: *Apa ex librisei. Kékési László ex librisei és alkalmi grafkái (katalógus)*. Pilisjászfalu, 1999. (kézirat gyanánt)
- KISS 2019 KISS Péter: *Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár az ezredfordulógig.* Eger, 2019.
- LIB.PTE Klimó György (1710–1777). *A Pécsi Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár és Tudásközpont honlapja.* (https://www.lib.pte.hu/hu/klimo_gyorgy-67)
- MKL Pásztorbot szócikk. In: *Magyar Katolikus Lexikon* (<https://lexikon.katolikus.hu/P/p%C3%A1sztorbot.html>) [2024.05.01.]
- MONOK 2012 MONOK István: Az intézményi könyvtárak szerepe a nemzeti kulturális identitás kialakulásában Magyarországon a 18. században. In: *Médiumok, történetek, használatok – Ünnepi tanulmánykötet a 60 éves Szajbély Mihály tiszteletére.* Szerk. PUSZTAI Bertalan. Szeged, 2012. 75–92.
- MÓRÓ 2001 MÓRÓ Mária Anna: *A Pécsi Egyetemi Könyvtárban őrzött Klimókönyvtár katalógusa. I. A könyvek szerzői betűrendes katalógusa.* Budapest, 2001.
- NAGY 2013 NAGY Imre: *Öttorony. A pécsi irodalmi műveltség a kezdetektől a huszadik századig.* Szerk. ERŐSS Zsolt. Pécs, 2013.
- NYIREŐ 1970 *Régi magyar ex librisek 1521–1900.* Leíró katalógus. Szerk. NYIREŐ István. Budapest, 1970.
- SCHMELCZER-POHÁNKA 2012 SCHMELCZER-POHÁNKA Éva: *A pécsi püspöki könyvtár története (1774–1945).* „Boldog idők! Amikor az emberi értelem ilyen intézményekben támogatásra lel. (...) Egyik fény gyűjtja a következőt.” Pécs, 2012. (A Pécsi Egyetemi Könyvtár kiadványai 10.)
- SCHMELCZER-POHÁNKA 2014 SCHMELCZER-POHÁNKA Éva: „Itt van, György főpap a Te könyvtárad (...) mindenki számára nyitva áll.” 240 éves Magyarország első, nagy nyilvános könyvtára, a Klimó Könyvtár. *Könyv, Könyvtár, Könyvtáros* 23. (2014):9. 24–31.

- SCHMELCZER-
POHÁNKA 2016 SCHMELCZER-POHÁNKA Éva: „Mennyire szép odabent! Mily nagy a hírneve kint!” A pécsi püspöki bibliotéka alapításának korabeli ismertetései és recepciói. In: „Új könyvtár virul itt, tele rendbe rakott tudománnyal. Fontos, hogy mindent nyitva találsz odabent.” *Tudomány és kutatás a 240 éves Klimó Könyvtárban*. Szerk. DEZSŐ Krisztina – MOLNÁR Dávid – SCHMELCZER-POHÁNKA Éva. Pécs, 2016. 25–46.
- SCHMELCZER-
POHÁNKA 2024a SCHMELCZER-POHÁNKA Éva: 250 éve alapította Klimó György pécsi püspök az első magyarországi nyilvános könyvtárat. *Magyar Kurír* 2024. április 9. (<https://www.magarkurir.hu/hirek/250-eve-alapította-klimo-gyorgy-pecsi-puspok-az-elso-magyarorszag-nyilvanos-konyvtarat>) [2024.05.02.]
- SCHMELCZER-
POHÁNKA 2024b SCHMELCZER-POHÁNKA Éva: 250 éve történt a nyilvános pécsi püspöki könyvtár alapítása. *A Pécsi Egyházmegyei Könyvtár honlapja*. (https://konyvtar.pecsiegyhazmegye.hu/blog/140-250-eve-tortent-mennyire-szep-odabent-mily-nagya-hirneve-kint-a-nyilvanos-pecsi-puspoki-konyvtar-alapitasa?fbclid=IwAR3_am6RlXy1ABIfDOzcZ-0y2SR6dmJgR3bH-0k0tAmmBAflza1ouyUzkUOE_aem_AStISWCQ5E2QTyT1-EEgtdCoBwb7g_rAecHEqQwtlnjYUfR-wWExt7Hf0_PECiFmug5aqhicNV8GeicMICJbRNre) [2024.05.02.]
- SIKLÓSSY 1913 SIKLÓSSY László: Az ex-libris Magyarországon. / L'ex-libris en Hongrie. In: *A Gyűjtő, Le Collectionneur, Ex-libris különszám*. Szerk. SIKLÓSSY László. Budapest, 1913. 7–52.
- VASNÉ TÓTH 2011 VASNÉ TÓTH Kornélia: Az ex librisek művelődéstörténeti jelentősége, szerepváltozása a possessorok vonatkozásában. *Könyv, Könyvtár, Könyvtáros* 20. (2011):8. 45–61.
- VASNÉ TÓTH 2016 VASNÉ TÓTH Kornélia: Világi és egyházi reprezentáció, hatalmi szimbolika az ex libriseken. In: *Hatalmi diskurzusok. A hatalom reprezentációi a tudományokban és a művészetekben*. Szerk. BÍRÓ Csilla – VISY Beatrix. Budapest, 2016. 105–118. (Bibliotheca Scientiae et Artis 8.)
- VASNÉ TÓTH 2024 VASNÉ TÓTH Kornélia: A könyvtáralapító Klimó György ex librisei a PTE Egyetemi Könyvtár gyűjteményében. A Pécsi Püspöki Könyvtár alapításának 250. évfordulója. *Az MNMKK Országos Széchényi Könyvtár blogja*, 2024. április 16. (https://nemzetikonyvtar.blog.hu/2024/04/16/a_konyvtaralapito_klimo_gyorgy_ex_librisei_a_pte_egyetemi_konyvtar_gujtemenyeben) [2024.05.02.]

Landgraf Ildikó

Erzsébet királyné mint a magyarok oltalmazója a populáris olvasmányokban és a folklórban

A 19. századi Habsburg-uralkodócsalád tagjainak, Ferenc Józsefnek, Erzsébet királynénak és Rudolf trónörökösnek a magyar nyelvű folklórja sokáig érdektelen kutatási téma volt a hazai folklorisztika számára; a 20. század második felében, a szocializmus időszakában pedig politikailag, ideológiailag is kényes, kerülendő volt ez a témakör. Habsburgokat említő folklór-szövegközlések szórványosan akadtak monda- és anekdotagyűjteményekben, de a róluk szóló folklórtörténetek bemutatását, értékelését kerülték a néprajzi összefoglalások, kézikönyvek, mintha nem is léteznének.

A rendszerváltást követően, az 1990-es évektől viszont érdeklődés mutatkozott a korábban elhanyagolt néprajzi témák, így a Habsburg-folklór iránt is, amelynek nyomait a szóbeli hagyományokban, a publikált néprajzi gyűjtésekben és a néprajzi archívumok kiadatlan gyűjtéseiben is meg lehetett találni. Többek között abban a nagy terjedelmű, a budapesti Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívumában őrzött gyűjteményben, amely az 1947-ben végzett országos néprajzi gyűjtés anyagát, gyűjtési naplóit foglalja magában. Ez a kéziratos anyag a 19. századi Habsburg-uralkodócsalád folklórájának is fontos adattára. Az országos gyűjtést hatszáz, a magyar szabadságharc nevezetes helyszíneire, jelentős ütközeteihez közel eső településen végezték a Trianon utáni magyar határokon belül. A kutatás célkitűzése az volt, hogy kiderítsék, milyen formában élnek a magyar forradalom és szabadságharc eszméi, csatái a magyar nép emlékezetében száz évvel a történetek után, a parasztok mit gondolnak, és mit tudnak 1848/49-ről, annak nevezetes eseményeiről két-három generációval később. A gyűjtött anyagban a szabadságharc magyar hősei mellett nagy gyakorisággal esik szó a Habsburg-család tagjairól is, különösképpen az uralkodóról, Ferenc Józsefről, valamint Erzsébet királynéről és Rudolf trónörököséről, és nem mindig negatív szereplőként. Az Osztrák–Magyar Monarchia kora több esetben is mint boldog békeidő jelenik meg a megkérdoztetek történeteiben, amikor önállóan lehetett gazdálkodni, vállalkozni, értéke volt a pénznek. Erre a gyűjtésre nem sokkal a II. világháború után került sor, amikor a háborús veszteségek, majd az 1948 utáni társadalmi-politikai változások súlyos terhet róttak az ország lakosságára, ez is közrejátszott abban, hogy a lejegyzett élettörténetekben, történeti visszaemlékezésekben a századforduló kora megszépült.¹

A 19. századi Habsburg-uralkodócsalád tagjaival kapcsolatos 20. századi néprajzi gyűjtések feldolgozása azzal a tanulsággal járt, hogy egyrészt van magyar nyelvű Habsburg-folklór: például Ferenc József, Erzsébet és Rudolf neve nemcsak elszórt adatokban, egyszer elmondott, invariáns történetekben, katonadalok szövegében bukkan föl, hanem mondatípusok szólnak róluk, folklórmotívumok kötődnek hozzájuk. Másrészt nemcsak negatív szereplőként, hanem nagy gyakorisággal pozitív hősként is megjelennek a folklórszövegekben. Harmadrészt nemcsak általában a folklórban, hanem gyakran egyetlen mesélő történeteiben is megfér 1848 dicső emlékezete és a királyi család tisztelete.

¹ A forradalom és a szabadságharc százéves évfordulójára meghirdetett, úgynevezett centenáriumi országos néprajzi gyűjtésről lásd: LANDGRAF 1997. 68–74.; LANDGRAF 1998. 116–118.; TOMPOS 2018. 25–44.

A pozitív Habsburg-kép kapcsán elkerülhetetlen a kérdésfelvetés, hogy vajon ebben mekkora része lehetett az uralkodót és családját népszerűsítő korabeli propagandának, azoknak az ábrázolásoknak, kiadványoknak, amelyek a népei ügyén fáradhatatlanul tevékenykedő uralkodóként mutatják Ferenc Józsefet, Erzsébet királynét pedig Magyarország pártfogójaként, védőangyalaként, sőt II. Szent Erzsébetként említik.

1865-től a kül- és belpolitikai helyzet alakulásának következtében megváltozott Magyarország szerepének megítélése a Habsburg Birodalmon belül. A bécsi udvar ekkor már komolyabban foglalkozott a magyarokkal való kiegyezés lehetőségével. Ezzel összefüggésben került előtérbe az uralkodópár magyarországi imázsának kérdése is, hiszen a szabadságharc vérbe fojtása utáni években Ferenc Józsefnek rendkívül negatív, feleségének, Erzsébetnek pedig leginkább közömbösnek, érdektelennek nevezhető volt a megítélése a magyarok körében. Az uralkodói látogatások jó alkalmat adtak az arculatváltoztatásra, hogy megkíséreljék mérsékelni ezt a távolságtartó, sőt elutasító magatartást. Az 1850-es évek utazásainak erőteljes osztrák császári reprezentációja háttérbe szorult az uralkodópár 1866. év eleji látogatása, majd Erzsébet pár hónappal későbbi magyarországi útjai alkalmával.² Július 9-én, pár nappal a königgrätzi vereség után, a császár Pestre küldte hitvesét, a sajtó hírt adott az itt tett látogatásról. E rövid pest-budai tartózkodást követően pedig nem sokkal immár a gyerekeivel együtt tért vissza Erzsébet Magyarországra. A porosz–osztrák háború elől gyermekeivel Budán védelmet kereső Erzsébet útjával – némiképp rájátszva a magyar rendek 1741-ben „*Vitam et sanguinem...*” felkiáltással Mária Teréziának tett hűségnyilatkozatára, lovagias gesztusára – a bécsi udvarnak politikai célja volt, a magyarok támogatásának elnyerése a háborús viszonyok közepette. Az Erzsébetről szóló populáris olvasmányok egyik kedvelt története volt, hogy a királyné a porosz–osztrák háború idején betegeket látogat Pesten, és egy többnyire szegénynek vagy más változatokban cigánynak mondott katona csak úgy hajlandó menthetetlenül sérült lábát, karját levágtatni vagy a gyógyszerert bevenni, ha a császárné ott van mellette.³ Erzsébet sebesült honvédek között tett látogatásáról néprajzi gyűjtésből is van adatunk.⁴ Ez az út Erzsébet magyarországi kultuszának kialakulásában fontos szerepet játszott.

1866-tól a magyarországi ceremóniák alkalmával a korábbi utakhoz képest nagyobb teret nyertek a nemzeti elemek, hangsúlyosabbá vált a nyilvános események magyar jellege, például a magyar nyelv használatában, illetve a programok, a felkeresett intézmények kiválasztásában és az eseményeket megörökítő ábrázolásokon, valamint az öltözködésben. A császár magyar huszártábornoki, a császárné magyar mágnásnői díszruhát viselt.⁵

Az 1860-as évektől a kiegyezést támogató magyar politikai körök igyekeztek megtalálni a Habsburg-család azon tagját, akinek a személyén keresztül közeledni lehet Bécshez, és enyhíteni lehet a magyar szabadságharc leverése óta fennálló rendkívül feszült viszonyt, aki képes feloldani a nemzeti érzés és a nemzeti dinasztia kettősségéből fakadó ide-

² Az uralkodópár magyarországi útjaihoz: MANHERCZ 2010. 35–49.; VÉR 2012. 83–104.; MANHERCZ 2017. 98–110.; VÉR 2023. 43–64.

³ Ferenczy Ida. *Budapesti Napló*, 1898. szeptember 11. 12.; MÁRKI 1899. 46.; DÁNIEL – GÁBEL 1905. 161–162.; TÓTH 1888–1903. IV. 88–89.

⁴ EA 2033/484. (Szeghalom)

⁵ VÉR 2016. 71–90.; BORÓVI 2016. 91.

genkedést.⁶ A „magyarok uralkodóné”-ja szerep jól illeszkedett Erzsébet karakteréhez, habitusához. Figyelme, rokonszenve a magyarok iránt eleinte abból adódott, hogy a viszonya a bécsi udvarral konfliktusokkal terhelt volt, a kezdetektől fogva idegen volt számára a császári palota légköre, így érdeklődéssel fordult a Bécsben rebellisnek bélyegzett magyarok törekvései felé. 1864-ben magyar társalkodónőt kapott Ferenczy Ida személyében, akinek fontos szerepe volt abban, hogy felkeltette a magyar ügy iránt Erzsébet érdeklődését. Az ő közvetítésével került kapcsolatba Erzsébet a kiegyezés meghatározó magyar képviselőivel, Deák Ferencsel, Andrássy Gyulával, illetve Eötvös Józseffel, Falk Miksával, utóbbit 1866 szeptemberében kérték fel a császárné magyar nyelv és irodalom tanárának. Erzsébet szívesen olvasta Jókai Mór és Eötvös József regényeit eredeti nyelven.⁷ Rövid idő alatt tanult meg magyarul, és 1866 elején, amikor fogadta a magyar országgyűlési küldöttséget, magyarul szólt a hozzá érkező magyar politikusokhoz.⁸ Erzsébet a birodalom más részeiben, tartományaiban, Európa más országaiban egyáltalán nem volt olyan népszerű, mint Magyarországon, a bécsiek „magyar asszonynak” nevezték.⁹ Magyarországon kívül Írországon – ahol több alkalommal járt lovaglótúrákon – fogadták Erzsébetet megkülönböztetett lelkesedéssel a rangjának kijáró tiszteleten túl.¹⁰ 1866 elején, amikor Erzsébet kapcsolatba került a magyar politika olyan meghatározó alakjaival, mint Andrássy Gyula vagy Deák Ferenc, akkor a kiegyezés ügye már formálódott, nem az ő érdeme ennek megvalósulása, de gesztusaival, szerepvállalásával segítette a politikai közeledést, ahogy a császár írta: „*Sisi udvariasságával, mértéktartó tapintatával, magyartudásával jól segít engem.*”¹¹

Falk Miksa megírta visszaemlékezéseit Erzsébetről, amelynek egyes részletei a sajtóban már az 1880-as években megjelentek, majd a királyné 1898-as halálát követően egy önálló kötetben is napvilágot látott a teljes anyag. A sajtóban, a kor populáris olvasmányjaiban, például a királyné tiszteletére készült emlékalbumokban, továbbá Tóth Béla népszerű anekdotagyűjteményében közöltek részleteket Falk művéből, többek között azt

6 SOMOGYI 1989. 112–157.; GERŐ 1999. 132–155.; GERŐ 2004. 79–110. 1848 előtt a bécsi udvarhoz való hűség, a törvénytisztelet és a magyar nemzeti célok összekapcsolására József nádor volt a legalkalmasabb mind a nádori közméltóság, mind személyes tulajdonságai, a magyaroknak tett gesztusai, adományai, a magyar kultúrát támogató lépései miatt. József nádor nevéhez fűződik a Szépitő Bizottmány felállítása (1808), a gellért-hegyi csillagvizsgáló létrehozása, a Margit-sziget parkosítása, a Ludovika építése, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank alapítása. 1848-ban a nemzeti közakarat kifejezéséeként emlékét törvénybe iktatták, szobra 1869 óta áll a pesti belvárosban a róla elnevezett téren, amely túlélte a 20. századi utcanév-változtatásokat is. Felesége, Anna Pavlovna is a korban nagy népszerűségnek örvendett Magyarországon. Mindkettejük alakja megjelenik a 19. századi populáris olvasmányokban, a sajtóban, de róluk értékelhető magyar folklóradat nem áll a rendelkezésünkre. Vö. HAMANN 1990. 188–190.

7 MÁRKI 1899. 8. Ehhez további irodalom: KELEMEN 1908; SZALAY 1907. 20–23.; VÉR 2015. 59–86.

8 SOMOGYI 1989. 139. Majd a magyarországi látogatás alkalmával: „*Nem egy tagja borult térdre már a császárné előtt is, ki a haza földén először fogadván a parlament küldöttségét, csengő magyar nyelven kívánt áldást a törvényhozóknak az ország határain is túl terjedő, fontos működésére. Feje fölött már is ott látták a szent koronát, mint a hogy a bujdosó Salamon látta László király feje körül a szentek glóriáját. Hódoltak neki, a mikor urának még nem hódolhattak.*” MÁRKI 1899. 2.

9 MÁRKI 1899. 13.

10 Írországi útjai során azok a települések, amelyeken kíséretével áthaladt, rendkívül szívélyesen, ünnepi előkészületekkel fogadták Erzsébetet mint egy nagy, katolikus ország uralkodónéját. Ez összefüggött az évszázados angol–ír ellentéttel, és azzal, hogy Erzsébet viszonya sem volt harmonikus Viktória királynővel és az udvarral, annak szigorú előírásaival. Lásd Festetics Mária grófnő naplójának 1879. március 20-iki bejegyzése. FESTETICS 2021. Az ír folklóiban is megőrződött az alakja. HAMANN 1988. 347–348.

11 Idézi SOMOGYI 1989. 140.

a történetet, amikor a tanulás során Batthyány Lajos kivégzése miatt szóba kerül a korban tiltólistán szereplő munka, Horváth Mihály *Magyarország függetlenségi harcának története 1848 és 1849-ben* című könyve (1865). Nem sokkal később a száműzetésben élő szerző amnesztiát kapott, hazatérhetett, és Erzsébet személyesen fogadta.¹² Az Erzsébetről szóló populáris olvasmányok gyakran említettek olyan alkalmakat, amikor a királyné a szabadságharcról, annak bukásáról, az aradi kivégzésekről hall, mentegetni kezdi házastársát, az uralkodót, és azt bizonygatja, hogy Ferenc József bizonyára megkegyelmezett volna a tábornokoknak, ha tudta volna, hogy mi történik. „Higyje [sic] el, hogyha hatalmunkban állana, a férjem és én volnánk az elsők, a kik Batthyány Lajost és az aradi vértanúkat ismét életre keltenők.”¹³ A történet könnyen folklorizálódott, azaz vált folklórrá. A '48-as gyűjtések során jegyezték le: „Erzsébet királyné mondta aztán, hogy ha lehetne, felkölténé halottaiból mind a 13 derék embert.”¹⁴

A kiegyezést és a királynét méltató, 1867 utáni populáris olvasmányokban szívesen közölt jelenet jól érzékelteti, hogy Erzsébet – aki öt évvel a szabadságharc leverése, az aradi kivégzések után került a bécsi udvarba, tehát a megtorlások idején még nem volt az uralkodó felesége, mivel csak 1853-ban ismerkedtek meg –, a közvélemény számára is miként válhatott a kiegyezés támogatójává, miért tudták személyét elfogadni, mint aki békét teremt az uralkodó és magyar népe között. Ferenc József és Erzsébet házasságkötése alkalmából, 1854-ben több mint ötszáz '48-as politikai foglyot bocsátottak szabadon, és a folyamatban lévő felségértési pereket beszüntették.¹⁵ Néhány generációval később, a '48-as centenáriumi néprajzi gyűjtés egyik adatközlője ezt úgy értelmezte, hogy Erzsébet szabadította ki a szabadságharc miatt raboskodókat: „Mikor megnősült, a felesége sok magyart mentett meg.”¹⁶

1856-ban pedig, az uralkodó második gyermekének születésekor, általános kegyelmet kaptak a szabadságharc elítéltei, sőt, vagyonukat is visszaadták. Ezt idézte fel egy békési mesélő, akinek a nagyapja '48-as honvéd volt: „A nagyapámat 52-be, mikor a királynak lánya született, akkor kaptak amnesztiát.”¹⁷

Az 1848/49-es szabadságharc élménytörténeteiben, történeti mondáiban sokszor Erzsébet beszéli rá Ferenc Józsefet, hogy engedje ki a bebörtönzött honvédeket: „Megkérdezte a feleségitől Ferenc Jóska, hogy boldog-é? Addig nem lehetek boldog, még a népek szabadok nem lesznek és kezükön-lábukon láncot hallok zörögni.”¹⁸

¹² „[A] Horváth Mihály-féle »függetlenségi harc« Ő felsége kezében volt és a magas asszony azonnal a legnélyebb megindulással olvasta végig azon részt, mely Batthyányi haláláról szól. Azután megnézte a könyvnek címlapját. Ki az a Horváth Mihály? kérdé, és midőn erre a kívánt választ megnyerte volt azon hozzáadással, hogy Horváth Mihály számkivetésben él és bár bizonyosan szívesen térne haza, de múltjával és állásával meg nem fér megkegyelmeztetésért esedezni, – a felséges asszony nem szólt semmit, hanem a könyvet asztala fiókjába zárta. Erre hetek múltak el és a dolog feledésbe ment. Egyszerre csak azt írták a lapok, hogy Horváth Mihálynak a császár és király ő felsége megkegyelmezett. És midőn az ősz történetíró, hazajöttek, Bécsben megállott, a lapok ismét azt írták: hogy Horváth Mihály Erzsébet királynéhoz lett híva és egy óránál tovább maradt a felséges asszonynál. Volt-e valami összekötetés amaz olvasmány és Horváth Mihály ámnestialtatása közt? nem tudom.” FALK [1898]. 29.

¹³ MONORI WERTHEIMER 1910. 327.

¹⁴ SÁNDOR 1953. 173.

¹⁵ MÁRKI 1899. 30.; GERŐ 1999. 97.

¹⁶ EA 2036/230. (Gyoma)

¹⁷ EA 2090/72. (Békés)

¹⁸ EA 2036/29. (Gyoma)

Azt a vélekedést, hogy a politikai foglyok számára az amnesztiát Erzsébet érte el az uralkodónál, egy 1869-es kalendárium Rózsa Sándor szabadulásáról szóló történetében úgy fogalmazták meg, hogy Ferenc József a következő szavakkal fordult Andrássy Gyula miniszterelnökhöz:

„...te derék ember vagy
S látom az eszed is mint a híred oly nagy,
Fenséges hitvesem gyengéd kérelmére
Mondd kik érdemesek király kegyelmére?”¹⁹

Az 1867 utáni kalendáriumok, amelyek a korszak kedvelt populáris olvasmányai voltak, gyakran méltatták a kiegyezést, és úgy magyarázták az elmúlt évtizedek eseményeit, hogy a szabadságharc bukását árulás okozta, hiába küzdöttek rendkívül hősiesen a magyarok. Az uralkodó akkor még fiatal, tapasztalatlan volt, gonosz, rossz tanácsadókra hallgatott, amikor a honvédtábornokokat kivégeztette, és oly sokakat vettetett börtönbe. Erzsébet bizonyára mindentől eltántorította volna. Ez az elem a folklórtörténetekben is megjelenik. Az Erzsébet királynéről szóló orális hagyományban is visszatérő motívum, hogy Zsófia, a király anyja igazából Ferenc József rossz szelleme. „Tizenhárom vértanút fölakasztatott öfölsége; mer öfölsége nem akasztatta volna föl őket, de aszonta neki ja zannya, hogy ha most eszt e nem követed velük, akkor a sarjai azok támadnak föl ellene.”²⁰

A folklórgyűjtések során lejegyzett történetek Erzsébet királyné kapcsán két mozzanatot hangsúlyoznak, a magyarok iránti rokonszenvét, szeretetét, illetve azt, hogy ő töröltette el a botozást. Ahogy a '48-as centenáriumi gyűjtés adatközlője a robot megszűnéséről mindig Kossuth Lajos érdeméért szólnak, úgy Erzsébethez kapcsolják a botozás megszűnését:²¹ „Erzsébet, Ferenc József felesége nagyon szerette a magyarokat és ő kívánta a szabadságot. Ő kérte Ferenc Józsefet, hogy töröljék el a botozást.”²²

1855 januárjában, néhány hónappal a császári esküvő után az új katonai büntető törvénykönyv eltörölte a vesszőfutást a büntetési formák közül, ezért kelt szárnyra az a híresztelés, hogy a fiatal császárné kérte ezt nászajándékkul a férjétől. Ahogy Erzsébetnek tulajdonították azt is, hogy a börtönökben megszüntették a lánkra verést. A történeti forrásokban erre azonban nincsen bizonyíték. Az viszont tény, hogy Ferenc Józseffel ellentétben Erzsébet ki nem állhatta a katonai parádét, a laktanyákban tett hivatalos látogatásokat, és ha tehette kibújt ezen kötelezettségei alól.²³

„Hallottam az apámtul, hogy a botolást Ferenc Jósokáné töröltette el. Mert mikor menyasszonya vót, Budán jártak, és egy katonát botoltak. Nagyon ordított. Azt mondta, hogy:

- Miféle ordítás ez?
- Á, kedves, hagyjuk! Nem tartozik ide!
- De kérlek, miért ordít az az ember?

¹⁹ Kis képes naptár 1869. 20.

²⁰ EA 2035/272. (Endröd)

²¹ EA 2113/31. (Kisterenye); EA 2112/255.; 256. (Bakta); EA 2112/5.; 36. (Rakaca)

²² EA 2041/6. (Mezőkeresztes)

²³ HAMANN 1988. 102.; D'ALBON 1890. 176.

*Addig vallatta a menyasszonya, hogy megmondta, hogy egy katonát botoltak. Elmagyarázta. Elmentek és megnézte a nő a derest. Magsajnálta a katonát. Azt kérte Ferenc Jóska, hogy jegybe mit kér? – Csak azt, hogy a botolást meg kell szüntetni. Megadta. Eltöröltik a botolást. Most laktanyafogság van.*²⁴

A populáris olvasmányokban és a néprajzi gyűjtések folklórtörténeteiben is visszatérő motívum Erzsébet szépsége, sok esetben azt hangsúlyozva, hogy a királyné elbűvölő megjelenése tükrözi belső tulajdonságainak szépségét, harmóniáját. A népszerűsítő olvasmányokban odaadó feleségként, szerető anyaként ábrázolják, aki fia, Rudolf tragikus halálával válik boldogtalan asszonnyá. A folklórtörténetek mesélői viszont gyakran ejtenek szót boldogtalan házasságról, hol a Ferenc Józsefnek tulajdonított kicsapongó élet, szeretők miatt, hol pedig Erzsébetet okolva a feltételezett titkos szerelmek, az Andrássy Gyulához vagy épp Deák Ferenchez fűződő gyengéd viszony miatt.

*„Ferenc József már elhidegült Erzsébet királynétól, de az még gyönyörű asszony volt. Ekkor találkozott Erzsébet, aki nagy barátja volt a magyaroknak, a fiatal Andrássy Gyulával, egymásba szerettek, és ha igaz a kettőjük fia volt Rudolf, aki ezért lett öngyilkos, mert rájött származása titkára.*²⁵

Melyek voltak tehát azok a Ferenc Józsefről és Erzsébetről szóló népszerűsítő olvasmányok, amelyek a széles nagyközönséget szólították meg, és a néprajzi gyűjtések tanúsága szerint is eljutottak szélesebb társadalmi körbe? Ezekre a művekre Rudolf Schenda *populäre Lesestoffe*²⁶ terminus technicusának nyomán a *populáris olvasmány* fogalma használható, ami az újkortól a nagy példányszámban megjelenő, széles olvasóközönségnek szánt, olcsó nyomdatermékek összefoglaló nevét jelenti. A 18. század végéig a populáris olvasmányok jelentős része vallásos ponyva volt, de folyamatosan gazdagodott a világi témájú populáris olvasmányok köre is, ezek közvetítői a 16–18. században elsősorban a népkönyvek, a ponyvák, a kalendáriumok voltak, a 19. századtól viszont már a sajtótermékek egy része is: mint például a divatlapok vagy a 19. század közepétől a képes családi lapok, mint amilyen a rendkívül népszerű és hosszú életű *Vasárnapi Ujság* (1854–1921) is volt. A populáris olvasmány jelenségei, történetei az irodalom és a folklór, a szóbeliség és az írásbeliség határán mozognak, a szerzőség, a szerzői jogok kérdésében mind a szöveganyagot, mind az illusztrációkat tekintve rugalmasak, szerzői kompilálnak más nyomtatványokból, szívesen merítenek a szóbeliségből, így jellemzőjük a variabilitás. Könnyen befogadják a folklór különböző műfajait, szövegtípusait, használják és terjesztik azokat, egyúttal tehát hatással vannak a színhagyományra is. Sok mindent integrálnak és közvetítenek a hivatalos kultúrából, a magas irodalomból, a kanonikus művészetekből, ugyanakkor termékenyítően is hathatnak azokra. A 19. század elejétől fogva a populáris olvasmányok fontos szerepet töltek be a történelmi ismeretek és tévhitek terjesztésében, a kollektív emlékezet alakításában, a nemzeti tudat formálásában.

A 19. századi magyar populáris olvasmányok közül az *emlékalbumokban*, az *ifjúságnak szánt olvasmányokban*, *tankönyvekben* és az *iskolai ünnepek megrendezéséhez készült*

²⁴ MOA 13472. (Kertészsziget)

²⁵ EA 2119/136. (Kunmadaras)

²⁶ SCHENDA 1989; SCHENDA 1976.

segédanyagokban, útmutatókban, a *kalendáriumok*ban és a *sajtó*ban találunk olyan történeteket, amelyek befolyásolhatták a Habsburg-folklór alakulását.

Az emlékalbumok az 1867-es koronázásra, a koronázás évfordulóira, az uralkodócsalád különböző tagjainak név- és születésnapjára, házassági emléknapjaira készültek. Erzsébet tiszteletére már életében is számos, de halálakor különösen sok ilyen emlékalbum jelent meg. 1854-ben, a Ferenc József és Erzsébet házasságkötésére készült 83 emlékönyvből mindössze csak kettő magyar nyelvű, ami a magyar közvélemény távolságtartó közönyét mutatja. A kiegészést követően viszont már tucatszámra jelentek meg magyarul is díszalbumok az uralkodócsalád tagjainak tiszteletére. A királyné tragikus halálára és emlékünnepeire jelent meg a legtöbb. Ezek a kiadványok nagy szerepet játszottak Erzsébet alakjának népszerűsítésében. Az albumok egy jelentős részében didaktikus, érzelmes történetek olvashatók az ünnepelt életéről, illetve beszédek, versek is helyet kaptak. E kiadványok szerzői gyakorta tanítók, tanárok, tankerületi felügyelők voltak, akik bevezetőikben mindig hangsúlyozták, hogy mennyire fontos, hogy az ifjúság megismerje a királyné életét. Az emlékalbumok egy másik típusában pedig az uralkodóház tagjai, közméltóságok, előkelőségek, a legjelentősebb arisztokrata családok tagjai, valamint a művészvilág nagyjai vallottak Erzsébetről, méltatták köz- és magánéleti erényeit versben és prózában egyaránt. Ezek az emlékalbumok fontos forrásai az Erzsébet királyné köré fonódó hagyományok kutatásának.²⁷

A koronázás évfordulóinak, a király név- és születésnapjának, Erzsébet királyné neve napjának, majd 1899-től emléknapjának iskolai megünneplésére útmutatók készültek, amelyek segítséget nyújtottak a tanítóknak, tanároknak az évente megtartott ünnepélyek műsorának összeállításában. Ezekben az eseményt és az ünnepeltet dicsőítő verseket, prózai szövegeket, imákat találunk, mintaszövegeket az emlékünnepek szónoklataihoz.

27 Mint például: TATÁR Péter [MEDVE Imre]: *Legenda Ő felsége Ausztria császára és Magyarország apostoli királya I. Ferencz József urunk 25 éves uralkodásának emlékére 1873. december 2-kán*. Budapest, Méhner, 1873.; SIMON Péter: *Király és korona. Pillantás a múltba és jelenre. I. Ferencz József és Erzsébet ő felségük megkoronázatása negyedszázados évfordulójának alkalmából. 1-2*. Budapest, Kosmos Műintézet, 1892.; *Emlékkönyv az Erdélyi Irodalmi Társaságnak Erzsébet cs. és apost. királyi felsége emlékezetére 1898 évi október hó 2-án tartott gyűléséről*. Kolozsvár, Ajtai, 1898.; *Gyászhangok ő felsége néhai Erzsébet császárné és magyar királyné felett*. Győr, Pannonia, 1898.; HORVÁTH Ödön – MIKLER Károly: *Gyász a királynéért Sáros megyében*. Eperjes, Kósch, 1898.; *Erzsébet királyné emlékfüzete*. Budapest, Athenaeum, [1898.]; VÁGHÓ Ignác: *Erzsébet királyné életéből. Élet- és jellemrajzi adatok*. Budapest, Pesti, 1898.; VERSÉNYI György: *Erzsébet királyné emlékezete*. Kolozsvár, Ajtay K. Albert kvny., 1898.; FÁBRY Sándor: *Ferenc József és Erzsébet. Emlékbeszéd*. Gyula, Dobay, 1899.; RADÓ Vilmos: *Erzsébet királyné emlékezete*. Budapest, Pallas, 1899.; *Erzsébet Magyarország királynéja. Emlékfüzet. A biharmegyei népiskolák növendékeinek ajánlja és nyújtja kegyelele jeléül a biharvármegyei népnevelési egyesület*. Szerk. SIPOS Orbán. Nagyvárad, 1899.; VASZARY Kolos: *Erzsébet királyné emléke. Beszéd*. Budapest, Pesti Lloyd-Társulat, 1899.; *A királyné albuma*. Írták: A magyar nők. Budapest, Előkelő Világ, 1900.; *A Kir. József-Műegyetem részéről Erzsébet királyné ő felsége emlékezetére tartott gyászünnepély*. Budapest, Pesti Lloyd-társulat, 1900.; *Erzsébet. Megemlékezés Magyarország nagy királynéjáról*. Szerk. GÁBEL Gyula. Budapest, Athenaeum, 1900.; RIPKA Ferenc: *Erzsébet királyné Gödöllőn 1867–1897. Emlékkönyv*. Budapest, M. Kir. Állami nyomda, 1901.; SZARVAS Gáborné: *Erzsébet királynéről. Előadás*. Budapest, Franklin, 1902.; ESTERHÁZY Sándor: *Erzsébet királyné*. Kassa, Vitéz, 1903.; BERTA Ilona: *Erzsébet királyné emlékezete*. Budapest, Franklin, 1910.; *Erzsébet – Magyarok királynéja*. Budapest, Szent István Társulat, 1913.; ΒΕΘΘΥ Ζsolt: *Ferencz József királyunk és Erzsébet királynénk emlékezete. Két beszéd*. (Magyar könyvtár). Budapest, Lampel, [1915?]. További emlékalbumokra, megemlékezésekre lásd: VÉR 2006.

Erzsébet királyné halálát követően az iskolaszéki kerületekben a tiszteletére Erzsébet-köröket alakítottak, amelyek kiemelkedő szerepet játszottak emlékének ápolásában.²⁸

Van néhány olyan Erzsébet-történet, amelyeket kiváltképp szívesen közöltek a nagyközönségnek szánt kiadványokban és a sajtóban. Ezek rövid, csattanós történetek, szellemes mondások. Műfajilag leginkább anekdotának, illetve aforizmának mondhatók. Az egyik például arról szól, hogy a királyné udvarhölgye az egyik turistaútjuk alkalmával a menedékház emlékkönyvébe azt jegyezte be németül, hogy: „Elisabeth Kaiserin von Oesterreich”, ő viszont sajátkezűleg írta alá magyarul, hogy „Erzsébet magyar királyné.”²⁹

Ugyancsak jól ismert történet a populáris olvasmányokból a következő anekdota:

*„Igyék – mondta volna a király egy ízben Ráday Pál grófnak, – hisz egy pohár bor a hazáért meg nem árt!
– Éljen a legelső magyar ember, a király! – folytatta Ráday felbuzdulva.
– Addig éljen, míg a honnak él! – fejezte be a királyné.”³⁰*

Egy másik, ugyancsak több változatban ismert Erzsébet-történet a következő:

„Ha Olaszországban rosszul mennek a császár dolgai – szóló Andrásyhoz még a háború kitörése előtt – az nekem nagyon fáj, de ha Magyarországon mennek rosszul, az engem megöl.”³¹

A populáris olvasmányok típusainak áttekintésével, mintaképként szolgáló hatásuk felvázolásával azonban nem tekinthető lezártnak a Habsburg-folklór, szűkebben az Erzsébet-folklór eredetének kérdése, ugyanis a királyi család oralításban élő történeteinek leggyakoribb és legváltozatgazdagabb típusai közvetlenül nem vezethetők vissza a propaganda írott és képi forrásaira, a populáris olvasmányok hatására.

A gyűjtött szövegek mennyiségét és variánsait tekintve az egyik leggazdagabb mondat-típus, amit Ferenc Józsefhez és Erzsébet királynéhoz kötnek, az a *késett kegyelem*-mondat-típus. Ferenc József a maga elhatározásából vagy még több esetben Erzsébet sugalmazására megkegyelmez az aradi tizenhármaknak, de a kegyelmi parancs nem érkezik meg időben a futár szándékos vagy véltlen késlekedése miatt, esetleg Haynau nem vesz róla tudomást, és a parancs ellenére kivégezteti a honvédtábornokokat.

„A harc leverése után nagy vigasság volt Bécsben, csak Erzsébet királyné szomorkodott. Kérdezték, mért búsul és azt mondta azért a 13-ért, amelyik Aradon van elfogva. Ferenc Jóska, hogy a feleségének kedvezzen, kegyelmet adott nekik és futárral

²⁸ Lásd többek között GÁBEL Gyula: *Nemzetünk védőangyala. A magyar nemzet gyermekei számára.* Budapest, Székely, [1899?]; *Erzsébet királyné emlékezete. 1903. november 19-én a Székesfehérvári Ciszt. Rend. Kath. Főgimnáziumában tartott Erzsébet-emlékünnepe.* Székesfehérvár, 1903.; *Erzsébet királyasszony emlékének. Hódolat Magyarország nagy királynéjének.* Szerk. DÁNIEL Ernőné – GÁBEL Gyula. Budapest, Globus, 1905.; DEMECZKY Mihály: *Ünnepi beszéd melyet Dr. Demeczky Mihály, a Ferencz József Nevelőintézet királyi kormányzója, 1904. évi november hó 19-ikén, Ő Felsége Erzsébet Királyné emlékére az intézetben rendezett gyászünnepeken, a felejthetetlen emlékü Felséges Királyné képének leleplezése alkalmával mondott.* Budapest, Franklin Társulat, 1904.; LUDVIGH Béla: *Magyarok csillaga. Vezérkönyv Erzsébet gyászünnepeinek rendezéséhez.* Budapest, Pesti Könyvnyomda-Részvénytársaság, 1904.; TÓTH Kálmán: *Erzsébet királyné emlékünnepe.* Budapest, Elek Lipót, 1904.

²⁹ *Századok* 1898. 763–764.

³⁰ MÁRKI 1899. 12.; KELEMEN 1908. 18.

³¹ MÁRKI 1899. 50.; MONORI WERTHEIMER 1910. 258.

*küldte az írást, de a futár rosszindulatú volt és későn érkezett, arra már a kivégzések befejeződtek.*³²

A *készt kegyelem*-mondatípus a magyar folklórban ismert Bánffy Dénessel kapcsolatban, de más, helyi hőskről is mesélik, a legismertebb az aradi tizenhármakkal kapcsolatban.³³ Az idősödő Ferenc József a populáris olvasmányokban kegyes, megbocsátó, igazságos királyként szerepel. Hangsúlyozzák viszont a szövegek, hogy fiatal, tapasztalatlan uralkodóként rossz döntéseket hozott, ám az aradi tábornokokat nem a maga akaratából, hanem az anyja erőteljes ráhatására végeztette ki, ahogy arról korábban már szóltam is. Fontos viszont, hogy egyik olvasmánytípusban sem található az a motívum, hogy végül kegyelmet kívánt adni, csak a futár későn érkezett meg a parancsával, ahogy az a mondákban szerepel, az kizárólag a folklórból ismert.

Erzsébet magyarországi kultusza az 1898-as tragikus halálával teljesedett ki, és vált a populáris irodalomban a magyarok királynéjából Magyarország védőszentjévé, II. Szent Erzsébetté. Ahogy Jókai Mór írta: „*Erzsébet, ki életében védő angyala volt ez országnak, a magyar nemzetnek; holta után védő szentje lett.*...”³⁴

A halálának első évfordulójára összeállított emlékalbumban már több bejegyzésben megjelenik ez a motívum: „*A magyar nemzetnek két szent védője, két szent Erzsébate van.*”³⁵ Valamint a következő: „*Szűz Mária után Erzsébet királynét tartjuk második patronánknak, nemzeti védasszonyunknak, legnagyobb és legszeretettebb királynénknak.*”³⁶

A két Erzsébet rokonításában az első és legfontosabb elem a névazonosság volt. Szent Erzsébet volt a védőszentje Erzsébet királynénak, aki buzgó tisztelője volt a szentnek.³⁷ Minden év november 19-e egyszerre volt Árpád-házi Szent Erzsébet emléknapja és a királyné neve napja. Már a királyné életében többször utaltak az uralkodói látogatások alkalmával az ünnepi fogadóbizottságok apró gesztusokkal a két Erzsébet analógiájára, ezek közül itt most csak néhányat említek. Az 1857-es uralkodói látogatás alkalmával a Szent István Társulat Árpád-házi Szent Erzsébet magyar legendájának facsimile díszkiadásával ajándékozta meg Erzsébetet.³⁸ Toldy Ferenc gondozásában és előszavával készült a reprezentatív kiadvány. A császári pár 1857-es magyarországi látogatására készült Erkel Ferenc, Doppler Ferenc és Doppler Károly közös operája az *Erzsébet*, amelynek ünnepélyes bemutatóját az uralkodópár tiszteletére és jelenlétében tartották a Nemzeti Színházban.³⁹ Az 1867-es koronázási ajándék aranyait – melynek teljes készletét Erzsébet, Ferenc Józsefhez hasonlóan, az egykori honvédek özvegyeinek és árváinak megsegítésére ajánlotta fel – az országos küldöttség egy olyan ezüstszekrényben adta át a királynénak, amelynek négy sarkát Habsburg Mária, Adelheid, Mária Terézia, valamint Árpád-házi Szent Erzsébet szobrai díszítették.⁴⁰ Liszt Ferenc 1865-ben a pesti Vigadóban bemutatott *Szent Erzsébet*

32 SÁNDOR 1953. 171.

33 Vö. SÁNDOR 1948. 138–145. További adatok: DÖMÖTÖR 1998. 87–88.; EA 2097/67. (Magyaregres)

34 Idézi: Jókai Mór előszava. Erzsébet királyné emlékezete. In: GÁBEL 1900. 5.

35 Idézi: Dr. Axamethy Lajos bejegyzése. In: GÁBEL [1899]. 9.

36 Idézi: Tölgyessy Mihály bejegyzése. Erzsébet királyné és a haza bölcse. In: GÁBEL [1899]. 23.

37 PAP 1910. 70.

38 MÁRKI 1899. 33.

39 BÉKÉSSY 2018. 191–192.

40 SZALAY 1907. 46–50.

legendája című oratóriuma az ő tiszteletére hangzott fel,⁴¹ a darab díszkötéses partitúráját megtaláljuk Erzsébet írószobájának tárgyai között.⁴²

Erzsébet halála után azonban még erősebb volt a törekvés, hogy a két Erzsébet életében, sorsában azonos motívumokat keressenek és találjanak. Az egyik közös mozzanat a német föld. Egyikük odament férjhez, másikuk pedig onnan érkezett feleségnek, e két asszony összefűzi a két népet.

„Az Árpádházból való Erzsébet bajor földre ment. Szívének Ő nagy alázatosságában, megtépte ruháját: bélpoklosokat ápolt, fekélyeket mosott. – Szentté lett. Bajor Erzsébet jött az Árpádok trónját ékesíteni. Szívének angyali jóságával egy egész szenvedő nemzetet gyógyított meg és minden magyar szívben Szentté lett.”⁴³

A megemlékezések gyakorta hangsúlyozták, hogy a királyné az Árpádok trónján foglalta el méltó helyét.

„Mi magyarok adtunk a németeknek egy szent fejedelmi asszonyt: II. Endre királyunk leányát, Erzsébetet. A németek is adtak nekünk egy szent királynét: bajor Erzsébetet, a mi áldott emlékü királynénkat. Mert a mi szentünk ez. Oltára ott van minden magyar szívében.”⁴⁴

Közös vonásként jelenik meg az árvák, elesettek, bajba jutottak támogatása.

„Ő is beteget ápolt itt nálunk: az elnyomatás kórságában sínlődő nemzeti lelket; ő is fölemelte szíve drága szeretetével a lesujtottakat, és az ő irántunk tanusított vonalmának még apró ajándékai is, mint a thüringiai herczegasszony kötényében az alamizsnadarabok, vigasztalásunknak változtak rózsáivá ama szomorú időkben.”⁴⁵

Árpád-házi Szent Erzsébet legendájának rózsamotívumára is gyakran történik utalás az emlékalbumokban: „Magyar szent Erzsébet rózsái szívedben nyíltak, jóságoddal illatoztak.”⁴⁶ Erzsébet királyné ikonográfiájának is fontos eleme volt a rózsza, különösen a magyarországi ábrázolásokon.

„Csillagról csillagra lépve
Ugy megyen az égbe
Isten-anya mellett jobbra
Ül aranyos székbe,
Ott a másik Szent Erzsébet
Rózsát hint elébe,
S mind a kettő mosolyogva
Magyarokra néz le.”⁴⁷

A rózsza olykor, mint a magyarok hálájának metaforája jelenik meg az emlékező sorokban:

41 ÁBRÁNYI 1867. 513–514. Vö. BÉKÉSSY 2018. 193.

42 SZALAY 1909. 79.

43 Idézi: Gyarmathy. In: *A királyné albuma*. 1900. 14.

44 Havass Rezső gondolatai. DÁNIEL – GÁBEL 1905. 115.

45 *A Kir. József-Múgyetem részéről Erzsébet királyné ő felsége emlékezetére tartott gyászünnepegy*. Budapest, Pesti Lloyd-társulat, 1900. 12–13.

46 Idézi: Hackbeilli-Frasanelli H. Margit. In: *A királyné albuma*. 1900. 58.

47 RÁKOSI Jenő: *Magyarországi II. Erzsébet*. Idézi: LUDVIGH 1904. 51.

„Ha dicsőült királynénkra gondolok, mindig szent Erzsébet jut eszembe, kinek, a legenda szerint, virágok fakadtak kötényében. A mi királynénk is szent, az ő sírján is örökös, soha el nem múló virágok fakadnak, a nemzet hálájának, ragaszkodásának és imádatának könnyeiből.”⁴⁸

Rudolf trónörökös halálát követően Erzsébet még inkább került a nyilvános megjelenéseket, ezt követően mindig fekete ruhában és elfátyolozottan járt. A tragikus asszonyi sors, a szeretett családtagok elvesztésének fájdalma is közös elemmé vált a két Erzsébet sorsának párhuzamba állításakor:

„hogy a Magyarok Nagyasszonyának a mennyben is meglegyen a magyar udvartartása, (...) odahelyezi azt a magyar királynői szent alakot is, kit végtelen szomorú anyasága, szenvedő marttyomsága emelt az égbe: Árpádházi sz. Erzsébetet. Nagyasszonyunk oldalán nem volt elégséges ez egyetlen bánatos királyi sarj, ez egyetlen szenvedő anya, az egyetlen martyr Erzsébet; még egy közbenjáró gyanánt el kellett költöznie a másik megszorodott királynőnek, az újabb fájdalmas anyának, a sziveátvert martyr Erzsébetnek is (...) a magyar nemzet válságos óráiban a három fájdalmas anya, a három magyar királynői alak: Nagyasszonyunk s oldalán a két Erzsébet, együtt imádkoznak a nemzetért...”⁴⁹

Erzsébet utolsó hivatalos magyarországi megjelenésére a millenniumi ünnepségsorozat megnyitása alkalmából került sor 1896-ban. Szikár, fekete alakja, gyászöltözete, magába fordulása, szomorúsága éles ellentétben állt az örömműnep pompájával, gazdagságával. A királyné állapota, megtört életkedve, múltó életereje megrendítette mindazokat, akik a nyilvános szereplések alkalmával láthatták őt.⁵⁰ „A magyar nemzet őrangyalából mater dolorosa lett.”⁵¹ A fia 1889-es halálát követően gyakran használták vele kapcsolatban ezt a kifejezést. A néprajzi gyűjtésekben is megtaláljuk a fájdalmas anya motívumát az Erzsébetről szóló történetekben. „Édesanyám csak annyit mondott róla, hogy mindig utazott, kereste a fiát, nem akarta elhinni, hogy már nem él.”⁵²

Halálát követően a megemlékezések gyakran ajánlják Magyarországot Erzsébet királyné oltalmába, ahogy egykor Szent István fordult Szűz Máriához. Kéri a támogatását, fohászkodnak hozzá, hogy legyen a magyarok segítője. Herczeg Ferenc az emlékalbumok egyikében írja, „a Hungária szobrok és Magyarország Patrónájának képei közül a legtöbb, mely az utolsó évtizedekben (...) keletkezett, Erzsébet királyné vonásait viseli.”⁵³

A két Erzsébet alakjának összefonódása teljesedett ki, amikor Ferenc József 1898-ban elhunyt hitvese és annak védőszentje, Árpád-házi Szent Erzsébet tiszteletére Erzsébetrendet alapított. A piros és fehér zománccal borított aranykereszt szárjai közt rózsák díszlenek zöld lombok között, a kereszt közepén fehér zománccal alapon Szent Erzsébet arany mellképe látható kerek aranykeretben, a fej fölött kis fehér zománccal keresztrel. A rendjel

48 Beniczkyne Bajza Lenke gondolatai. DÁNIEL – GÁBEL 1905. 22.

49 Halász Ferenc sorai. DÁNIEL – GÁBEL 1905. 79.

50 HAMANN 1988. 588.

51 FÁBRY 1899. 22.

52 MOA 14001. (Sümege)

53 Herczeg Ferenc gondolatai. DÁNIEL – GÁBEL 1905. 90.

hátlapján fehér zománcos alapon arany E betű látható, melyet apró arany rózsák vesznek körül.⁵⁴

A fenti idézetekkel kívántam bemutatni, hogy a múlt században az írott kultúrában, a köznépek szánt népszerűsítő kiadványokban milyen Erzsébet-kép élt. Ezekben leginkább mint a „magyarok oltalmazója,” a „magyar nép védőangyala” jelenik meg. Életét, sorsát gyakran párhuzamba állították Árpád-házi Szent Erzsébetével, II. Szent Erzsébetként beszéltek róla. Az oktatás, az évente megtartott látványos gyászünnepélyek, az emlékére és tiszteletére ültetett Erzsébet-emlékfák, Erzsébet-ligetek, parkok kialakítása kapcsán tartott gyűjtések, rendezvények ezt a képet árnyalták, megerősítették és rögzítették. Természetes, hogy hatásuk a folklórszövegekben tetten érhető. A néprajzi gyűjtésekben olvasható Erzsébet-történetek csak ezek ismeretében értelmezhetők. Az Erzsébet-folklórnak az a rétege, amelyben a királyné II. Szent Erzsébetként, a szegények és árvák oltalmazójaként, rózsamotívummal jelenik meg, többnyire e népszerűsítő kiadványok, a populáris olvasmányok folklorizációjával született.

A magyar történeti mondákból és a folklórközlésekből kibontakozó Erzsébet-kép legfontosabb elemei, motívumai a következők: testi és lelki szépség, birodalma népei közül a magyarokat tünteti ki megkülönböztetett figyelmével, szeretetével, pártfogolja őket. Ferenc József az ő kérésére törli el a botozást, közbenjárására a politikai foglyoknak a király megkegyelmez, szabadon bocsátja őket. Segít a szegényeken, a betegeken, a bajbajutottakon, magánélete, házassága ugyanakkor boldogtalan, fiát korán elveszíti, élete tragédiákkal teli. Alakja a magyar történeti mondahagyomány „jó királyné”-hőstípusába illeszkedik.

A 19. század folyamán Magyarországon az írásbeliség és az írni-olvasni tudás terjedésével párhuzamosan gazdagodó populáris irodalom – az illusztrált sajtótermékek, a képes családi lapok, a kalendáriumok, a ponyvák révén – jelentősen befolyásolta, alakította a folklórban tetten érhető Erzsébet-történeteket. Ahogy a történeti hősök folklóriját általában, úgy a Habsburg-család és ezen belül az Erzsébet királynéhoz kapcsolódó szóbeli hagyományokat is a történeti valóság, a történetmesélő közvetlen élményei, tapasztalatai, fantáziája, az olvasmányélmények, azok propagandisztikus céljai, de nem utolsósorban a folklór törvényszerűségei, motívumai, történet- és hőstípusai formálták.

A királyné tragikus halálát követően még erősebb volt a törekvés, hogy a két Erzsébet életében, sorsában azonos motívumokat keressenek és találjanak, ez tükröződik a számtalan gyászalbumban, illetve a korabeli sajtóban, amelyek II. Szent Erzsébetként kezdték aposztrofálni. A következő mondarészlet példa arra, hogy a folklórban a két Erzsébet, a kötényében a szegényeknek kenyeret vivő Árpád-házi szent és a Habsburg uralkodó feleségének alakja miként kontaminálódhatott: „*Igy hallottam, mikor édesapám beszéte. Asztán abbú lett a háború. Mer az Erzsébetkirályné, [sic] az jobb vót. Nem ollan, mint a Ferencjóska [sic]. Avvót a Ferencjósának a felesége. Erzsébetkirályné hordoszta a köténnyébe az ennyivalót a szegényeknek. Kiosztotta. Asztán mikor ment a Ferencjóska, hogy: – Mit viszöl? – akkor rózsza lett belölle. Rózsza vót benn az ölébe.*”⁵⁵

⁵⁴ SZALAY 1909. 47.

⁵⁵ GAÁL 1985. 346.

KÉZIRATTÁRI FORRÁSOK

- EA Néprajzi Múzeum, Etnológiai Archívum
- EA/2033. BERCZKI Imre: *1848-as hagyományok*. (Szeghalom, Békés, Körösszegapáti), 1947. 521p.
- EA/2035. BERCZKI Imre: *1848-as hagyományok*. (Endrőd), 1947. 477p.
- EA/2036. BERCZKI Imre: *1848-as hagyományok*. (Gyoma), 1947. 544p.
- EA/2041. VINCZE István: *1848-as hagyományok*. (Harsány, Mezőkeresztes, Bükkaranyos, Vatta), 1947. 60p.
- EA/2090. BERTALAN Emma: *1848-as hagyományok*. (Mezőberény, Békés, Kondoros), 1947. 136p.
- EA/2097. KISS József: *1848-as hagyományok*. (Kazsok, Andocs, Kisbárapáti, Magyaregres, Kaposmérő, Toponár, Medvehely, Kaposvár), 1947. 84p.
- EA/2112. IRÁNYI Lujza: *1848-as hagyományok*. (Rakaca, Aszaló, Fancsal, Bakta), 1947. 382p.
- EA/2113. PESOVÁR Ernő: *1848-as hagyományok*. (Sámsonháza, Márkháza, Kisbárkány, Nagybárkány, Szúpaták, Kisterenye), 1947. 427p.
- EA/2119. NAGY Dezső – NÉMETH Sándor: *1848-as hagyományok*. (Tiszafüred, Tiszaörs, Tiszaszentimre, Kunmadaras, Faluhely, Újszentgyörgy), 1947. 230p.
- MOA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet Adattár, Mondaarchívum
- MOA 14001. DOBOS Ilona gyűjtése. (Sümege), é. n.
- MOA 13472. Berczki Imre gyűjtése. (Kertészsziget), 1971.

IRODALOM

- D'ALBON 1890 D'ALBON, Eugen Baron: *Unsere Kaiserin*. Wien, 1890.
- ÁBRÁNYI 1867 ÁBRÁNYI Kornél: Egy indítvány (A pestbudai zenedének ajánlva). *Zenészet Lapok* 7. (1867):33. május 19. 513–514.
- BÉKÉSSY 2018 BÉKÉSSY Lili Veronika: A Nemzeti Színház ünnepei. Az intézmény és a Habsburg-dinasztia. In: *Emlékező rítusok és ünnepelés. Évfordulók, jubileumok, szent évek*. Szerk. BARNA Gábor – TAUPERT Dóra. Szeged, 2018. 187–208.
- BORÓVI 2016 BORÓVI Dániel: A viselettörténeti forrásérték problémája Erzsébet királyné magyarországi portréin. In: *Divat, egyén, társadalom. A divattörténeti konferencia tanulmánykötete*. Szerk. F. DÓZSA Katalin – SZATMÁRI Judit Anna – VÉR Eszter Virág. Budapest, 2016. 91–109.

- DÁNIEL – GÁBEL 1905 *Erzsébet királyasszony emlékének. Hódolat Magyarország nagy királynéjának.* Szerk. DÁNIEL Ernőné – GÁBEL Gyula, Budapest, 1905.
- DÖMÖTÖR 1998 DÖMÖTÖR Ákos: *Hősök és vértanúk. Mondák és visszaemlékezések a szabadságharcról.* Budapest, 1998.
- FÁBRY 1899 FÁBRY Sándor: *Ferenc József és Erzsébet. Emlékbeszéd.* Gyula, 1899.
- FALK 1898 FALK Miksa: *Erzsébet királynéről. Visszaemlékezések.* Budapest, [1898].
- FESTETICS 2021 FESTETICS Mária: *Festetics Mária grófnő naplója.* Szerk. WALTERSKIRCHEN, Gudula. Budapest, 2021.
- GAÁL 1985 GAÁL Károly: *Kire marad a kisködmön (Adatok a burgenlandi uradalmi béresek elbeszélő kultúrájához).* Szombathely, 1985.
- GÁBEL 1899 *Nemzetünk védőangyala. A magyar nemzet gyermekei számára.* Szerk. GÁBEL Gyula, Budapest, [1899].
- GÁBEL 1900 *Erzsébet. Megemlékezés Magyarország nagy királynéjáról.* (A királyi ház fenséges tagjainak és a magyar nemzet jeleseinek kegyeletes közreműködésével.) Szerk. GÁBEL Gyula, Budapest, 1900.
- GERŐ 1999 GERŐ András: *Ferenc József, a magyarok királya.* Budapest, 1999.
- GERŐ 2004 GERŐ András: *Képzelt történelem. Fejezetek a magyar szimbolikus politika XIX–XX. századi történetéből.* Budapest, 2004.
- HAMANN 1988 HAMANN, Brigitte: *Erzsébet. Magyar királyné.* Budapest, 1988.
- HAMANN 1990 HAMANN, Brigitte: *Habsburg lexikon.* Budapest, 1990.
- KELEMEN 1908 KELEMEN Béla: *Erzsébet királyné és az irodalom.* Székesfehérvár, 1908.
- A KIRÁLYNÉ ALBUMA 1900 *A királyné albuma.* Írták: A magyar nők. Budapest, 1900.
- KIS KÉPES NAPTÁR 1869 *Kis képes naptár.* Szerk. BUCSÁNSZKY Alajos. Pest, 1869.
- LANDGRAF 1997 LANDGRAF Ildikó: *XIX. századi hősök és hőstípusok a magyar történeti mondahagyományban. (Kossuth Lajos és a Habsburgok.)* Kandidátusi disszertáció. Kézirat. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1997.
- LANDGRAF 1998 LANDGRAF Ildikó: *Ellenségkép a 48-as szóbeli hagyományokban.* In: *Történelem és emlékezet. Művelődéstörténeti tanulmányok a szabadságharc 150. évfordulójára.* Szerk. KRÍZA Ildikó. Budapest, 1998. 115–129.
- LUDVIGH 1904 LUDVIGH Béla: *Magyarok csillaga. Vezérkönyv Erzsébet gyászünnepek rendezéséhez.* Budapest, 1904.

- MANHERCZ 2010 MANHERCZ Orsolya: Az uralkodó Magyarországon, 1865–1866. In: *Vázlatok két évszázad magyar történelméből*. Főszerk. GERGELY Jenő. Budapest, 2010. 35–49.
- MANHERCZ 2017 MANHERCZ Orsolya: Ferenc József főherceg/császár/király Magyarországon, 1843–1867. *Aetas* 32. (2017):4. 98–110.
- MÁRKI 1899 MÁRKI Sándor: *Erzsébet Magyarország királynéja*. Budapest, 1899.
- MONORI
WERTHEIMER 1910 MONORI WERTHEIMER Ede: *Gróf Andrássy Gyula élete és kora*. Budapest, 1910.
- PAP 1910 PAP József: *Árpádházi szent Erzsébet tiszteletének története Magyarországon*. Eger, 1910.
- SÁNDOR 1948 SÁNDOR István: A késett kegyelem mondái. *Ethnographia* 59. (1948):1–4. 138–145.
- SÁNDOR 1953 SÁNDOR István: Világos és Arad a magyar néphagyományban. *A Magyar Tudományos Akadémia társadalmi-történeti tudományok osztályának közleményei III.* (1953):1–2. 105–186.
- SCHENDA 1976 SCHENDA, Rudolf: *Lesestoffe der kleinen Leute. Studien zur populären Literatur der 19. und 20. Jahrhunderten*. München, 1976.
- SCHENDA 1989 SCHENDA, Rudolf: *Volk ohne Buch. Studien zur Sozialgeschichte der populären Lesestoffe 1770–1910*. Frankfurt/M, 1989.
- SOMOGYI 1989 SOMOGYI Éva: *Ferenc József*. Budapest, 1989.
- SZALAY 1907 SZALAY Imre: *Az Erzsébet királyné emlékmúzeum*. Budapest, 1907.
- SZALAY 1909 SZALAY Imre: *Az Erzsébet királyné emlékmúzeum*. 2. kiadás, Budapest, 1909.
- SZÁZADOK 1898 *Századok* 32. (1898):8. 763–765
- TOMPOS 2018 TOMPOS Krisztina: A centenáriumi gyűjtés. A néprajztudomány kihívásai az 1848–49-es forradalom és szabadságharc századik évfordulóján. In: *Varietas delectat*. Szerk. HAVAY Viktória – VERESS Dávid. Budapest, 2018. 25–44.
- TÓTH 1888–1903 TÓTH Béla: *A magyar anekdotakincs I–V*. Budapest, 1888–1903.
- VÉR 2006 ERZSÉBET-kultusz II. Szöveggyűjtemény. *Budapesti Negyed* 14. Szerk. VÉR Eszter Virág (2006):3. ősz.
- VÉR 2012 VÉR Eszter Virág: Újraértelmezett szerepvállalások – avagy Erzsébet császárné alak-változásai 1866-ban. *Aetas* 27. (2012):1. 83–104.
- VÉR 2015 VÉR Eszter Virág: „...egy áldott emlékezetű királyné...” Adalékok Jókai Mór mitikus Erzsébet-képének alakulásához. *Aetas* 30. (2015):1. 59–86.

- VÉR 2016 VÉR Eszter Virág: „...elvárják, hogy mindig szépen és kifogástalanul nézzek ki...” Adalékok Erzsébet császárné öltözködési és vásárlási szokásainak magyar vonatkozásaihoz. In: *Divat, egyén, társadalom. A divattörténeti konferencia tanulmánykötete*. Szerk. F. DÓZSA Katalin – SZATMÁRI Judit Anna – VÉR Eszter Virág. Budapest, 2016. 71–90.
- VÉR 2023 VÉR Eszter Virág: Erzsébet császárné Magyarországon 1866 nyarán: fogadtatás, emlékezet, mítosz. *Történelmi Szemle* 65. (2023):1. 43–64.

VISSZAPILLANTÓ

Elszakadóban Beszélgetés Mikuli Jánossal, a JESZ alapítójával

*Beszéljen elsőként a családjáról!
Mivel foglalkoztak a szülei, mi-
lyen családi háttérből indult?*

Pedagógusok, első generációs értelmiségiek voltak a szüleim, és paraszti származású felmenőim voltak, akik nagyon ragaszkodtak a földhöz. Az apám is, aki a paraszti lét minden elemét ismerte, művelte. Metszette, permetezte a szőlőt, leszúrta a disznót, és befogta a lovat is. Miután elvégezte a tanárképző főiskolát Pécsen, örömmel tért haza a szülőföldjére, és lett megbecsült igazgatója a sárszentmiklósi iskolának. Édesanyámnak nehezebb sors jutott, mert az ötvenes években kuláknak nyilvánították a családját, és nem tanulhatott tovább. Nagy elszánás volt apám részéről, hogy feleségül vette a kuláklányt. Aztán a hatvanas években először a középiskolát végezte el édesanyám levelezőn, majd pedig a bajai tanítóképzőt. Így aztán a sárszentmiklósi általános iskolában kiváló, meghatározó tanítóim, tanárain voltak: az édesanyám és az édesapám.

1. kép – Mikuli János (2017)

A középiskolában viszont már az irodalmi színpadon ért el sikereket.

Igen, a sárbogárdi gimnázium Leszkovszki Albin által vezetett hírneves irodalmi színpadán. A hetvenes évek közepén az egyik legjobb középiskolás diákszínjátszó csoport volt az országban. Az előadásai díjakat nyertek a megyei és országos versenyeken, fesztiválokon, sőt, még külföldre is eljutottak. Sorsfordító volt számomra, hogy ennek a csapatnak a tagja lehettem. *A helység kalapácsában* egyszavas szereppel kezdődött a színészi karrierem: Vitéz Csepü Palkó belép a kocsmába, és annyit mond ékesszólón: „Bort!” Aztán idővel vezető színésze lettem a sárbogárdi diákszínpadnak, de nem én voltam a legtehetségesebb tagja. A jövőmről úgy gondolkodtam, hogy azt kell csinálnom, amit a szüleim tettek. Természetes volt tehát számomra, hogy tanári pályára fogok jelentkezni. Az is természetes volt, hogy apám és a nővérem után én is Pécsre jövök, és itt tanulok tovább.

Pécsen, persze, kerestem egy színjátszó csapatot, hogy folytassam azt, amit elkezdtem. Körül is néztem, és először elmentem Bagossy Laciékhoz. Ez volt a Központi Amatőr Színpad. Az Ifjúsági Házban próbáltak. Egy nagyon sikeres, nagyszerű amatőr társulatról volt szó. Tehát oda bekerülni mindenféleképpen jó lett volna. De nem voltam elég bátor. Elmentem egy próbára, de annyira tették a dolgukat, annyira nem foglalkoztak

velem, hogy nem volt merszem megszólítani valakit, hogy jó napot kívánok, itt vagyok, és szeretnék beállni a csapatba. Úgyhogy eloldalogtam onnét. Aztán néhány hónap múlva egy felhívást láttam valamelyik hirdetőn a főiskolán, hogy a Mecseki Ércbányászati Vállalat Ságvári Endre Művelődési Háza színjátszó csoportot indít a tanárképző főiskolával közösen. Elmentem a felvételi beszélgetésre. Itt mindenkit megkérdeztek, hogy milyen kapcsolata volt idáig a színházzal. Én nagy büszkén elmeséltem, hogy honnét jöttem. Úgy éreztem, hogy Sárbogárd a világ közepe, és ismerek mindenkit az amatőr, alternatív színházi világban. Nagyon sok fesztiválon, táborban, képzésen vettem részt. És azt gondoltam, hogy ez bőven elég ahhoz, hogy engem minden további nélkül felvegyenek. Nem ez történt. Vincze János azt mondta, hogy jó, akkor egy hét múlva találkozunk, akkor hozzon mindenkinek verset, prózát, bármit, amivel megmutathatja, hogy mit tud. Én meg jól megsértődtem, hogy nem volt elég az, amit elmondtam. Nem mentem el a következő hétre kiírt felvételire. Majd, nem tudom, hogyan történt – erre sohasem kérdeztem rá –, egyszer csak valaki szólt, hogy miért nem mentem, vártak, jöjjenek. Így lettem tagja a pécsi Nyitott Színpadnak. A Ságvári Endre Művelődési Házban dolgoztunk. Az első időben csak tréningeztünk, improvizációs gyakorlatokat végeztünk.

Itt nagyon sok emlékezetes előadásban vett részt. Meséljen ezekről a darabokról, szerepekről!

Az ismerkedés és a gyakorlatozás után egyszer csak Vincze János (a rendezőnk) előállt azzal, hogy mutassuk be a *Pisti a vérzivarban* című Örkény-darabot. Ami meghökkentő vállalat volt mindenféleképpen. Az 1969-ben született mű tíz évet volt íróasztalban, nem kerülhetett színpadra. De egy vidéki amatőr színpad kísérletezhetett vele. Elindult a próbafolyamat, és nagyon sokáig nem volt kitűzve a bemutató dátuma sem. Egyszerűen csak próbáltunk, végigmentünk a jeleneteken. Ha jól emlékszem, kedden és csütörtökönként találkoztunk, mindig mindenki ott volt a próbán, akkor is, hogyha nem a mi jelenetünk került színpadra. Ez alatt az időszak alatt közösen tanultuk a színházat, és az én szerencsém az volt, hogy olyan szerepet kaptam, ami rám volt írva. Ráadásul a Féltség, figurájából fakadóan és a darab dramaturgiájából adódóan is, egy kicsit különálló volt. Csak a magam félzségségét kellett Örkény szavaival elmondanom. A darab a próbafolyamat idején föltárta a maga mélységeit, politikumát. Kiderült, hogy olyanokról beszélünk, amiről a színházban idáig nem nagyon beszéltek, hogy a sorok között lehet és kell olvasni. Egy évig dolgoztunk így, és az előadás nagy siker lett. Úgy lehet mondani, hogy egy amatőr csapat hivatásos mércével mérhető produkciót hozott létre.

Nagy bátorságot igényelt, hogy egy főképpen amatőrökből álló csapat egy ilyen nehéz és egy ilyen politikailag is problémás darabot adott elő.

Igen, de biztos a véletlenek összejárása is fontos volt. Bár a szereposztás nyilván nem tükrözte a darabbeli korosztályokat, de minden szerepre olyan karakter került, aki magában hordozta annak a figurának a belső tartalmait. Tehát nemcsak én éreztem úgy, hogy a Féltség az enyém, hanem a szereplőtársaim (Pilinczes József, Werner József, Csorba Erika, Gyarmati Zsuzsanna) is azt érezhették, hogy azok a mondatok, amiket mondaniuk kell, az a sajátjuk, és ez nagyon sokat számított.

Ennek a darabnak a sikere hozta magával aztán a másik két Örkény-darab bemutatását is? Azokban is jelentős szerepeket játszott el.

Sőt, azok talán még jelentősebb szerepek voltak. A Pisti után jött a *Kulcskeresők* Bolyongója. Ami azért volt színészilag egy következő lépcsőfok, mert amint mondtam, a Félsg egyedülálló figura volt, tehát színészilag is elsősorban magammal kellett foglalkozni. A figurát a magam belső tartalmaiból kellett kibontani. A Bolyongó viszont játékmester volt a darabban, úgyhogy ott a társakkal való együttjátszást kellett egy másik szintre emelni. Az Örkény-trilógiánk utolsó darabja a *Forgatókönyv* volt. Ebben Barabást játszottam: abszolút főszerep. Örkény az ötvenhatos eseményekkel próbált szembenézni ebben a darabban, ami azért is volt izgalmas, mert engem történelem szakosként is érdekeltek ezek dolgok. Az, hogy diktatúrában éltünk a nyolcvanas években, a késő Kádár-korszakban is, azt az egyik tanárom, a főiskolán mondta ki először.

Az Örkény-trilógia a profi hozzáállást és a színházzal kapcsolatos hivatásos szemléletet és a minőségi igényt fogalmazta meg a számomra.

Közben tanárnak készült, nem gondolt sohasem arra, hogy jelentkezik a színművészeti főiskolára?

Nem, eszembe sem jutott. Ebben az időszakban én főállású tanár voltam. A *Pisti a vérzi-vatarban* bemutatója még a főiskolai hallgató koromban volt, de a *Kulcskeresők* idején már tanárként dolgoztam. Az Apáczai Nevelési Központ 1-es Általános Iskolájában kezdtem a tanári pályámat. Ott voltam 5 évet, és aztán a vegyipari szakközépiskolában tanítottam szintén 5 évet. Megnősültem, csoporttársamat, Fülöp Csillát vettem feleségül, és hamarosan megszülettek a lányaim is. Tehát 10 év az az időszak, amikor a megélhetésem, az egzisztenciám a tanárság volt. Közben vezetőszínész voltam a pécsi Nyitott Színpadon. És még várt itt rám egy nagy szerep Sławomir Mrożek *Emigránsok* című drámájában. Ez kétszereplős darab, amelyben én egy értelmiségi figurát alakítottam, aki végigbeszéli az egész előadást, és meggyőzi a társát, akivel közös albrletben, egy lyukban él belső emigrációban, hogy a kuporgatott pénze, amit komoly munkával keresett, az fölösleges, nincs értelme. Lakótársa össze is tépi ezt a pénzt.

Az említett darabokat aztán sokszor játszottuk, mentünk fesztiválokra, díjakat nyerünk, és én is több „legjobb alakítás díját” kaptam ebben az időszakban. Valóban ekkor fogalmazódott meg bennem az, hogy jó lenne olyan emberré válni, akinek a színház a főfoglalkozása.

Ekkor pályázta meg és nyerte el az Eötvös-ösztöndíjat.

Ezt annak köszönhettem, hogy az akkori kurátorok azok a kritikusok voltak, akik látták az előadásainkat. Az ösztöndíj lehetővé tette, hogy egyéves fizetés nélküli szabadságra menjek, és várjam, hogy jöjjenek a jobbnál jobb szerepek. Csak hogy nem jöttek. Egy hajszál választott el attól, hogy lemondjak mindenről, ami a színházzal kapcsolatos.

És akkor jött a Kisszínház...

Előbb még a nagyszínház. A Nemzeti Színház igazgatója, Lengyel György megbízta Vincze Jánost, hogy rendezze meg a *Forgatókönyvet*. Én pedig fölkérést kaptam az újságíró szerepére. Ami egy jó szerep, de hát ugye én előtte az abszolút főszerepet játszottam

el. Különleges helyzet volt, de elfogadtam, mert Héjja Sándor – aki Barabást játszotta a Nemzeti Színház előadásában – színészi és tapasztalatbeli tudásához semmiképpen nem tudtam még csak közel kerülni sem. Az előadásban a hivatásos színészekkel minden egyes figura életkorban is a helyére került. Teljesen nyilvánvaló, hogy egy huszonevesnek az, hogy egy izgága újságíró játssza, testre szabott szerep. Nagy lelkesedéssel csináltam is a próbákat, és nem olyan sikerrel, de jó eredménnyel zárult ez a produkció. Az én számomra meg nagyon nagy tapasztalat volt az, hogy a pécsi Nemzeti Színház emblematikus figuráival ismerkedtem meg, játszottam velük. Egy színpadon álltam Barkó Györggyel, Héjja Sándorral, Sólyom Kátival, N. Szabó Sándorral, Füsti Molnár Évával. Ennek a darabnak a szereplőgárdájától nagyon sokat lehetett tanulni. Az is nagyon fontos volt számomra, hogy velük kollegiális viszonyba tudtam kerülni. Ez is hozzájárult, hogy azt gondoltam, hogy nekem mégiscsak a színházzal kell a továbbiakban is foglalkoznom. Aztán az utolsó lökést az adta meg, hogy egyszer csak csöngetett a lakásom ajtaján Besenczi Árpád, hogy menjek a Kisszínházba, mert ott baj van. A *Koldusoperát* próbálják, de néhány színész kilépett a csoportból, és most ott állnak a bemutató előtt 10 nappal és nincsen emberük.

Milyen társulat működött a Kisszínházban?

Bagossy László vezetésével egy tehetséges és sok tapasztalattal rendelkező amatőr társulat dolgozott ott. Stenczer Béla, Juhász László, Besenczi Árpád, Nagy Éva mellett egyetemisták tartoztak még csapathoz, de nyáron kaposvári és pécsi profi színészek sokszor bekapcsolódtak a munkába. A Kisszínház ezen a társulati alapon működtette a város nyári színházát. A szabadtéri színpadon, az Anna utcában és a Tettyén hoztak még létre előadásokat.

A Kisszínházba először színészként került be, de itt rendezett először, majd a színház igazgatója is lett pár év múlva.

Így van. A *Koldusopera* volt az első, aztán nem is játszottam igazán nagy szerepeket, bár azt, hogy egy újabb Örkény-szerepet megformálhattam (*Vérrokonok*: Bokor Miklós), a Kisszínháznak köszönhetem. Aztán a rendezés felé fordultam.

A színész számára elég, hogyha a szerepen keresztül látja a darab világát. De, hogyha a darab egészét akarja érzékelni, működési vonatkozásait átlátni, ahhoz egy másik látásmód szükséges, és ez az igény párosult azzal a felismeréssel, hogy a színész foglalkozása a legkiszolgáltatottabb, ahol a próbatábla határozza meg mindig, hogy a színész milyen pozícióba kerül: játszik, nem játszik; ha játszik, akkor egy mondatot vagy főszerepet kap, soha nem ő dönt, hanem a rendező vagy az igazgató, akik a színház egészével foglalkoznak. Ez a felismerés, ez még erősebben közrejátszott abban, hogy elindultam a rendezés felé.

Az is pozitív megerősítést adott, hogy az első rendezése, a Káro király sikeres volt? Miért pont ezt a darabot választotta?

Nem volt bennem valamiféle rendezői program, aminek az első állomása a *Káro király* lett volna. Egy olyan modelldarab ez, ami az akkori, vagyis a kilencvenes évek elejének a problematikáját erősen leképezte. A hatalom és az egyén viszonyát, ami persze azóta is aktuális téma, és mindig az is marad. De ott a rendszerváltás korszakában ez erőteljesen megjelent. Az első rendezéseimben az volt a lényeges, hogy én mit gondolok, és mit akarok elmondani a világról. Aztán később ez nagyon megváltozott, mert sokkal fontosabb

lett az, hogy a színház egésze szempontjából milyen darabok szükségesek, hogy a társulat vonatkozásában milyen darabok kellenek. De az induláskor – azt gondolom, minden rendező így van vele – a saját mondanivalóját próbálja a deszkákra fogalmazni az ember.

A következő lépés az igazgatói cím volt. Nem félt, hogy nagyon sok időt fog elvenni ez a feladat a valódi színházi munkáktól?

1992-ben Bagossy László lemondott a Kisszínház igazgatói posztjáról. Én úgy éreztem, kész vagyok arra, hogy igazán színházi emberré váljak, de azért nagyon sok félelem is volt bennem. A pályázat maga is újszerű és szokatlan volt. Ha ez egy korábbi időszakban történik, nem hiszem, hogy egyáltalán szóba is kerülhetett volna a nevem, mert semmiféle pécsi beágyazottságom nem volt a döntést hozó körökben. Amennyire én ismert voltam a városban, azt csak a színpadi szerepeim, meg az az egy-két rendezői kísérletem adta. Azt, hogy én tudok-e színházat vezetni, vagy nem, azt senki se tudta megmondani (én sem). De megírtam a pályázatot. Ellenfelem, aki korábban a *Dunántúli Napló* újságírója és a kiadó igazgatója volt, nem volt színházi szakember, de hosszú évek óta ismert figurája volt a városnak. Azt hiszem, politikai döntés született: a régi rendszerhez kötődő újságíró helyett inkább egy ismeretlen színházi embert választott a közgyűlés. Nagy meglepetés volt. Így lettem a pécsi Kisszínház igazgatója. A teátrum irányítását a színházat létrehozó, azt minden tekintetben a sajátjának érző művészeti vezetővel, Bagossy Lászlóval kezdtem meg. Mellette pedig egy nagyon erős és Pécsen nagyon ismert ember, Vidákovics Antal lett a horvát tagozat vezetője. Első döntéseim között szerepelt, hogy az egyetemi színpad élére kineveztem az egyetemi tanulmányait éppen befejező, magyar–esztétika szakos Tóth András Ernőt, aki már túl volt néhány sikeres alakításon, aki rendkívül tehetséges, mindig elkéső bohém fiatalember volt. Így álltunk föl, két nagy színházi és városi bölény, meg mi ketten.

Talán egy évig működött a dolog. *Svejk* című előadásunknak óriási sikere volt. A nyári színház is nagyon szépen futott. Minden ment a maga útján, de volt néhány olyan program, aminek a költségvetése és egyéb más összetevője vitát generált. Ezek a viták aztán oda vezettek, hogy én visszavontam Vidákovics és Bagossy vezetői megbízását, mert úgy éreztem, döntéseikben túlterjeszkednek a hatáskörükön. Munkaügyi per lett a vége. A problémákat a városháza gazdasági ellenőrzéssel gondolta megoldani. A sajtó már országos szinten is foglalkozott a kisszínházi konfliktussal. Sajnos emberileg is csúnya viták voltak, amik nagyon megviseltek bennünket. A város vezetése úgy vélte megoldani a problémát, hogy a horvát tagozatot önállósította. Tehát a Kisszínház mellett létrejött az önálló horvát színház ugyanazon a telephelyen. Ez a döntés újabb problémahalmazt zúdított a fejünkre, és ez csak újabb konfliktusokat hozhatott magával. Akkor jutott eszembe Vincze János, aki ekkor a Ságvári Művelődési Ház igazgatója volt. Hiába voltak országos szintű eredményei az előadásaival, például a *Csirkefej*vel, aztán a *Hallelujával*, igazából csak a különféle pályázatokon befolyt összegeket használhatta az előadások létrehozására. Nem sok esélye volt arra, hogy profi státuszba kerüljön. Én azt gondoltam ki, hogy Vincze János programját lehet egyeztetni azzal, amit én képviselek: vagyis az egyetemi színjátszást és az amatőr színészek bevonását a hivatásos produkciókba. Vinczével korábban tíz éven keresztül nagyon jó viszonyban dolgoztunk együtt, és sikeres előadások sorát hoztuk létre. Fölhívtam őt, aki éppen Veszprémben rendezett, és mondtam, hogy ez a terv, mit

szól hozzá? Néhány nap múlva visszaszólt, hogy benne van. Hamarosan döntés született arról, hogy a Kisszínházat és a Ságvári Endre Művelődési Házat összevonják, és Harmadik Színház néven egy új, társulat nélküli színházat hoznak létre. Így történt.

De mégsem maradt így sokáig ez a felállás. Mi történt?

Vincze János volt az igazgató. A kisszínházi csapat próbálta végezni a munkáját, de nem sikerült. Állandó gáncoskodásba ütköztünk. Semmi nem volt jó, amit csináltunk. Rossz hangulat is kialakult. Pedig hát ott is létrehoztunk egy mesedarabot, ami sikeres volt. Az egyetemi színpad előadása pedig (*Reszket a Hold*) frenetikus sikert hozott. A bemutatót követő másnap megkaptuk a felmondásunkat. Ki lettünk rúgva a Harmadik Színházból.

1996, a JESZ születésének dátuma, nekem ez az év az egzisztenciális bizonytalanság éve is volt. 38 évesen akkor én már két gyermek édesapjaként nemcsak magamért voltam felelős, hanem a családomért is. Nem volt könnyű időszak az a fél év. A feleségem segítése és állandó kitartása nagyon kellett. Már a tanítás mellett is rengeteg időt töltöttem a színházban, a kisszínházi időszakban meg pláne. Ezt kibírtuk, de az igazi szakítópróba ez az időszak volt, ez a néhány hónap.

Tóth Andrással elhatároztuk: egyetemi színházat alapítunk. Volt egy működő darabunk, néhány barátunk, pár egyetemista színészünk, és az egyetemhez fordultunk segítségért. Létrehoztunk egy alapítványt, hogy pályázni tudjunk. Berke Gyula, a JPTE főtitkára pedig segített.

1996-ban létrejött a JESZ. A társulat ezután is rengeteget költözködött, míg végül 2011-ben a mai helyére került. Tekintsük át 1996-tól ezt a folyamatot!

Az indulást a sikeres pályázatok tették lehetővé. Az első színházi előadást még a Harmadik Színházban hoztuk létre úgy, hogy a stúdióterületet béreltük. Ez Darvasi László *Vizsgálat a rózsák ügyében* című darabja volt. A produkcióban szerepelt Lipics Zsolt, Fekete András,

2. kép – *Vizsgálat a rózsák ügyében*

Inhof László, Tóth András, Fábíán Anita, Rajnai Attila, és a főszerepet az egyetemista Horváth Csaba játszotta.

Aztán létre akartunk hozni 10–15 fővel egy egyetemista csoportot, ezért felvétel hirdettünk. Kiraktunk az egyetemen néhány A/4-es papírlapot. Emlékeim szerint 60–70 ember gyűlt össze a felvételi beszélgetésre. Köztük olyanok is, akikről tudtuk, hogy már rendelkeznek bizonyos tapasztalattal a színházcsinálás terén. Ilyen volt Szabó Attila, akinek a vezetésével elindult a képzés és a tréning. A munka eredményeként kialakult egy csoport (Bornemissza Iván, Domonyai András, Gelencsér Tünde, Kárpáti Éva, Köles Ferenc, Nagy Lilian, Nagy Réka, Rónai Orsolya, Siklósi Anikó, Szabó Attila, Szalmási Gabriella), és létrejött egy előadás: *Tényleg szeretsz...?*

Színházunk létének záloga volt, hogy legyen saját játszóhelyünk az egyetemen. 1997-ben megkaptuk a Szántó Kovács János utcában az egyetemi klub alagsori helyiségeit. Legnagyobb tere 6x10 méteres volt, kétméteres belmagassággal. Hát ez mindennek volt mondható, csak alkalmasnak nem. De mi mégis boldogok voltunk, mert ezt nekünk adták, hogy csináljunk vele, amit akarunk. Megindult a kétkezi munka: feketére festettük a falakat, kárpitoztuk a székeket, padlószőnyeget szabtunk az irodába, közönségfogadóba, öltözőbe. Szereztünk használt színházi lámpákat, és a végeredmény egy színház lett.

Az első produkció, ami már itt készült (Parti Nagy Lajos *Ibusár* című darabja), nagyon nagy sikert hozott. Az előadás azt a célt is szolgálta, hogy a korábbi előadásaink egyetemi színpadosai, az újonnan érkezett egyetemisták és azok a profik, akikkel korábban dolgoztunk együtt, egy társulattá kovácsolódjanak. Erre alkalmasnak láttam az *Ibusárt*. Szerencsére nemcsak ezt hozta ez az előadás, hanem a JESZ nagyon hamar ismertté vált, nemcsak a városban, hanem országos szinten is. Hiszen a darabot fesztiválokra hívták, díjakat nyert. A legemlékezetesebb előadás számomra személyes vonatkozású, mert az *Ibusárt* eljátszottuk a sárbogárdi vasútállomáson is. Nem csak sárbogárdiak nézték, Budapestről, Pécsről eljöttek színészek, kritikusok, rendezők, az író, Parti Nagy Lajos, de írókollégája, Závada Pál is. A csilláron is lógtak, nagy siker volt.

3. kép – *Ibusár*

Merre fejlődött tovább ezután a JESZ?

Az én számomra az amatőr, alternatív színházban való tevékenység és tapasztalás azt a felismerést hozta, hogy nem szabad egyetlen rendezővel működtetni hosszútávon a csoportot. Példák sora mutatta, hogy csak 6–8 évig tud sikerrel működni egy társulat úgy, hogy karizmatikus vezetője van, akire épül minden alkotói tevékenység. Ezért határozottan sürgettem, hogy Tóth András Ernő is rendezzen előadásokat. 1999-ben egyetemi színházi fesztivált szerveztünk, és a zsűri a fődíjat *Az Eiffel torony násznapja* című produkciónknak ítélte. Az előadást Tóth András Ernő rendezte. A másik rendezőnk az egyetemista Szabó Attila volt.

A kis alagsori színházunkban megindult a színházi élet, megjelentek az új rendezők. Több futó darabunkat repertoárszerűen játszottuk. Kialakult a közönségünk. Évente volt három, négy bemutatónk. A színészek egy társulatként különféle előadásban dolgoztak, és valódi sikereket értünk el. Az egyetemista színészek egyre inkább hivatásként tekintettek a színházi munkára. Hamarosan felmerült a kérdés: a társulat bezáruljon-e, és közösen keresse a hivatásossá válás lehetőségeit, vagy a JESZ-nek kötelessége a belépő egyetemisták számára lehetővé tenni, hogy kipróbálhassák magukat a színházi munkában. Az egyetemi színház hosszútávú működésének és egyetemi beágyazódásának alapja a folyamatos megújulás és nyitottság – így gondoltam.

4. kép – *Nap, árnyék, boszorkány*

A *Yermát* próbáltuk Szabó Attila vezetésével, amikor a fölöttünk lévő egyetemi klub Kispál és a borz-koncertet tartott. Ilyenkor nem igazán tudtunk dolgozni, próbát se nagyon tartottunk, előadást pedig végképp nem. Amikor másnap bementem, láttam, hogy a plafonon repedések vannak. Hívtuk a műszaki szakembereket, hogy ugyan mit lehet itt tenni. Azt mondták, hogy ezt alá kell dúcolni, és itt semmiféle színházi tevékenység a jövőben nem folyhat. Hát ez derült égből a villámcsapás volt. Mintha számunkra minden egy csapásra véget ért volna.

A bénultság pillanatai után Tóth András azt javasolta, hogy forduljunk segítségért a nagyszínházhoz. A mai napig hálásak vagyunk Balikó Tamásnak, a színház igazgatójának, mert befogadó gesztusával megmentett bennünket. Megkaptuk a Nemzeti Színház egyik próbatermét. A *Yermát* már ott mutattuk be. Utána egy szintén nagyszerű előadást játszottunk, ez Szilágyi Eszter Anna rendezésében az *Yvonne, a burgundi hercegnő* volt. A JESZ működése nem tört meg, sőt, a nagyszínházi jelenlét még emelte is az ázsiókat, de azért gyülekeztek a viharfelhők. Mi indulásunktól kezdve rendszeresen foglalkoztattunk hivatásos színészeket, most ez fordítva is egyre gyakrabban megtörtént. Aztán egyszer csak azt vettem észre, hogy van egy olyan előadás, amiben az egész JESZ szőröstül-bőröstül szerepel. Talán még ez se lett volna baj, hanem inkább büszkeség, de azt láttam, hogy a társulat az igazodási pontokat is egyre inkább a nagyszínházi munkában keresi. Hogy mi sikeres, mi nem, mibe lehet bekerülni? Fontosabb kezdett lenni a nagyszínházi program, mint az egyetemi színház. Akkor azt mondtam, hogy ez így nem lesz jó, mert itt felolvadunk, elveszítjük az önállóságunkat, és végünk van megint. Úgyhogy bementem az egyetemre, és mondtam az akkori főtitkárnak, Kóbor Gyulának, hogy jó lenne, hogyha visszakerülhetnénk, mert azt senki se mondta, hogy végleges a nagyszínházi helyünk. Megint nagy szerencsénk volt, hogy Kóbor Gyula komolyan vette a kérést.

5. kép – *A kétfejű fenevad*

2003-ban a Szántó Kovács János utcában, a földszinten kaptunk egy száz négyzetméteres és háromméteres belmagassággal rendelkező teret, amihez tartozott egy kis raktár, öltöző, iroda. Ismét a magunk uraivá váltunk az egyetemen. Boldogan jöttünk erre a helyre, és néhány év alatt a színház munkája kiteljesedett. Sorjázta az új bemutatók (*A lóváltott lovagok, A kétfejű fenevad, Hamletgép, Arisztophanész madarai, Pisti a vérzivatarban*), jöttek az új generációk, kiléptünk a nemzetközi porondra, fesztiválokon vettünk részt, és fesztiválokat rendeztünk. Ennek az időszaknak az újdonsága az is, hogy Vidákovics Antal, a Horvát Színház igazgatója megkeresett bennünket, hogy a nyári színházi programban az Anna udvarban hozzunk létre előadásokat. A felkérést örömmel elfogadtuk. (Hát így szűnnek meg a régi konfliktusok, az idő begyógyítja a sebeket.) Az Anna udvari játszóhely

nyári előadásaiából aztán éveken keresztül kivettük a részünket. Több sikeres és nagyon emlékezetes előadás született ott. Az első a *Tartuffe* volt. Az előadásban a Lovasi Andrásék játszottak élőben. Munkakapcsolatunk *A kétfejű fenevad* című előadásunkkal kezdődött, amihez a főcímdalt írták. A *Tartuffe*-ben pedig nagyon komoly dalokkal és személyes jelenléttel is részt vettek. Az Anna udvarban aztán *A nagy Romulus*, *Az elveszett levél*, *A hetvenkedő katona* és a *Nem élhetek muzsikaszó nélkül* című darabok is sikert arattak.

6. kép – *Tartuffe*

2006-ban a tízéves Janus Egyetemi Színház tíz futó darabot tudhatott a műsorán.

Aztán megint költöznünk kellett. Koltai Dénesnek a felnőttképzési kar dékánjának az volt az álma, hogy kar auláját összekösse intézménye folyosójával és termeivel. Ezt az elképzelést csak a mi tereink felszámolásával lehetett megvalósítani. Nehezen, de megegyeztünk. A színházunkat néhány méterrel odébb tették és elforgatták. Kaptunk zuhanyzót, ami előrelépés volt. Volt irodánk, öltözőnk és egy kicsi raktárunk is. 2008-ban költöztünk. Én azért voltam erre a változásra dühös, és nehezen mentem bele, mert ekkor már egyértelmű volt, hogy az Európa Kulturális Fővárosa programban benne van a Zsolnay Negyed felújítása, és már tényszerű volt, hogy az egyetemi színház oda fog költözni. A türelem költségeket és munkát takaríthatott volna meg.

2008-tól 2011-ig a felújított színházban folyt tovább a munka. Az *Ármány és szerelem*, a *Buster Kaeton sétája*, a *Márk evangéliuma*, a *Körtánc*, a

7. kép – *A nagy Romulus*

Bakkhánsnők, az Íphigeneia Auliszban voltak ennek az időszaknak az emlékezetes előadásai. Az egyetemi társulatban újabb generációváltás következett be. Ebben az időszakban történt, hogy a marosvásárhelyi művészeti egyetemmel sikerült kapcsolatot kiépíteni. Rendező szakos hallgatókat fogadtunk, akik előadásokat hoztak létre, bemutatkoztunk produkcióinkkal a marosvásárhelyi egyetemen, később játszottunk Székelyudvarhelyen és Gyergyószentmiklóson is. Fesztiváljaink nemzetközivé váltak. Fogadtunk egyetemi társulatot Belgrádból, Pozsonyból, Vilniusból és Grazból.

Elmondható, hogy a Janus Egyetemi Színház folyamatos, magasszínvonalú munkája révén az európai egyetemi színházak élvonalába került.

2011-ben a JESZ 15 évvel a megalakulását követően végleges helyre költözött, professzionális körülmények közé. Hát, irigykedtek is ránk egyetemi, alternatív körökben, mi meg nagyon büszkék voltunk, és igyekeztünk megfelelni. A Zsolnay negyedben több mint 20 bemutatónk volt. (Csak néhány példa: *Holdbeli Csónakos, Platonov, Csongor és Tünde, Hamlet*). Az újabb egyetemista generációk belépésével 250 körül van azok száma, akik részt vettek a produkcióink létrehozásában. A társulattól többen hivatásos színészsé váltak (például Köles Ferenc, Ács Norbert, Adorjáni Bálint). Munkánkat három kötetben próbáltuk megőrizni. 2017-ben Csokonai-díjat kapott a Janus Egyetemi Színház közössége.

8. kép – *Úri muri*

A JESZ a PTE önálló intézménye. Az egyetem támogatásával többé-kevésbé biztos anyagi lábakon a színház mai napig hivatásos mércével is mérhető szinten működik. A Janus Egyetemi Színház egyetemi beágyazottsága egyedülálló a hazai felsőoktatásban.

Pedig a JESZ a kezdetektől kilépett az egyetemi keretek közül.

Amikor az PTE vezetőinek érveltem, hogy miért lehet fontos az egyetemnek a színház, akkor azt mondtam, hogy az egyetem hírét visszük, hogy közösséget építünk. Hogy nemcsak a társulat közössége, ami jórészt egyetemistákból áll, hanem a nézők közössége is egy-egy előadás során létrejön, hogyha jó az előadás, hogyha megérintjük a mondandónkkal a nézőket. És ha ez így van, akkor nemcsak egyetemisták számára, hanem a szélesebb közönség számára is fontos tud lenni a mondandónk. A JESZ fontos és elismert szereplője Pécs város művészeti életének, és részese a magyarországi színházi szakmának.

A JESZ előadásai között több olyan is van, amely az egyetem történetére reflektál. Ilyen volt az egyetemi költözés évfordulója kapcsán készített darab, vagy a Romhányi professzorról szóló előadás.

A professzor vallomása című előadás sok szempontból érdekes. Egyrészt ez az utolsó rendezésem. Másrészt ez a szöveg rögtön megütött engem, mégpedig az a lehetőség izgatott benne, hogy az egyetemi színház egész eddigi működése mindig arról próbált szólni, hogy

9. kép – *A halálra táncoltatott lány*

bemutassa az egyetemisták problémáit, életét, a konfliktusait, jövőjét. Ezt kerestük a darabokban. Nem mondom, hogy ebből nem tekintettünk ki néha-néha, de a vezérfonal az mindig az volt, hogy az egyetemisták számára izgalmas, katartikus és erős mondandójú produkciókat hozzunk létre. Ez a szöveg csak közvetetten szól az egyetemistákról, inkább az egyetemnek egy másik, de legalább annyira fontos vagy nélkülözhetetlen tartópilléréről, az oktatókról beszél. Azt gondoltam, hogy ezt meg kell csinálni. Inhof László tehetsége és élettapasztalata kellett hozzá, hogy sikeres legyen a produkció. Pécsen ennyi professor egyszerre még nem volt színházi előadáson.

Az én pályámon pedig nagyon szép zárás tudott lenni ez a produkció.

10. kép – *A professzor vallomása*

Nyugdíjasként visszajár a színházba, tanácsokat ad. Játszik is néha?

Romhányi professzor mondja: „*Ha itt az ideje, be kell fejezni. Nehéz? Nagyon nehéz.*” A legnehezebb megtalálni azt a pontot, amikor ezt meg kell tenni. És hogy hogyan? Nekem a legfontosabb az volt, hogy a színház megmaradjon. A kezdetektől ott volt mellettem Tóth András, aki végigküzdötte velem az elmúlt éveket, természetes volt számomra, hogy ő lesz az utódom. És ő be is nyújtotta a pályázatát, és azóta sikeresen vezeti a színházat. Mond szépeket, hogy bármikor és bármit, hogy csak szóljak, néha meg is kérdezi. Néha megpróbál bekeríteni, ilyenkor úgy érzem, hogy vagy rendezésre, vagy egy szerep eljátszására próbál kapacitálni. Persze, nem mondom véglegesen azt, hogy soha és semmikor. De szándékoltnan nem megyek a dolgok elébe, van dolgom elég nyugdíjasként is. Az unokáimmal foglalkozom, és ez a legfontosabb jelenleg. Meg aztán ahol lakunk, van egy nagy kertem, ami a Kálvária-dombra szalad föl. Egy gyönyörű kert, azzal van sok tenni-való. Kis szőlőm is van, bort is készítek, úgyhogy ilyenekkel foglalkozom. És figyelem, amennyire tőlem telik, a pécsi színházi életet, elmegyek bemutatókra, és megmondom a véleményem, annak, aki meghallgatja.

A JESZ előadásait is mindig megnézi?

Persze, tegnap például próbán voltam, és pénteken pedig bemutatóra megyek a feleségemmel. Nagyon jó élmény volt ezt a próbát látnom.

11. kép – Biedermann és a gyűjtőgatók

Zárszóként tudna mondani pár gondolatot arról, hogy milyen visszatekinteni az eltelt évtizedekre?

Amikor elkezdtem rendezni, különös, megrendítő élmény volt az, hogy a színészek megcsinálják, amit mondok. A másik ilyen ráismerő élményem pedig az, hogy nemcsak azt csinálhattam a munkás életemben, amit szeretek, de még én is találhattam ki magamnak, hogy mi legyen a dolgom. Nem sok ember mondhatja el ezt magáról. Aztán az, hogy a színház fölépült, és ilyen sikeres lett, hogy a számomra egy befejezett történetként visszatekinthető. Hogy közösen létrehoztunk egy olyan színházi modellt, ami működőképes és országosan egyedülálló. Ez óriási ajándék. Sok olyan intézményt láttam itt, az egyetemen belül is, ami néhány év működés után átadta a helyét másnak, megszűnt. Az én számomra az, hogy a JESZ, ami talán a következő években is létezni fog, büszkeség. Büszkeség és öröm. Nehéz elengedni, az biztos.

Köszönöm a beszélgetést!

(Az interjút Dezső Krisztina készítette 2024. szeptember 24-én.)

KÉPJEGYZÉK

1. kép Mikuli János (2017). Fotó: Csontos Szabolcs
2. kép Horváth Csaba (Darvasi László: *Vizsgálat a rózsák ügyében*, rendezte: Mikuli János, 1996.) Fotó: Simara László
3. kép Nagy Lilian és Horváth Csaba (Parti Nagy Lajos: *Ibusár*, rendezte: Mikuli János, 1998.) Fotó: Simara László
4. kép Fekete András, Köles Ferenc (Venyige Sándor: *Nap, árnyék, boszorkány*, rendezte: Mikuli János, 1999.) Fotó: Simara László
5. kép Rajnai Attila, Inhof László, Vidéki Péter, Tóth András Ernő (Weöres Sándor: *Kétféjű fenevad*, rendezte: Mikuli János, 2003.) Fotó: Simara László
6. kép Hollósi Orsolya, Tóth András Ernő, Kiss Andrea, Horváth Krisztina, Domonyai András, Inhof László (Moliere: *Tartuffe*, rendezte: Mikuli János, 2005.) Fotó: Simara László
7. kép Tóth András Ernő (Dürrenmatt: *A nagy Romulus*, rendezte: Mikuli János, 2006.) Fotó: Simara László
8. kép Hollósi Orsolya, Kányádi Szilárd (Móricz Zsigmond: *Úri muri*, rendezte: Mikuli János, 2013.) Fotó: Simara László
9. kép Mohay Réka, Horváth Marin (Csoóri Sándor: *Halálra táncoltatott lány*, rendezte: Mikuli János, 2013.) Fotó: Simara László
10. kép Inhof László (Füzes János: *A professzor vallomása*, rendezte: Mikuli János, 2022.) Fotó: Simara László
11. kép Tóth András Ernő, Pásztó Renáta (Max Frisch: *Biedermann és a gyújtogatók*, rendezte: Mikuli János, 2022.) Fotó: Simara László

SZEMLE

Háború utáni mozinézők Nagy-Britanniában

MANNING, Sam: *Cinemas and Cinema-Going in the United Kingdom. Decades of Decline, 1945–65*. University of London Press, London, 2020. 235 oldal. DOI: 10.14296/320.9781912702367

Kik járnak moziba? Milyen korosztály? Milyen filmeket néznek meg? Mindig az Egyesült Államokban készült filmek a népszerűbbek? Számtalan kérdés merülhet fel, ha a moziról, a mozi látogatottságáról van szó. Statisztikai adatközlésből csupán következtetéseket lehet levonni, amelyek az előbbi kérdésekre pontos válaszokat nem adnak. Számos kiadvány foglalkozott már a mozikkal, de az elmúlt három évtizedben jelentek meg olyan művek is, amelyek az embert, a moziba járó közönséget teszik meg kutatásuk középpontjának. Több mű szól egy település vagy régió mozitörténetéről, de a területi különbségekkel kevesen foglalkoztak,¹ Sam Manning könyve erre tesz kísérletet.

Sam Manning Sheffieldben kezdte egyetemi tanulmányait, majd a mesterképzést a belfasti Queen's Egyetemen teljesítette. A filmmel kapcsolatos érdeklődése vezetett a doktori disszertációjának megírásához, amelyből ez a könyv született.

A könyv címe alapján az Egyesült Királyság mozitörténetének 1945 és 1965 közötti időszakát mutatja be a szerző. A bevezetőben derül ki, hogy térben nem fedí le az Egyesült Királyságot a munka:

¹ A teljesség igénye nélkül néhány kivétel: HILL, John: *Cinema and Northern Ireland: Film, Culture And Politics*. London, 2006.; RICHARDS, Helen: Memory reclamation of cinema going in Bridgend, South Wales, 1930–1960. *Historical Journal of Film, Radio and Television*. 23. (2003):4. 341–355.; TUFFERREY, Peter: *South Yorkshire's Cinemas & Theatres*. Stroud, 2011.

csupán Belfast és Sheffield városok esettanulmányain keresztül nyerünk betekintést az „angol” mozivilágba. Az elején érdemes leszögezni – ahogy a szerző is teszi – pár fogalmi és módszertani kérdést. Az első, hogy a könyv mozitörténettel foglalkozik, nem filmtörténettel. Utóbbi a film művészeti, esztétikai értékét vizsgálja, míg az előbbi a mozi mint intézmény történetét. Mely nem, korosztály, társadalmi csoport képviselői jártak moziba? A szerző a moziba járó közönséget helyezi vizsgálatának fókuszába. A második világháború előtt és alatt az Egyesült Királyságban és Európa számos országában is folyamatosan emelkedett a moziba járók, valamint a helyben gyártott filmek száma. A statisztikai adatokból egyszerű következtetéseket lehet levonni, milyen mértékben változott a mozilátogatottság a háború után, melyik évben volt a legnagyobb nézőszám, jobb esetben az is kiderül mely filmek hozták a legtöbb bevételt. Az Egyesült Királyságban 1946-ban 1,6 milliárd mozinéző volt, ami 1965-re 327 millióra esett vissza.²

A könyv öt fejezetből áll, az első három fejezet elsősorban interjúkra, valamint a helyi és országos szaksajtó cikkeire támaszkodik. A szerző háború utáni társadalmi gazdasági folyamatokra is kitér. A két utolsó fejezetben előtérbe kerülnek a helyi mozik dokumentumai. A mozi szorosan összefonódik a filmekkel, így a könyvben több alkalommal is helyet kapnak filmleírások.

Miért abba a moziba mentek? A könyv azt vizsgálja, milyen tényezők befolyásolták az emberek döntéseit a moziválasztás során. E kérdés megválaszolásán túl a szerző az 1950-es évek angol kultúrtörténetét is árnyalni szeretné. Ezzel függ össze a kötetben alkalmazott módszertan. A forráskutatás elsősorban a helyi újságokra (*Belfast*

² MANNING 2020. 51.

Telegraph, *The Star*), filmes szaklapokra (például *Kinematograph Weekly*, *Motion Picture Herald*) és az egyes mozik dokumentumaira (műsorfüzetek, városi rendeletek) terjedt ki. A könyv bibliográfiája gazdasági és szociológiai tanulmányokból, mozival kapcsolatos szakkönyvekből állt össze. Az adatok elemzése, illetve a mozis és társadalomtudományi írásként szintézisén túl fontos szerepet játszottak az interjúk. Sam Manning ötven interjút készített helyi, 1925 és 1950 között született emberekkel. Az interjúk természetesen szubjektívek és sokszor pontatlanok, de alkalmas az eredmények árnyalására (például több interjúalany is azt mondta, hogy alkalmanként ellógtak az utolsó óráról, hogy moziba mehessenek).

A szerző a kvantitatív és kvalitatív források együttes használatával próbál komplex képet festeni a két város mozitörténetéről. Könyvét helytörténeti munkának is tekinthetjük, amely az egységesnek vélt mozilátogatási szokások regionális különbségeire is rámutat. Sam Manning célja a területi különbségek előtérbe helyezése. A két vizsgált városnak vannak hasonló tulajdonságai (például lakosság szám, nagyarányú munkásság), és van, amiben különböznek egymástól (például felekezeti összetétel). Az összehasonlítás segít abban, hogy a homogénnek látszó angol művelődéstörténet egy részét árnyaltabban lássa az olvasó.

Az első fejezet a mozilátogatásról, a mozi és a hétköznapi élet közötti kapcsolatról szól. A háború utáni években jóval kevesebb személygépkocsi volt, mint manapság, így az emberek többsége a környék filmszínházait látogatta. A tömegközlekedés sem mindig jelentett megoldást, hiszen többbe került, mint saját gépkocsival moziba menni, illetve az utolsó előadások végeztével nem mindig lehetett elérni az utolsó buszt. A külvárosi mozik a munkásoké voltak, egy egyetemi lap figyelmeztette is

hallgatóit, hogy kerüljék ezeket az intézményeket. Kevés helyen vetítettek nem angol vagy amerikai filmeket, ezért a bevándorlók hajlandóak voltak nagyobb távolságot megtenni, hogy saját nyelvükön nézzenek filmeket. A belvárosban található jobb mozikat már a középosztály tagjai is előszeretettel látogatták. A fiatalok és gyerekek gyakran jártak moziba, néha a családdal együtt. Elsősorban a környék filmszínházait részesítették előnyben, de a városközpontban lévő mozikba is szívesen jártak. Az emberek nem kizárólag a filmek miatt mentek moziba, sok interjúalany nem egy adott filmről beszélt, hanem a moziba járás körülményeiről, szokásairól. Ekkoriban még lehetett dohányozni a mozikban, ami sokakat zavart, ezért petíciókat is gyűjtöttek a dohányzás ellen. A moziüzemeltetőknek ugyanakkor bevétele volt a dohánytermékek eladásából. Problémát jelentettek a hangoskodó gyerekek, akik gyakran szülők nélkül jutottak be a mozikba – ellenőrzés során meg is büntették ezért a mozikat – és a hátsó sorokban romantikázó kamaszok. A mozi nem csupán egy intézmény volt, hanem találkozási pont is: a gyerekeknek a szombati matiné, a fiataloknak kedvenc randevú helyszínéül szolgált. Angol jellegzetesség volt, hogy az esti előadás végén lejátszották a nemzeti himnuszot (*God save the Queen*). Ez Sheffieldben nem jelentett problémát, Belfastban már igen. Az ír–angol ellentétre egy 1954-es példát hoz Manning, amikor több katolikus ülve maradt a himnusz alatt. Az esettel később az északír parlamentben is foglalkoztak a képviselők. A társadalmi feszültségeket a szerző tárgyilagosan mutatja be, a könyvben szereplő példák csupán betekintést engednek a mai napig meglévő konfliktusba.

A következő fejezetben átfogó elemzést kapunk az 1945 és 1965 közötti nézői szokásokról és a mozilátogatottság alakulásáról. A korban számos moziüzemeltető,

mozilánc-képviselő a látogatottság csökkenését kizárólag a televízió térnyerésének tulajdonította, és ezt korabeli kutatások is alátámasztották. Sam Manning számos ellenpéldát hoz fel munkájában: kiderül, többek között a társastáncok, a bingó és a bowling vonták el a nézőket a vászon elől. Az új és népszerű szórakozási szokások – és a televízió – elterjedését számos körülmény segítette. A háború után emelkedett az életszínvonal, magasabbak voltak a bérek, növekedett a fogyasztás. A szerző meggyőzően bizonyítja, hogy az 1953. július 2-ai koronázás egyfajta katalizátor volt a televízió elterjedése kapcsán. A nevezetes alkalmat közel 20 millióan követték televízióon keresztül. Azoknál, akinél volt készülék, a szomszédok, ismerősök, barátok összegyűltek a szobában, és együtt követték az eseményeket. A koronázásáról készült film, *A Queen is Crowned* hozta a legtöbb bevételt az angol mozikban 1953-ban. A televízió-előfizetők száma 1953 márciusa és 1954 márciusa között 50%-kal növekedett. A televízió elterjedését az 1950-es és 1960-as évek Nagy-Britanniájában generációs különbségek is befolyásolták: míg az idősebbek nagyobb arányban választották a televíziózást, a fiatalok továbbra is szívesebben jártak moziba. A televíziók elterjedésének ütemében regionális eltérések is megfigyelhetők voltak; Belfastban később és lassabban váltak elérhetővé a készülékek, mint Sheffieldben. Ennek oka részben az volt, hogy Belfastban kevesebben engedhették meg maguknak a saját televíziókészüléket, és kisebb arányban fizettek elő a televíziós adásokra. A moziüzemeltetők ezalatt a mozik felújításával, technikai újításokkal (például 3D technika) harcoltak a nézőkért.

A könyv társadalomtörténeti kontextusba helyezi témáját, azonban ezt nem dolgozza ki kellőképpen. Az interjúk és a korabeli sajtóban megjelent nézői vélemé-

nyek/kritikák betekintést engednek a részletekbe, de a nagy összefüggéseket nem árnyalják.

A mozik bezárása a televízió elterjedését követően a kapitalista országokban gyors ütemben zajlott, szemben a keleti blokk államaival, ahol a folyamat lassabb volt. Az összehasonlíthatóság érdekében érdemes egy kicsit elidőzni a háború utáni magyar mozitörténettel. Magyarországon a mozilátogatottság 1960-ban érte el a csúcspontját, de a nézőszám a következő években jelentős visszaesést mutatott, és az 1970-es évek elejére már csak a korábbi szint felét érte el. Bár az 1970-es években a televízió széles körben elterjedt, kulturpolitikai megfontolások miatt mozikat csak kivételes esetekben zártak be. Ennek következtében a hazai vetítőhelyek közel 90%-a végül a rendszerváltás körüli időszakban, 1985 és 1995 között szűnt meg.³

A harmadik fejezet a két városi régió mozibezárási történetét, valamint az új moziépületek felépítését tárgyalja. Az Egyesült Királyságban ez a folyamat a gazdasági racionalitás mentén zajlott, így a mozibezárások és az új mozik építése párhuzamosan történt. Az 1950-es években először a kisebb, régebben épült, független mozik szűntek meg, majd a bezárások mind a belvárosi, mind a külvárosi mozikat érintették. A könyv a 92. oldaltól helytörténeti feldolgozássá válik, több belfasti mozi építésének történetét részletezi. Az eligazodást térkép segíti, ám a helyismerettel nem rendelkező olvasók számára kihívást jelenthet a kerületek és utcanevek azonosítása, amely megnehezíti az olvasó számára a helyszínekhez való kapcsolódást. A könyv időnként egy lexikonra emlékeztet, számadatok, adatok, idézetek és képek, térképek segítségével mutatja be az adott mozik történetét.

³ BORSOS 2009. 60–61.

A kötet két esettanulmánnyal zárul, amelyek ugyanazt a témát és korszakot tárgyalják, azonban a különböző típusú források más felépítést eredményeznek: Belfast esetében kevés mozinapló⁴ maradt fent, ezért Manning a Pénzügyminisztérium statisztikáiból és az újságok moziműsor rova- taiból következtet a mozik nézőinek látoga- tottsági szokásaira, míg Sheffield esetében nagyobb szerepet kapnak a mozinaplók. A szerző négy évadot (1948–49, 1952–53, 1956–57 és 1960–61) tekint át a belfasti mozik esetében, így érzékeltetve a válto- zásokat. A fejezet külön figyelmet szentel két filmnek is: az 1947-ben bemutatott *Captain Boycott*nak és az 1952-es amerikai *The Quiet Man*nek. Mindkét film hosszabb ideig volt műsoron, a *The Quiet Man* 30 napig, ezzel a legnézettebb film volt 1952. április 7. és 1953. március 28. között a bel- fasti Ritz moziban.⁵ Sheffield esetében nem éveket tekint át a szerző, hanem három fil- mszínházat vizsgál meg, ami megnehezíti a két esettanulmány közötti összehasonlítást. A regionális eltérések érzékeltetése így erőlt- tetettnek tűnhet.

A különbségek bemutatása a nagy egészből kiindulva, részleteken keresztül nem könnyű feladat, azonban Sam Manning könyve e kihívást vállalja. A szerző fő célja a második világháborút követően a mozilá- togatottság csökkenésének, illetve azok re- gionális eltéréseinek feltárása volt, beleértve azok okainak vizsgálatát is. Fontos szem- pont volt még a mozilátogatók szokásainak és társadalmi összetételének (nem, kor stb.) elemzése. Az emberek leggyakrabban a kö- zelben lévő mozikba mentek, amelyeket elérhető jegyáraik tettek népszerűvé, így az alacsonyabb jövedelműek általában a leg- olcsóbb mozikat részesítették előnyben. A

homogén mozitörténetet megtörte azáltal, hogy a két várost tette meg vizsgálatának tárgyaként. A szerző megjegyzi, hogy több hasonló kutatásra lenne szükség a témában, ami bővíthetné az Egyesült Királyság mozi- történetére vonatkozó ismereteinket, és re- álisabb képet adhatna az 1950-es és 1960- as évek mozilátogatási szokásairól és azok változásairól.

Az interjúk és újságcikkek révén az ol- vasó közelebb kerül a mozi használóihoz. A könyv jól strukturált, logikusan felépí- tett; először a mozi közönségével foglalko- zik, majd a nézőszám csökkenésének okait vizsgálja, végül a mozik bemutatására kerül sor. Képek, táblázatok és térképek segítik az olvasót. Fontos megemlíteni a könyv mo- zaikos jellegét: számos adat, mozielnevezés, filmcím, személynév szerepel a könyvben, ami nehezíti a megértést. A szerző ügyesen helyezi el a különböző elemeket egymás mellett, de gyakran előfordul, hogy egy állításhoz egy cáfolatot is társít (például Belfastban nem játsszák szívesen a him- nuszt, miután sokan sietve hagyják el a mo- zitermet, de csak azért, mert nem akarják lekésni a buszt). Ennek oka talán abban rej- lik, hogy Sam Manning több oldalról vizs- gálja a történeteket, nem csupán a moziné- zők vagy a moziüzemeltetők szempontjait elemzi. A teljes kép kialakítására törekszik, ami a könyv nagy erénye. Ezzel viszont a töredezettség érzését erősíti, ami megnyil- vánul abban, hogy egyes tényeket többször ismételt (például a televízió elterjedése is közrejátszott a mozilátogatók számának csökkenésében). Ha a társadalmi változá- sokról részletesebb elemzést nyújtott volna, azzal a „mozaikdarabokat” egy egész képpé illeszthette volna össze.

Végül érdemes feltenni a kérdést: ki- nek szól ez a könyv? Véleményem szerint elsősorban a mozitörténeteseknek, társada- lomkutatóknak és a belfasti, sheffieldi la- kosoknak. Az oral history alkalmazása ki-

⁴ Olyan napló, amely napi bontásban tartalmazza a műsorrendet, a jegybevételt, illetve az időjárási kö- rülményeket.

⁵ MANNING 2020. 144.

emelendő, Sam Manning könyve minden európai ország mozitörténetének regionális bizonnal példát mutathat azon kutatóknak, akik az Egyesült Királyság, esetleg más különbségeivel kívánnak foglalkozni.

Vörös Attila

IRODALOM

- BORSOS 2009 BORSOS Árpád: *A mozi mint innováció magyarországi elterjedése, a hálózat alakulásának földrajzi jellemzői napjainkig*. Pécs, 2009.
- MANNING 2020 MANNING, Sam: *Cinemas and Cinema-Going in the United Kingdom. Decades of Decline, 1945–65*. London, 2020.

AKTUÁLIS SZÁMUNK SZERZŐI

BARÁTH Katalin	adjunktus Szegei Tudományegyetem Jelenkortörténeti Tanszék
DEZSŐ Krisztina	osztályvezető, könyvtáros, muzeológus Pécsi Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár és Tudásközpont Történeti Gyűjtemények Osztálya
LANDGRAF Ildikó	tudományos főmunkatárs HUN-REN BTK Néprajztudományi Intézet
PAPP Viktor	történész, kutató Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ Országos Széchényi Könyvtár
RAPOSA Vivien Kitti	segédlevéltáros MNL Baranya Vármegyei Levéltára PhD-hallgató Pécsi Tudományegyetem BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola
TANGL Balázs	levéltáros MNL Zala Vármegyei Levéltára
VASNÉ Tóth Kornélia	művelődéstörténész, tudományos kutató Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ Országos Széchényi Könyvtár
VIDÓ Gábor Tamás	segédlevéltáros MNL Baranya Vármegyei Levéltára PhD-hallgató Pécsi Tudományegyetem BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola
VÖRÖS Attila	PhD-hallgató Pécsi Tudományegyetem BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola